AGNES GRUNWALD-SPIER
CEILALŢI
SCHINDLERI
Redactare: *Ioana Bârzeanu*
Tehnoredactare: *Mariana Râbâncă*
Corectură: *Cristian Nica*
Copertă: *Luca Emil Cornel*
Titlul original: The Other Schindlers
© Agnes Grunwald-Spier, 2010
First published 2010 The History Press www.thehistorypress.co.uk
Traducere autorizată a ediţiei din limba engleză publicată de *The History Press*.
© 22019 Toate drepturile asupra acestei ediţii sunt rezervate editurii
METEOR PUBLISHING
Contact:
Tel. /fax: 021.222.83.80
E-mail: editura meteorpress.ro
Distribuţie la:
Tel. /Fax: 021.222.83.80
E-mail: cartemeteorpress.ro www.meteorpress.ro
ISBN 978 – 606 – 910 – 122 – 3
Descrierea CIP este disponibilă la Biblioteca Naţională a României.
CUPRINS
Biografie Agnes Grunwald-Spier 7
Cuvânt înainte 9
Mulţumiri 11
Introducere 17
1. Salvatori din motive religioase 31
2. Salvatori din motive umanitare 101
3. Salvatori din alte motive 167
Concluzii 241
Anexa I „Drepţi între Popoare” şi Yad Vashem 305
Anexa II Tabele
Tabelul 1 Detalii despre salvatori şi informatori 308

Tabelul 2 „Drepţi între Popoare” şi populaţiile naţionale 312
Tabelul 3 Detalii despre salvatori şi persoanele salvate 314
Note 325
Bibliografie 355
Index 360
BIOGRAFIE AGNES GRUNWALD-SPIER
MBE (Member of the British Empire) – Membru al Imperiului Britanic JP – Justice of the Peace
MA – Master (of Arts) – master în litere şi filosofie
Hon d’Art – Honorary Doctor of Arts – doctor onorific în litere şi filosofie Hon. Litt D. – Honorary Doctor of Letters – doctor onorific în litere
Agnes s-a născut în Budapesta pe 14 iulie 1944, fiind fiica Lonei şi a lui Philipp Grunwald. Când era doar un mic copil, Agnes şi mama ei au fost salvate de la deportare de un ofiţer necunoscut. În noiembrie 1944, acestea au fost trimise în ghetoul din Budapesta, de unde au fost eliberate pe 18 ianuarie 1945. Familia a plecat în Anglia în mai 1947. Tatăl ei, care a fost arestat de fasciştii maghiari şi trimis la muncă silnică, s-a sinucis în iunie 1955.
Agnes a studiat politică şi istorie la Universitatea Oxford Brookes în perioada 1963 – 1966; şi-a luat diploma de master în Studii despre Holocaust la Universitatea din Sheffield (1996 – 1998). Au urmat apoi cercetările legate de salvatorii din perioada Holocaustului (1999 – 2009) şi publicarea cărţii *Ceilalţi Schindleri* în 2010. Lucrarea a fost tradusă în daneză şi portugheză braziliană. Cea de-a doua carte a lui Agnes a avut ca subiect trădarea şi a fost publicată în 2016 sub titlul „Who Betrayed The Jews?” Cea de-a treia carte, „Women’s Experiences in the Holocaust” a apărut în 2018 şi conţine poveşti redate în scrisori, jurnale, memorii, cărţi şi câteva interviuri.
Agnes a fost funcţionar de stat între anii 1967 – 1975, iar în 1984 a primit titlul de Justice of the Peace (JP). A fost unul dintre membrii fondatori şi administratori ai Zilei

Comemorării Holocaustului în Marea Britanie (HMDT) între anii ’2004 – 2012 şi membru al Architects Registration Board din Marea Britanie (2008 – 2013). A fost de asemenea aleasă deputat în Consiliul Deputaţilor Evreilor Britanici (1997 – 2012). Agnes este membru al Institute of Directors din Marea Britanie, Mensa şi al Society of Authors.

Agnes a fost inclusă în lista „femeilor care inspiră” de Ziua Femeii din 2012, de către HMDT, iar în 2019 a fost prezentată de Consiliul Deputaţilor într-o serie de mesaje, în 2016 a primit ordinul MBE din partea reginei pentru munca depusă ca membru fondator al HMDT, pentru serviciile în folosul comunităţii evreieşti şi pentru eforturile privind studierea şi comemorarea Holocaustului. În 2018 a primit două doctorate onorifice din partea Universităţilor din Sheffield şi Oxford Brookes, pentru cercetarea ei legată de Holocaust.

Agnes este divorţată şi are trei copii majori, precum şi trei nepoţi, Jamie, Sophie şi Ava. Pasiunile sale sunt: teatrul, baletul, pictura şi galeriile de artă, porţelanurile şi mâncarea bună.

agnesgrunwaldspier.com

CUVÂNT ÎNAINTE

Îmi face o deosebită plăcere să scriu aceste câteva cuvinte despre cartea lui Agnes Grunwald-Spier. Nimeni nu poate să citească aceste pagini fără a retrăi sentimentul de admiraţie faţă de cei care şi-au riscat vieţile pentru a salva vieţile evreilor. Atât poveştile, cât şi motivaţia salvatorilor sunt examinate în această carte incitantă, care este produsul multor ani de cercetare şi efort.

Fiecare poveste este valoroasă. Fiecare poveste aduce mai multă lumină în adâncurile acelor timpuri înfiorătoare. Fiecare poveste ne inspiră prin puterea exemplului moral.

Agnes Grunwald-Spier face referire la acele omisiuni importante şi inevitabile în recunoaşterea faptelor celor „Drepţi între Popoare”. Au fost sute, poate chiar mii de

tentative de salvare care au eşuat, de cele mai multe ori din cauza trădărilor din partea vecinilor sau a colaboratorilor locali, despre care nu a rămas nicio mărturie: indivizi sau chiar familii întregi au fost ucise pentru că au fost prinse salvând evrei. De cele mai multe ori, atunci când erau descoperiţi, cei care încercau să salveze şi cei pe care încercau să îi salveze erau ucişi de forţele brutale de ocupaţie, pentru care încercarea de a salva un evreu era o crimă care se pedepsea cu moartea. Documentele scrise despre Polonia sub ocupaţie germană arată cât de răspândite erau aceste represalii prin crimă.

Acolo unde numele nu sunt înregistrate, istoricul nu poate să pună cap la cap ceea ce s-a întâmplat şi nici nu pot fi acordate distincţii – ceea ce, pentru Agnes Grunwald-Spier, este, pe bună dreptate, „un lucru tragic”.

Cartea aceasta însă nu este în niciun caz una negativă. Poveştile ei sunt unele care ne inspiră. Există multă suferinţă în aceste pagini, dar există de asemenea şi multă nobleţe. Agnes Grunwald-Spier a scris o carte care ne poate oferi o rază de speranţă pentru omenire; un manual modern pentru un cod de conduită care contrastează şi poate compensa impulsurile egoiste, negative şi distructive ce există şi în ziua de azi în mult prea multe zone ale globului.

Sir MARTIN GILBERT 10 martie 2010

MULŢUMIRI

Un simplu „mulţumesc” ar fi prea puţin pentru toţi cei care mi-au oferit informaţii şi ale căror poveşti au făcut posibilă această carte. Totuşi, le sunt recunoscătoare mai ales pentru răbdarea şi timpul pe care mi le-au acordat, dar şi pentru informaţiile pe care se bazează această carte. Mi-am început cercetarea în 1999 şi, în multe cazuri, ne-am întâlnit de multe ori de-a lungul anilor şi am legat o frumoasă prietenie cu ei. Această carte cuprinde poveştile lor extraordinare, pe care nu le-aş fi putut scrie fără ajutorul lor. Din păcate, câţiva dintre povestitorii mei iniţiali au murit între timp, dar de cele mai multe ori alţi

membri ai familiei acestora au preluat rolul lor:

John Paul Abranches din California, pentru informaţiile despre tatăl lui, Dr. Aristides de Sousa Mendès, un salvator din Bordeaux. John Paul a murit în februarie 2009, dar nepotul lui, Sebastián Mendès, mi-a oferit informaţii suplimentare.

Olympia Barczyńska din Leeds, pentru informaţiile despre unchiul său, Joseph Barczyński, un salvator din Polonia.

Judecătorul Moshe Bejski, pentru informaţiile despre Oskar Schindler, el însuşi fiind unul de pe lista acestuia, şi Gabriele Nissim din Italia, pentru informaţiile despre Bejski şi Yad Vachem. Judecătorul Bejsky a murit în 2008.

Primavera Boman-Behram din Londra şi New York, pentru informaţiile despre mama ei, Hilde Holger, şi Dr. Margit Granz de la Universitatea din Graz, pentru informaţiile despre salvatorul ei, Charles Petras, şi exilul din India din timpul celui de-al Doilea Război Mondial.

Rudele şi prietenii lui Bertha Bracey – Alma Cureton, Brenda Bailey, Joan Bamford şi Pat Webb – pentru informaţiile despre aceasta.

Regretatul al unsprezecelea Duce de Devonshire (1920 – 2004), pentru informaţiile despre atitudinea tatălui său faţă de evrei.

Miriam Dunner din Londra, pentru informaţiile despre salvatorii ei, soţii Jelle şi Elizabeth van Dyk din Olanda. Miriam a murit subit în 2006.

Betty şi David Eppel din Ierusalim, pentru informaţiile despre salvatorii lui Betty, soţii Joséphine şi Victor Guicherd din Franţa. David a murit în 2008.

Charles şi April Fawcet din Londra, pentru informaţiile despre activitatea lui Charles ca salvator în Marsilia. Charles a murit în februarie 2008.

Otto Fleming din Sheffield, pentru informaţiile despre Mitzi Saidler, o salvatoare din Viena, şi vizele doctorului Ho pentru Shanghai. Otto a murit în 2007. Văduva lui, Dorothy Fleming, ea însăşi membră a unui

transport de copii, a furnizat informaţii suplimentare.

Milton Gendel din Roma, pentru informaţiile despre familia Costaguti, salvatori din Roma.

Lea Goodman din Londra, pentru informaţiile despre Richard Strauch şi alţi salvatori din Polonia.

Rose Marie Guilfoyle din Bruxelles, pentru că la vizitat pe salvatorul Robert Maiştriau şi a înregistrat povestea lui, şi de asemenea mi-a relatat despre salvarea Giselei Reich – ambii din Belgia.

Gerda Haas din Freiburg, pentru informaţiile despre salvatori şi pentru că a fost prima care mi-a povestit despre jurnalul lui Else Pintus, despre perioada când a fost ascunsă în Polonia.

Agnes Hirschi din Berna, pentru informaţiile despre tatăl ei vitreg, Carl Lutz, un salvator din Budapesta.

Manii Ho din San Francisco, pentru informaţiile despre tatăl ei, Dr. Feng Shan Ho, un salvator din Viena.

Henk Huffener din Guildford, pentru informaţiile despre rolul familiei lui în salvările din Olanda. Henk a murit în 2006, dar Philip Hardaker mi-a furnizat informaţii despre viaţa de după război a acestuia.

Margaret Kagan din Huddersfield, pentru informaţiile despre salvatorul ei, Vytautas Rinkevicius, din Lituania.

Claire Keen-Thiryn din Belgia, pentru informaţiile despre activităţile familiei acesteia în Rezistenţă şi ca salvatori în Belgia.

Josie Martin-Levy din California, pentru informaţiile despre salvatoarea ei, sora Saint Cybard din Franţa. Am primit ajutor suplimentar de la Daniel Soupizet din Lesterps, Bernadette Landrea din Confolens şi Louis Lacalle, strănepotul surorii Saint-Cybard.

Ron Mower din Hertfordshire, pentru informaţiile despre Hermann Maas, care i-a salvat pe Martha, soţia sa, şi Paul, cumnatul lui, în Germania. Din păcate, Ron a murit în 2004 şi Paul în 2009. Îi sunt recunoscătoare fiului lui Ron şi al Marthei, Paul, pentru sprijinul pe care mi la

acordat.

Henri Obstfeld din Londra, pentru informaţiile despre salvatorii lui, Jacob şi Hendrika Klerk din Olanda, şi Evert Kwaadgras, arhivistul Marii Loje a Olandezilor Francmasoni din Haga, pentru informaţiile despre francmasoni.

Benadetta Origo din Siena, pentru informaţiile despre mama sa, Iris Origo, o salvatoare din Italia, şi pentru că m-a pus în legătură cu Milton Gendel. Frank Auerbach, pentru informaţiile despre felul în care a fost salvat de către Iris Origo, şi Kate Austin de la Galeria de Artă Marlborough pentru detaliile biografice ale lui Frank Auerbach.

Monica Porter din Londra, pentru informaţiile despre mama ei, Vali Rácz, o salvatoare din Budapesta.

Jaap van Proosdij din Pretoria, Africa de Sud, pentru informaţiile despre salvatorii lui din Olanda.

Maria Sanders din Poole, pentru informaţiile despre viaţa în Haga din timpul războiului, mai ales despre „Iarna Foametei" din 1944.

John Schoen din Glamorgan, Ţara Galilor, pentru informaţiile despre părinţii lui, Joost şi Anna, salvatori din Olanda. John a murit în 2007. Sunt recunoscătoare pentru informaţiile suplimentare fiului său, Peter Schoen, nepotului său, Ed van Rijswijk din Amsterdam, şi lui Arleen Kennedy din Massachusetts, a cărei mamă a fost ascunsă de familia Schoen.

Angela Schluter, pentru informaţiile despre salvarea mama ei, Edith Hahn-Beer, din Austria.

Doris şi Ernest Stiefel din Seattle, pentru informaţiile despre Else Pintus şi salvatorii ei din Polonia.

Naomi Szinai din Londra, pentru informaţiile despre salvatorii ei, în special János Toth din Ungaria.

Mărgărită Turkov din Oregon, pentru informaţiile despre salvatorul ei plătit, Pani Borcińska din Polonia.

Henry Walton din Worksop, pentru informaţiile despre salvatorii părinţilor lui, Siegmund şi Grete

Weltinger, din Berlin.

Prof. Irena Veisaite din Vilnius, pentru informaţiile despre salvatoarea ei, Stefanija Ladigiene, din Lituania.

În continuare aş vrea să aduc şi alte mulţumiri. În mod special acestor trei oameni care m-au încurajat în lunga şi dificila perioadă dintre cercetare şi publicare: profesorul emerit Aubrey Newman de la Universitatea din Leicester, care mi-a fost un bun consilier şi de asemenea m-a ajutat cu corectura; Kevin Patrick, care mi-a fost un sprijin de nădejde, şi prietena mea, Brenda Zinober, care a fost alături de mine în perioadele dificile. Toţi aceştia au fost mereu alături de mine atunci când am avut nevoie de susţinerea lor.

Vreau de asemenea să îi mulţumesc lui Sir Martin Gilbert pentru sprijinul pe care mi l-a oferit de-a lungul multor ani şi pentru că, în generozitatea lui, a scris Cuvântul înainte, într-un moment în care era foarte ocupat cu Raportul Chilcot[1].

Mulţumesc personalului Bibliotecii Britanice, Bibliotecii Francmasonice, Bibliotecii Casei Prietenilor, Bibliotecii Wiener şi Yad Vashem-ului[2] pentru ajutor; şi lui Phil Jacobs, Tom Keve, Bernadette Landrea şi Hamish Ritchie pentru traducerile din italiană, maghiară, franceză, respectiv germană.

Această carte nu ar fi putut apărea fără sfaturile şi încurajarea lui Robert Smith, care m-a ajutat să îmi scriu propunerea de carte şi mi-a făcut cunoştinţă cu Daniel Crewe, cel ce m-a îndrumat în direcţia cea bună; editorului

---

1 Raportul Chilcot, făcut public în iulie 2016, finaliza ancheta privind implicarea Marii Britanii în războiul din Irak. După șapte ani de anchetă, comisia condusă de John Chilcot stabilea, printre altele, că decizia Marii Britanii de a trimite trupe în Irak în 2003 a fost una pripită, bazată pe informații neverificate suficient, motivată de amenințări exagerate și fără a epuiza toate căile de soluționare pașnică a conflictului. Fostul premier laburist Tony Blair, responsabil de intervenția trupelor britanice în Irak a acuzat Raportul Chilcot de „minciună” și „înșelătorie” (n.r.).

2 Yad Vashem este denumirea Memorialului Victimelor Holocaustului din Ierusalim. Pe larg despre Yad Vashem în Anexa I.

meu de la The History Press, Simon Hamlet, şi echipei lui formate din Abbie şi Christine, împreună cu Hazel, care a ajutat la promovarea cărţii – cu toţii m-au încurajat în munca mea şi au făcut ca procesul de publicare să fie unul foarte plăcut; fiului meu mijlociu, Ben, care m-a ajutat de multe ori în mod practic, de asemenea şi celorlalţi doi fii ai mei, Dan şi Simon – toţi trei m-au încurajat când mă simţeam descumpănită. În cele din urmă, o menţionez cu afecţiune şi recunoştinţă pe profesoara mea de istorie de la Liceul Sutton, domnişoara Lucy Clarke (1903 – 1993), care mi-a insuflat dragostea pentru istorie, lucru ce mi-a îmbogăţit viaţa.

Inevitabil, chiar şi cu tot ajutorul primit, vor mai exista poate greşeli, pe care mi le asum în totalitate.

AGNES GRUNWALD-SPIER Sheffield şi Londra

INTRODUCERE

Budapesta. Într-o dimineaţă din toamna anului 1944, un funcţionar necunoscut, responsabil cu deportarea evreilor maghiari la Auschwitz, a trimis toate femeile însoţite de copii înapoi la casele lor. Mama mea, Leona Grunwald, a fost una dintre acele femei – iar eu, copilul din braţele ei.

Nu am putut afla niciodată cine a fost acel funcţionar sau care au fost motivele din spatele acţiunilor sale. Nu am avut cum să îi aflu numele sau care a fost soarta lui, dar îmi dă fiorii gândul că, dacă el nu ar fi acţionat astfel, când aş fi ajuns la Auschwitz aş fi fost aruncată în foc, alături de ceilalţi copii – ucisă înainte de a şti ce este viaţa. Gestul lui ne-a ajutat pe amândouă să supravieţuim Holocaustului.

După cum George Eliot scria în fraza de încheiere din Middlemarch:

Pentru că binele răspândit în lume depinde, în parte, de acte neconsemnate de istorie; şi pentru că lucrurile nu sunt atât de rele pentru mine şi pentru tine pe cât ar fi putut fi se datorează pe jumătate celor care au trăit cu loialitate o viaţă ascunsă şi se odihnesc în morminte necunoscute.1

Acţiunile salvatorilor din perioada Holocaustului sunt cu adevărat raze de lumină într-o mare de întuneric – mulţi dintre aceşti salvatori zac într-adevăr în morminte „necunoscute”, nerecunoscute de Yad Vashem sau de mulţi alţii. Amintirea curajului lor nu va dăinui după moartea celor pe care i-au salvat, din cauza trecerii timpului sau chiar din cauza faptului că încercarea lor de a salva pe cineva a eşuat şi rezultatul a fost tragic pentru toţi cei implicaţi. Această carte îşi propune să consemneze curajul acestora şi să înţeleagă motivele celor care au ştiut să distingă binele de rău şi au avut curajul să o facă, indiferent de riscurile personale.

Multe poveşti ale eroismului salvatorilor au fost spuse în cei 65 de ani de când ororile politicilor naziste au fost făcute publice. Chiar şi acum însă multe dintre ele rămân necunoscute. Avem foarte puţin timp la dispoziţie, pentru că un bebeluş născut în iulie 1944 are acum 65 de ani; orice martor adult al Holocaustului are peste 80 de ani în prezent. Timpul se scurge nemilos: de exemplu, Hilde Holger, în vârstă de 95 de ani, care a răspuns cererii inele de a o intervieva, a murit înainte de a o putea cunoaşte. Am fost ajutată de fiica ei în schimb (vezi p. 225). Totodată, mulţi dintre cei care au oferit informaţii şi relatări nu au trăit să vadă cartea publicată. Mai mult decât atât, atât copiii salvatorilor, cât şi ai supravieţuitorilor îmbătrânesc. Era vital ca această sarcină să fie dusă la bun sfârşit înainte de a fi prea târziu, iar eu, fiind o norocoasă supravieţuitoare, am simţit obligaţia de a îndeplini o parte din ea.

Încurajările au venit din Talmud:

Rabinul Tarfon a spus: „Ziua este scurtă, lucrul este mult, iar lucrătorii sunt trândavi şi răsplata este mare, iar Domnul casei este grăbit”. De asemenea, obişnuia să spună: nu este datoria ta să termini lucrul, dar nici nu eşti liber să te dezici de el.2

Se poate naşte întrebarea: care este sensul investigării unor asemenea poveşti vechi de peste 65 de

ani? Care este rostul lor în ziua de azi şi pentru secolul XXI? Cu siguranţă, povestea salvatorilor este unul dintre puţinele aspecte pozitive ale Holocaustului. Interesul meu pentru subiect a fost trezit de dizertaţia mea despre jurnalistul Varian Fry, în cadrul masteratului meu în Studii despre Holocaust, la Universitatea din Sheffield (1996 – 1998). Am aflat despre Varian Fry accidental, vizionând un documentar BBC despre el în iunie 1997, şi am devenit atât de interesată de ceea ce a reuşit să facă încât, după terminarea masteratului, am simţit că subiectul motivaţiei salvatorilor este unul pe care ar trebui să îl cercetez mai îndeaproape. Mi-am dorit să analizez ce anume i-a motivat pe salvatori să îşi asume riscuri imense, care nu îi implicau doar pe ei, ci şi pe familiile lor, pentru a salva viaţa cuiva într-o perioadă în care standardele morale normale ale vieţii democratice fuseseră sistate de nazism.

Varian Fry nu era din acelaşi aluat din care sunt făcuţi în mod normal eroii. Cu toate acestea, a fost, timp de mulţi ani, singurul american căruia i s-a acordat titlul de „Drept între Popoare” – pentru alegerea lui de a se implica în suferinţele altui continent. A traversat Oceanul Atlantic pentru a se implica în ororile Europei. A fost un om modest care, după căderea Franţei din iunie 1940, s-a oferit să meargă la Vichy, pentru a salva refugiaţi în numele Comitetului de Salvare de Urgenţă (Emergency Rescue Comittee – ERC). S-a oferit să meargă dacă nu se va găsi nimeni altcineva şi, într-adevăr, nu s-a găsit nimeni altcineva. Obiectivul lui era să salveze 200 de artişti şi scriitori de pe o listă a ERC, folosind vize obţinute de la soţia preşedintelui Roosevelt, Eleanor. În realitate, a salvat probabil în jur de 4.000 de refugiaţi. A scris despre experienţele sale când s-a întors în America, după 13 luni. După ce cartea sa a fost într-un final publicată în 1945, a explicat de ce a acceptat să plece într-o asemenea aventură periculoasă:

După câteva săptămâni de căutări fără succes pentru un agent potrivit pentru a fi trimis în Franţa, am fost

selectat de Comitet. Nu aveam nicio experienţă în lucrul cu refugiaţii, cu atât mai în mult activitatea clandestină. Dar am acceptat misiunea pentru că, la fel ca şi membrii Comitetului, cred în importanţa solidarităţii democratice?

Pe lângă asta, a avut însă şi alte motive. A scris de asemenea despre sentimentele sale de simpatie faţă de mulţi dintre scriitorii şi artiştii a căror muncă o îndrăgea:

romancieri ca Franz Werfel şi Lion Feuchtwanger; pictori ca Marc Chagall şi Max Ernst; sculptori ca Jaques Lipchitz. Pe unii dintre aceşti oameni, chiar dacă îi cunoşteam doar prin intermediul muncii lor, îi iubeam pur şi simplu; şi le datoram o recunoştinţă profundă pentru plăcerea pe care mi-au oferit-o. Pentru că acum se aflau în pericol, am simţit obligaţia să îi ajut dacă puteam; la fel cum şi ei mă ajutaseră în trecut fără să ştie.4

Fry şi-a arătat simpatia pentru Partidele Socialiste german şi austriac, bazându-se într-o primă fază pe excelentele lor proiecte din anii 1920 privind locuinţele pentru muncitori: „Nu am fost mereu de acord cu ideile sau metodele lor, dar am fost convins de intenţiile lor bune în momentul în care am văzut acele proiecte de locuinţe”.5

Însă primele sale experienţe ca jurnalist l-au influenţat foarte mult. Fry a vizitat Germania în anii 1930 şi, astfel, a avut o perspectivă a situaţiei împărtăşită doar de câţiva dintre conaţionalii săi:

Într-un final, am aflat din proprie experienţă ce a însemnat înfrângerea în faţa lui Hitler. În 1935 am vizitat Germania şi am simţit atmosfera de opresiune instaurată de regimul lui Hitler. Am vorbit cu mulţi antinazişti şi evrei, care împărtăşeau aceeaşi anxietate şi sentiment de neajutorare, am simţit alături de ei tragica lipsă de speranţă a situaţiei lor. Iar când eram în Berlin am fost martor pe Kurfuerstendamm la primul mare pogrom asupra evreilor, am văzut cu ochii mei tineri nazişti adunându-se şi distrugând cafenelele deţinute de evrei, am privit cu oroare cum smulgeau clienţii evrei din scaunele lor, cum târau pe stradă femei care plângeau isteric, cum

au doborât un bătrânel şi au început să îl lovească cu picioarele în faţă. Fiindcă aceeaşi opresiune s-a răspândit mai târziu în Franţa, nu am putut să rămân indiferent atâta vreme cât aveam măcar o şansă să salvez câteva dintre următoarele victime.6

Deşi o parte din aceste evenimente au fost relatate în New York Times, pe 17 iulie 1935, sub titlul „Redactor descrie rebeliunea din Berlin", cel mai îngrozitor incident a fost consemnat de americanca Mary Jayne Gold. Mary era o socialistă bogată care l-a întâlnit pe Varian în Marsilia şi a finanţat câteva din acţiunile sale de salvare:

La o cafenea, Varian a observat cum o pereche de soldaţi din trupele de asalt s-a apropiat de masa unui individ cu aspect de evreu. Când bietul om şi-a întins cu încordare mâna să îşi ia berea, cu o lovitură rapidă de cuţit, unul dintre soldaţi i-a ţintuit mâna de masa de lemn. Victima a ţipat şi s-a chircit de durere, incapabilă să se mişte. Ticălosul a strigat ceva despre sângele evreilor pe lamele germanilor, şi-a scos cuţitul şi a plecat cu aroganţă mai departe. Varian l-a auzit spunându-i camaradului său: «Asta este o zi de sărbătoare pentru noi». Varian mi-a spus povestea pe un ton grav, murmurând, aşa cum vorbea deseori atunci când era foarte emoţionatt. Cred că imaginea din mintea lui cu mâna ţintuită de masă cu cuţitul, lângă halba cu bere, a avut ceva de a face cu decizia sa de a pleca.7

Studiul meu despre Varian Fry şi colegii săi, cum ar fi Charles Fawcett, mi-a arătat că motivaţiile salvatorilor nu au fost deloc simple aşa cum pretindeau. Deşi câteodată ofereau un singur motiv pentru acţiunile lor, de fapt, contextul de la care plecau era mult mai complex. De asemenea, se cristaliza un adevăr simplu şi evident, care putea conduce la reducerea statisticilor victimelor Holocaustului – o singură persoană poate face diferenţa.

Pe de altă parte, acest lucru subliniază tragedia Holocaustului. Dacă mai mulţi spectatori ar fi devenit salvatori, atunci milioanele de victime ar fi supravieţuit şi

prosperat. Oskar Schindler a salvat 1100 de evrei, iar la sfârşitul filmului lui Spielberg, Lista lui Schindler, apar şi descendenţii lor – în jur de 6.000 de persoane. Nu sunt matematician, dar potrivit unui calcul asemănător, dacă cele 6 milioane de evrei ucişi de nazişti ar fi supravieţuit, ar fi avut în prezent aproximativ 32 milioane descendenţi.

Yad Vashem, muzeul şi totodată memorialul israelian al Holocaustului8, a acordat până în prezent pentru 23 226 de persoane de altă origine decât cea evreiască titlul de „Drept între Popoare” 9 (vezi Tabelul 2). Trebuie remarcat faptul că nu doar cei „Drepţi între Popoare” au ajutat evreii în timpul războiului. Recunoaşteri târzii sunt în prezent acordate evreilor care au ajutat alţi evrei, dar mulţi alţii au dus alte bătălii. Titlul de „Drept între Popoare” a fost special conceput pentru salvatorii non-evrei şi acordat conform unor criterii foarte stricte. Titlul nu recompensează alte forme de curaj, cum este cazul controversei legate de Dietrich Bonhoeffer, căruia Yad Vashem i-a recunoscut rolul de „martir în bătălia contra nazismului”, dar care nu a dovedit faptul că „a ajutat în mod particular evreii”.10

Pe 2 februarie 1996, Varian Fry a devenit primul american decorat de Yad Vachem cu titlul „Drept între Popoare”, secretarul de stat american Warren Christopher, luând la cunoştinţă despre distincţia acordată postmortem lui Varian Fry la aproape 30 de ani de la moartea acestuia, în 1967, a declarat: „Îi datorăm lui Varian Fry recunoştinţa noastră profundă, dar îi suntem de asemenea datori cu o promisiune – aceea de a nu uita niciodată ororile cărora s-a opus cu atâta eroism şi de a face tot ce este necesar pentru a ne asigura că asemenea orori nu se vor mai întâmpla vreodată”.

Walter Meyerhof, care a scăpat din Franţa împreună cu părinţii traversând munţii Pirinei cu ajutorul lui Varian, a înfiinţat Fundaţia Varian Fry în 1997. Scopul ei este acela de a învăţa elevii câteva lecţii subliniate de Warren Christopher şi, după cum mi-a explicat Walter, de a

demonstra că „o persoană poate face diferenţa”.12 Tatăl lui Walter, Otto Meyerhof, a împărţit premiul Nobel pentru Medicină din 1922 cu A.V. Hill, care avea mai târziu să devină secretarul Societăţii Regale între anii 1935 – 1945. În 1933, Hill a început să se implice în Consiliul de Asistenţă Academică (Academic Assistance Council – AAC), care îi ajuta pe savanţii şi oamenii de ştiinţă din străinătate să scape de nazişti.

Mulţi salvatori au părut surprinşi că ceea ce au făcut prezenta interes pentru oricine altcineva. Apar destul de des expresii modeste precum „ceea ce au făcut este normal şi oricine ar fi făcut la fel”; de multe ori, motivele implicau prietenii vechi sau angajaţi buni, precum şi opoziţia faţă de politicile naziste, dacă nu neapărat dorinţa de a salva evrei. Alţii vedeau astfel de acţiuni de salvare ca pe o parte esenţială a mişcării de rezistenţă sau ca o urmare logică a educaţiei primite de la părinţi. Există multe cărţi care examinează trecutul salvatorilor în încercarea de a găsi tipare de comportament bazate pe clasă socială, educaţie şi alte motive sociologice similare. Printre primii care au studiat acest subiect s-a numărat Perry London, în anii 1960. El a consemnat trei caracteristici principale ale salvatorilor. Sunt specificate spiritul de aventură, sentimentul de marginalizare socială şi identificarea cu un părinte care avea principii morale foarte puternice. Această caracterizare este însă nesatisfăcătoare, pentru că există prea multe excepţii care nu ţin cont de ea. Cele mai comune motive observate sunt convingerile religioase sau sentimentul că este de datoria fiecăruia să ajute o persoană aflată în necaz. Alte motive identificate au fost credinţa că orice viaţă este sfântă, dorinţa de a avea conştiinţa împăcată sau ruşinea de a nu ajuta un vecin.

Examinând motivele câtorva dintre salvatorii despre care nu s-a mai scris anterior, putem stabili de ce unii dintre martorii Holocaustului au devenit salvatori şi de ce atât de mulţi au rămas simpli martori. Este important să

înţelegem ce anume a influenţat comportamentul lor, deoarece nevoia de a ne sprijini unii pe alţii există încă în societatea noastră, chiar dacă circumstanţele de astăzi sunt, din fericire, diferite, Desigur, sunt conştientă că, deşi evreii au constituit, numeric vorbind, ţinta majoră a politicilor rasiale naziste, multe alte grupuri au căzut victime persecuţiei şi crimelor. Atenţia mea asupra Holocaustului evreiesc nu are intenţia de a diminua sau a ignora suferinţa celor din urmă.

Am fost de la început determinată să scriu despre salvatorii ale căror experienţe nu sunt cunoscute publicului larg. Fiind o mamă singură din Sheffield, am fost nevoită să găsesc o metodă de a contacta persoane care nu au mai fost abordate anterior. În august 2000, am contactat jurnale şi reviste ce ar fi putut fi citite de oameni care să fi avut o experienţă personală legată de Holocaust – sau care să cunoască alte persoane care au o poveste de spus – şi am solicitat să publice date din cercetările mele. Acestea au fost:

Comrnon Ground – revista Consiliului Creştinilor şi Evreilor (CCJ);

Jewish Telegraph – un ziar regional evreiesc publicat în Glasgow, Leeds, Liverpool şi Manchester;

Menorah – o revistă pentru membrii evrei ai forţelor regale britanice şi mici comunităţi evreieşti;

Information – revista Asociaţiei Refugiaţilor Evrei.

De asemenea, am participat la două evenimente majore, unde am pregătit pentru fiecare delegat o copie a proiectului meu, în cadrul pachetului conferinţei. Evenimentele au fost: Conferinţa despre Holocaust din Oxford, *Remembering for the Future*, ţinută în iulie 2000, şi Conferinţa Consiliului European al Comunităţilor Evreieşti, ţinută la Barcelona, în mai 2000. Unul dintre delegaţii italieni ai celei de-a doua conferinţe a scris un articol pentru *Shalom*, jurnalul Comunităţii Evreieşti din Roma.

Mai mult decât atât, am luat legătura cu comunitatea

evreiască din Africa de Sud, prin intermediul prietenei mele Brenda Zinober şi cu toţi membrii stabiliţi în Leeds ai Holocaust Survivors Friendship Associaton (HSFA).

În 2002, Centrul Cultural Evreiesc din Londra a organizat o expoziţie numită „Vize pentru viaţă" despre diplomaţii care împreună au salvat aproximativ 250.000 de evrei din mâinile naziştilor. Gala inaugurală mi-a oferit ocazia de a-l întâlni pe John Paul Abranches, fiul lui Sousa Mendes13, care locuia în California, şi pe Agnes Hirschi, fiica vitregă a lui Carl Lutz, 14 care locuieşte în Elveţia şi cu care am corespondat pentru o vreme.

Alte poveşti ale salvatorilor au fost obţinute prin intermediul presei, mai ales prin intermediul publicaţiei *Jewish Chronicle* şi necrologurilor din *The Times*. Unele au fost pur şi simplu un rezultat al conversaţiilor în diverse contexte sociale sau pure coincidenţe. Participând la multe întâlniri, am avut ocazia să le vorbesc oamenilor despre demersul meu de cercetare, atunci când am fost întrebată, şi deseori mi s-a întâmplat ca unii dintre ei să îmi ofere numele unor persoane care m-ar putea ajuta. Ultimii ani au fost cu siguranţă un efect al „bulgărelui de zăpadă". M-a surprins faptul că am fost criticată pentru că am declarat că aceste poveşti au fost culese la întâmplare – mi se pare ciudat. A aduna poveşti despre Holocaust nu este acelaşi lucru cu o cercetare despre consumul de crochete de peşte. Poveştile extraordinare ies la iveală în cele mai neaşteptate moduri.

În iulie 2004, am fost la Bruxelles pentru o întâlnire a UE şi mi-am pus întrebarea dacă aş putea găsi oare pe cineva care să vorbească pentru mine cu Robert Maiştriau, 15 un salvator care vorbeşte doar franceză. Unul dintre secretarii UE şi-a dat acordul, iar apoi, în cadrul unei conversaţii, i-a spus şoferului nostru ce va face pentru mine. Şoferul a început să ne povestească în mod spontan că mama lui, Gizele Reich, care urma să fie deportată la Auschwitz când avea 5 ani (în 1941), a fost salvată pentru că ofiţerului nazist de la lagărul de tranzit din Malines

(Mechelen) i s-a făcut milă de ea – era un copil bolnăvicios, care suferea de o boală de plămâni. Şoferul nostru nu mai povestise niciodată acest lucru în afara familiei lui, iar povestea nu ar fi fost aflată niciodată dacă nu se întâmpla să cer ajutor şi să avem această conversaţie.

Eforturile mele au condus la crearea unui grup de aproape 30 de salvatori/oameni salvaţi din diferite ţări, cu care aveam contact direct sau prin intermediul copilului lor sau al unui membru al familiei. Acest lucru mi-a permis să mă interesez în mod direct de motivaţia lor, intervievând persoanele implicate în evenimente sau o persoană foarte apropiată. Unele dintre aceste persoane au scris şi cărţi despre ce s-a întâmplat, pe care le-am citat în text. În orice caz, informaţiile suplimentare specifice au fost obţinute prin interviuri (faţă în faţă sau telefonice), e-mail sau scrisori, acestea fiind toate detaliate în notele de final.

Cartea este formată din patru părţi. Primele trei sunt constituite din poveşti ale salvatorilor sau ale celor salvaţi. Poveştile sunt grupate în funcţie de motivaţia din spatele lor: religioasă, umanitară, persoane care au făcut parte din Rezistenţă, sentimente de loialitate faţă de cel salvat sau salvări plătite. Ultimul capitol pune în discuţie relevanţa acestor evenimente în vieţile noastre de azi şi încearcă să înţeleagă procesul prin care un spectator devine un salvator.

Această carte este o încercare personală de a arăta cititorului obişnuit realităţile Holocaustului. Este cu atât mai important acum, când Holocaustul este negat cu regularitate şi gravitatea lui banalizată continuu. Mai mult decât atât, observăm o ascensiune a politicii de extremă dreaptă. Atunci când vorbesc cu tinerii despre Holocaust, le cer să îşi amintească patru lucruri:

1 Şase milioane de evrei fără vină au fost persecutaţi şi ucişi pur şi simplu din ură, dintre care 1, 5 milioane erau copii;

2 Au fost ucişi în multe feluri şi locuri. Holocaustul

nu a avut loc doar la Auschwitz, ci a inclus ghetouri, lagăre de muncă şi raiduri de împuşcare speciale;

3 Supravieţuitorii şi familiile lor încă suferă de pe urma Holocaustului chiar şi la 65 de ani după evenimente;

4 O simplă schimbare de atitudine sau de comportament poate contribui ca aceste lucruri să nu se mai întâmple vreodată – un simplu act de compasiune şi bună-cuviinţă arată că am învăţat de pe urma Holocaustului.

Această carte îşi propune să înregistreze uimitoarele poveşti care mi-au fost încredinţate. Din păcate, mulţi dintre cei care mi le-au relatat au murit între timp. Sper să le reprezint cu demnitate poveştile şi, de asemenea, să ofer amănunte despre ce a determinat acest grup remarcabil de oameni să se transforme din spectatori pasivi în salvatori, în una dintre cele mai întunecate perioade ale istoriei umanităţii.

Pe 10 martie 2010, prim-ministrul Gordon Brown a onorat angajamentul pe care şi l-a luat în timpul unei vizite la Auschwitz din anul precedent. A recunoscut 28 de eroi britanici ai Holocaustului, care au fost distinşi cu o medalie de argint gravată „în serviciul umanităţii” deasupra unor mâini împreunate. M-am bucurat să fiu prezentă, întrucât, în urma unui lobby foarte insistent făcut de mine, Bertha Bracey (vezi p. 31) şi Henk Huffener (vezi p. 178) au fost incluşi pe listă. Strănepoata Berthei, Pat Webb, împreună cu soţul ei, Donn, şi fiica, Delia, au primit medalia destinată Berthei; iar fiicele Clare şi Joséphine ale lui Hank, pe care le găsisem chiar cu puţin timp înainte, pe 5 martie, au primit medalia destinată lui.

În timp ce îmi revizuiam proiectul pentru a fi publicat, în ultimele luni ale anului 2009, aşteptam de asemenea naşterea primului meu nepot şi, inevitabil, m-am gândit la părinţii mei şi experienţele lor din timpul Holocaustului. M-am gândit, totodată, şi la bunicul meu din partea mamei, Armin Klein, care a refuzat să îşi părăsească ţara natală şi a fost ucis la Auschwitz în

preajma naşterii mele. James Harry Spier (Jamie) s-a născut la Londra pe 1 ianuarie 2010 şi este stră-strănepotul lui Armin şi Rosei Klein, şi al lui Eugenie şi Malkiel Grunwald, şi strănepotul iubiţilor mei părinţi. Dacă acel ofiţer necunoscut nu ne-ar fi trimis pe mine şi pe mama mea înapoi acasă, neamul nostru ar fi luat sfârşit în 1944. Având acest lucru în minte, îl rog pe cititor să urmeze îndemnul biblic pe care evreii de pretutindeni îl citesc în fiecare an la masa de Paşte, care relatează povestea fugii din Egipt. În cartea Exodul (13: 18) se spune: „Şi îi vei spune fiului tău că în acea zi...”. Dacă adevărul despre ororile Holocaustului şi despre curajul uimitor al celor persecutaţi şi al salvatorilor lor este amintit şi repovestit următoarei generaţii, nu este oare posibil ca oamenii să îşi schimbe modul de gândire şi atitudinea şi, poate, să făurească o lume mult mai bună pentru noi toţi?

Tatăl meu, Phillip Grunwald, a fost atât de deprimat de experienţele trăite în lagărele munca forţată, încât după război nu a mai vrut să aducă un alt copil pe lume şi s-a sinucis în 1955, lăsând-o pe mama mea, Leona, să mă crească singură. Pe de altă parte, eu am fost binecuvântată cu trei fii minunaţi: Daniel (tatăl lui James), Ben şi Simon, şi cu o minunată noră, Michelle. Tot ce pot să sper este că lumea în care îşi vor creşte ei copiii nu va mai avea parte de asemenea ororiniciodată. Poate că, atunci, milioanele de victime ale naziştilor, printre care şi bunicul meu, Armin Klein, nu au murit în van.

SALVATORI DIN MOTIVE RELIGIOASE

Quakerii[3] au fost printre cele mai active grupuri care s-au ocupat de salvarea evreilor în perioada Holocaustului. Eforturile lor umanitare au fost recunoscute în 1947, când organizaţia britanică de quakeri Friends Service Committee şi echivalentul ei american au primit Premiul

3 Membrii unei secte protestante numite și Societatea Religioasă a Prietenilor. Această mișcare creștină a fost înființată de puritanul George Fox la mijlocul secolului al XVII-lea, în perioada revoluției burgheze din Anglia (n.r.).

Nobel pentru Pace.16 „Quakerii” au fost numiţi astfel de judecătorul Bennet din Derby, pentru că tremurau la cuvântului Domnului. Aceştia au o lungă tradiţie de implicare în cazurile sociale şi de ajutor umanitar. Caută îndrumare spirituală doar la Atotputernic şi nu au preoţi sau o ierarhie a clerului care să le intermedieze relaţia cu Dumnezeu:

În mod fundamental, religia quakerilor exclude orice ierarhie şi transcende principiile guvernării politice. Căutarea lor primordială a fost iluminarea divină, şi nu libertatea seculară, având convingerea neclintită că Duhul Sfânt îi poate atinge şi comunica cu ei, anulând orice separaţie între individ şi Dumnezeu. Neavând predici şi slujbe sau intermediere din partea clericilor, în cadrul întâlnirilor fiecare participant vorbeşte în inima lui cu Dumnezeu şi, în acelaşi timp, cu vecinul lui. Teologia quakerilor începe şi se termină ca experienţă personală.17

Religia quakerilor este diferită faţă de celelalte pentru că nu are o structură formată – fiecare credincios este responsabili pentru sine însuşi. Nu vor să li se spună ce să facă sau să fie conduşi de un ierarh, nici să pună pe seama altcuiva rezolvarea problemelor.

Bertha Bracey OBE[4] (1893 – 1989) a fost o englezoaică quaker care a avut o influenţă extraordinară în salvarea copiilor evrei în timpul Holocaustului, în ceea ce avea să devină operaţiunea „Transportul Copiilor” (Kindertransport). A fost născută şi crescută în Birmingham, unde a devenit quaker când avea 19 ani.

Când am intrat în Friends Service Committee am fost profund recunoscătoare pentru minunata descoperire a activităţii lor, care combină în cel mai bun mod virtutea democraţiei, dar este totodată teocratică. Vieţile noastre ca fiinţe umane sunt împărţite în două dimensiuni spirituale. Cea de sus, care tinde spre Dumnezeu, şi cea de afară, spre comunitate şi viaţa din lumea noastră.18

A fost a şaptea din cei opt copii ai familiei. Deşi toţi

4 Order of British Empire - Ordinul Imperiului Britanic (n.tr.)

membrii familiei erau oameni capabili, doar Berta a primit educaţie, pentru că în momentul în care aceasta s-a născut, familia a avut la dispoziţie nişte bani puşi deoparte care au servit acestui scop. Mai mult decât atât, toţi copiii, mai puţin unul, au moştenit caracterul tatălui – acesta era un om foarte sincer şi ştia că avea mereu dreptate.19 Indubitabil, aceste calităţi i-au fost de mare folos Berthei în anii ce-au urmat.

Bertha a studiat la Universitatea din Birmingham şi, timp de cinci ani, a fost profesor. În 1921 a renunţat la catedră pentru a merge la Viena alături de quakeri, să îi ajute pe cei care conduceau organizaţii pentru copiii cu deficienţe. În acea perioadă şi-a îmbunătăţit cunoştinţele de limbă germană, iar în 1924 s-a mutat la Nürnberg, ca tânără muncitoare. În anii 1926 – 1929 a locuit în Berlin. A fost ulterior chemată înapoi la Casa Prietenilor din Londra pentru a efectua muncă administrativă legată de centrele quakerilor din Europa. Avea să devină punctul central al unei reţele de ajutor pentru evreii persecutaţi care veneau în Marea Britanie.20

Datorită timpului petrecut în Germania, Bertha avea o imagine foarte clară a situaţiei de acolo. Încă din aprilie 1933 relata următoarele: „Pentru moment, forţele liberalismului au fost înfrânte şi, în alegerile din martie, 52 la sută din alegători au votat pentru Partidul Naţional Socialist”. A fost probabil mai receptivă decât mulţi alţi observatori atunci când, la câteva săptămâni după alegerea lui Hitler, a comentat despre tragedia evreilor din Germania, bazându-se pe recenta ei vizită la Frankfurt efectuată pentru Comitetul Executiv al Quakerilor Germani:

Antisemitismul este o plagă îngrozitoare care îşi răspândeşte otrava de zeci de ani în multe dintre ţările din Europa Centrală. A ajuns la conducerea Germaniei pe 1 aprilie, moment în care Germania s-a întors la cruzimea psihologiei „ghetoului” din Evul Mediu. Steaua galbenă folosită pentru a indica afacerile şi casele evreilor este un

vechi simbol medieval. Nu sunt cuvinte suficiente pentru a descrie chinul unora dintre prietenii mei evrei, în mod particular al celora care s-au simţit până acum mai mult germani decât evrei; care, de fapt, aproape au uitat de sângele lor evreu. Ce soartă crudă, care i-a smuls dintr-odată din pământul german şi i-a lăsat îngroziţi, traumatizaţi şi dezrădăcinaţi, fiind încolţiţi de ură nejustificată şi cruzime calculată! Doctori, profesori şi muncitori evrei, care şi-au dăruit cu generozitate abilităţile şi devotamentul, sunt dintr-odată trataţi ca nişte paria, împiedicaţi să acceadă la orice mijloc de trai.21

Comentariul ei arată o deplină înţelegere şi o foarte mare empatie pentru condiţia evreilor persecutaţi. Prietenia ei apropiată cu familia Friedrich a influenţat-o foarte mult. Leonhard Friedrich, din Nürnberg, era căsătorit cu o englezoaică pe nume Mary. S-au întâlnit pe vremea când el lucra în Anglia, înainte de 1914, şi s-au căsătorit la Casa de întâlnire a Prietenilor din Sheffield, pe *3* august 1922. Erau activişti quakeri, implicaţi într-un centru de ajutor fondat de organizaţia American Friends Service Committee (AFSC), beneficiind de intervenţia preşedintelui Hoover, el însuşi un quaker, care era îngrijorat de impactul despăgubirilor de război asupra Germaniei impuse de Tratatul de la Versailles. Aceste despăgubiri au provocat multe greutăţi şi penurie de alimente, iar preşedintele Hoover a rugat AFSC să organizeze o schemă de alimentaţie pe scară largă în şcoli, fiind deschise 11.000 de centre. Acest ajutor era foarte necesar şi a continuat şi în perioada hiperinflaţiei din anii 1920, care a agravat şi mai mult situaţia.22

Familia Friedrich suferea foarte mult din cauza credinţei lor, iar fiica lor, Brenda Bailey, descrie reacţia mamei lor la primele acţiuni antisemite:

Pe 1 aprilie 1933, Hitler a ordonat un boicot împotriva tuturor afacerilor evreieşti. Mama mea, Mary Friedrich, a decis că este ziua în care îşi va arăta solidaritatea faţă de patronii evrei. Am mers amândouă în

oraş. Era uşor în acea perioadă să recunoşti magazinele evreieşti, fiind marcate cu cercul galben pe fundalul negru, şi un ofiţer SA în uniformă maronie stătea de pază la intrare. Ne-a avertizat de boicot în momentul în care am încercat să intrăm, dar Mary a trecut pe lângă el, spunându-i că trebuie să vorbească cu patronul. În acea seară la cinema au arătat ştirile despre boicot, unde eu şi Mary am putut fi văzute intrând în magazine, şi pe comentator spunând că nişte trădători necunoscuţi au ales să sfideze boicotul.23

A fost un act extrem de curajos din partea lui Mary Friedrich, dar consecinţele aveau să apară. Din cauza compasiunii lor pentru evrei încă de la început, din 1933, mulţi dintre quakerii germani şi-au pierdut locurile de muncă pentru că nu voiau să semneze jurământul de loialitate; printre aceştia s-a numărat şi Leonhard Friedrich. A fost creat un fond de ajutor social pentru quakerii care nu mai aveau un loc de muncă, la care au contribuit cei care încă lucrau.

Bertha a fost foarte activă în Europa în anii 1930. „Sarcina Berthei era să traducă ceea ce se petrecea în Germania pentru lumea din afară. Astfel, călătorea de câte trei sau patru ori pe an pentru a asculta şi a întări legăturile quakerilor din Germania, Olanda, Franţa, Austria, Cehoslovacia, Norvegia şi Suedia”. 24

Experienţele sale au împins-o să se implice în crearea remarcabilei reţele de transport al copiilor. Era evident faptul că părinţii erau disperaţi să îşi trimită copiii în afara Germaniei, dacă aceasta era soluţia pentru a-i salva de naziști. Wilfrid Israel, un evreu provenind dintr-o familie bogată care deţinea N. Israel, unul dintre cele mai vechi şi respectabile magazine universale, a fost implicat în planurile preliminare. Avantajat de faptul că mama lui era englezoaică, a putut să se folosească atât de legăturile de afaceri, cât şi de contactele lui din Anglia atunci când evreii germani au fost în pericol pentru a-i putea ajuta să plece.25

Evreii care încercau să plece puteau apela la Biroul Palestinian al Agenţiei Evreieşti pentru a ajunge în Palestina sau la o organizaţie umbrelă înfiinţată în septembrie 1933, Reprezentarea în Reich a Evreilor Germani (*Reichsvertretung der Deutschen Juden*), care era condusă de rabinul Leo Baeck, ales de comun acord. Cele două mari grupuri erau Comitetul Central pentru Ajutor şi Reconstrucţie şi Organizaţia Pentru Asistenţa Evreilor Germani (*Hilfsverein der Deutschen Juden*). *Hilfsverein* ajuta evreii cu procedurile de emigrare, sfaturi sau vize, contactând rudele din străinătate sau, dacă era necesar, făcând rost de bani pentru bilete etc. Wilfried Israel a fost unul dintre cei mai importanţi membri ai *Hilfsverein.26* Nepotul rabinului Leo Baeck, Leo Adam, a fost unul dintre angajaţii lui Wilfrid din magazin. Unul dintre prietenii lui a fost Frank Foley, a cărui slujbă ca ofiţer la controlul paşapoartelor era de fapt una de acoperire pentru rolul său adevărat de conducător al staţiei MI6 din capitala germană. Wilfried şi Frank erau prieteni din anii 1920, când Frank, pe vremea aceea membru în corpul consular, îl ajutase pe tatăl lui Wilfrid, Berthold Israel, să obţină o viză pentru a se alătura soţiei sale în Londra, deoarece fiica lor, Viva (sora lui Wilfrid) era pe moarte. Prietenia lor s-a dovedit a fi ulterior extrem de folositoare evreilor germani care voiau să emigreze, iar în prezent lui Foley i se atribuie salvarea a nu mai puţin de 10.000 de evrei.27

Pe 15 noiembrie 1938, Wilfried Israel a trimis o telegramă Consiliului Pentru Evreii Germani din Londra dându-le „detalii despre problemele cu care se confrunta comunitatea şi a propus salvarea imediată a copiilor evreilor germani şi a adolescenţilor cu vârsta până în şaptesprezece ani”. În consecinţă, a fost contactat prim-ministrul Neville Chamberlain, care, deşi nu şi-a luat niciun angajament, a acceptat ca propunerile acestuia să fie discutate a doua zi în cabinet. Consiliul a decis că cineva trebuia să se întâlnească cu Wilfried Israel şi, deoarece era periculos pentru un evreu să călătorească în

Germania, cinci quakeri au acceptat în schimb să se întâlnească cu el în Berlin. Ben Greene, unul dintre cei cinci, a acompaniat-o pe Bertha Bracey la întâlnirea cu ministrul afacerilor interne, Samuel Hoare, pe 21 noiembrie 1938. „Greene a confirmat cererea părinţilor germani şi consimţământul lor de a se despărţi de copiii lor”. 28

Chiar în acea noapte, în Camera Comunelor, Samuel Hoare a anunţat că guvernul a fost de acord să-i primească pe copiii refugiaţi, pe baza dovezilor aduse de Greene, şi primul lot de 200 de copii a ajuns din Germania pe 2 decembrie 1938. Între timp, Ben Greene s-a întors dintr-o a doua vizită în Germania, raportând că „rata de sinucidere a evreilor este aşa de ridicată în acest moment, încât «autorităţile din Meinz au oprit gazul în casele evreieşti»”.29

Şi Berta relatează mai modest despre eforturile ei:

După pogromul din noiembrie 1938, am mers cu lordul Samuel la ministrul afacerilor interne, domnul Samuel Hoare, şi am obţinut permisiunea să aducem zece mii de copii nearieni în această ţară. Când lagărele de concentrare au fost deschise la finalul războiului european, am mers cu domnul Leonard Montefiore la Ministerul de Război şi i-am convins să ne pună la dispoziţie 10 avioane bombardiere mari care, având locaşurile pentru bombe golite, ne-au permis să aducem în Anglia 300 de copii din Theresianstadt, Praga.30

Marea Britanie şi guvernul său nu puteau pretinde, nici măcar în 1939, înainte de izbucnirea războiului, că nu ştiau ce se întâmpla în Europa. În 1936, Victor Gollanez publicase deja o carte care detalia „scoaterea în afara legii a jumătate de milion de fiinţe umane: o colecţie de evenimente şi documente referitoare la trei ani de persecuţii ale evreilor germani, obţinute în special din sursele naţional-socialiste, şi puse cap la cap de un grup de investigaţie”. Introducerea a fost scrisă de Hensley Henson, episcopul de Durham. Acesta concluziona în 12

februarie 1936:

Ca unul care a avut motive speciale să aprecieze Germania, care are o admiraţie sinceră pentru realizările sale intelectuale, care deseori a vizitat cu încântare oraşele istorice şi şi-a amintit de momentele minunate ale istoriei ei, nu pot să concep că persecuţia minorităţilor, cu precădere a evreilor, care acum pătează numele naţiunii, poate fi mai mult decât o aberaţie trecătoare. Sper ca publicarea acestei cărţi să accelereze întoarcerea la normalitate, făcând în mod insistent şi mai cunoscut protestul conştiinţei civilizate, protest care nu poate fi luat în nume de rău şi căruia nici cel mai puternic naţionalism nu îi poate rezista.31

În 1939, ministrul afacerilor externe a publicat un raport prezentat parlamentului din ordinul suveranului (Command Paper) care includea mai multe documente ce înfăţişau ororile din Germania. Introducerea face referire la scuzele pe care guvernul german le-a dat atunci când ambasadorul Majestăţii Sale la Berlin s-a plâns în 1933 de „violenţa şi brutalitatea naziştilor”. Aceştia au declarat că regretă incidentele, dar „le consideră inevitabile în zelul iniţial al febrei revoluţionare”:

Această pledoarie nu poate scuza evenimentele care au avut loc la cinci ani de la ascensiunea la putere a Partidului Naţional Socialist. Din documentele publicate, care acoperă doar perioada din 1938 încoace, reiese în mod evident faptul că nici consolidarea regimului, nici trecerea timpului nu au diminuat în niciun fel brutalitatea lui.32

Cu toate acestea, chiar şi aceste dovezi nu au fost suficiente pentru a beneficia de susţinerea necesară. Ziarul *Daily Express* comenta că „există crime şi cruzime între cetăţenii fiecărei naţiuni”, iar publicaţia săptămânală de extremă dreaptă *Truth*, sugera că totul poate fi doar „o invenţie a evreilor”.33

După 1939, rolul Berthei s-a schimbat, ocupându-se de refugiaţii care soseau în Marea Britanie şi erau

internaţi în lagăre ca cetăţeni străini inamici. Politica guvernamentală s-a schimbat odată cu capitularea Franţei, Belgiei şi Olandei. Teama de o invazie şi de ceea ce era cunoscut drept „coloana a cincea" crescuse, fapt care a dus la reţinerea a mii de persoane, atât bărbaţi, cât şi femei, unii dintre ei bolnavi. Acest lucru a creat enorme probleme personale refugiaţilor, motiv pentru care organismele refugiaţilor au creat împreună un Departament Central pentru Refugiaţii Deţinuţi (Central Departament for Interned Refugees – CDIR). Bertha Bracey a fost aleasă preşedinte şi s-a confruntat cu diverse departamente guvernamentale pentru a rezolva probleme precum „condiţiile necorespunzătoare de detenţie din închisorile de drept comun, posibilitatea pentru copii de a se alătura mamelor lor ca cetăţeni străini, necesitatea de a asigura cazare pentru cuplurile căsătorite şi întreaga problemă a salvării deţinuţilor". 34

Cel mai important punct era Insula Man, unde erau reţinuţi majoritatea străinilor – în timpul celui de-al Doilea Război Mondial s-a atins un maximum de 10.000 de deţinuţi. Bertha a vizitat ea însuşi cele două lagăre de femei pentru a vedea adevărata situaţie. A observat că erau doar şase angajaţi care se ocupau de sute de deţinute şi a sugerat să se folosească voluntari ca o soluţie de moment. A aflat de asemenea că cei eliberaţi nu aveau banii necesari pentru a călători înapoi în Anglia şi că cei bătrâni sau infirmi sau cei care vorbeau foarte puţin engleză aveau nevoie de ajutor la sosire. Bertha i-a convins pe cei de la CDIR să ajute şi, astfel, a obţinut asistenţă financiară pentru cei cu nevoi speciale.

Bertha Bracey a fost o femeie curajoasă, care, dintr-un instinct infailibil, ştia exact ce trebuia făcut. Şi-a început cariera în Europa la începutul anilor 1920, când era doar o tânără: „Marea ei provocare a fost aceea de a încuraja tinerii să adopte noi atitudini faţă de pacea la nivel internaţional şi faţă de responsabilităţile personale în noua republică democrată de la Weimar". 35 Credinţa ei

de quaker a făcut-o puternică şi vorba ei preferată era „ţine-te bine”.

Această zicală, „ţine-te bine”, poate aminti de o poruncă a mamei către copilul său sau de instructajul dat în primele zile de condus; dar Bertha o folosea de asemenea pentru a aminti că există momente în viaţa noastră când trebuie să ţinem strâns de credinţa noastră. Şi, dacă ne gândim la timpurile întunecate pe care aceasta le-a trăit, ne dăm seama că vorbea din experienţă.36

Cunoştinţele sale despre Germania i-au conferit o mare influenţă în primele zile ale regimului lui Hitler. „Bertha a fost una dintre cei trei sau patru Prieteni britanici care au putut să exercite presiune asupra persoanelor eminente din biserică şi stat, atât în Marea Britanie, cât şi în Germania, pentru a obţine eliberarea oamenilor reţinuţi politic”. A fost distinsă cu Ordinul Imperiului Britanic (OBE) în 1942, ca recunoaştere a serviciile sale în slujba refugiaţilor, şi i s-au recunoscut meritele în crearea Comitetului de Urgenţă German (Germany Emergency Comittee – GEC), a cărui secretară a fost din aprilie 1933. Pe 25 aprilie, a fost desemnat un Comitet Pentru Cazuri (Case Committee), care, pe 3 mai, a raportat 18 cazuri aflate în analiză. În septembrie 1939 ajunsese la 22.000.37

Munca sa la GEC începând cu aprilie 1933 a fost rezumată astfel:

Bertha Bracey a purtat principala responsabilitate a creării organizaţiei şi conducerii activităţii acesteia. Viziunea ei creativă, compasiunea ei pentru cei singuri şi persecutaţi, pe care o împărtăşea şi altora, şi cunoaşterea aprofundată a problemelor refugiaţilor au avut o influenţă care a depăşit graniţele Casei Prietenilor şi Casei Bloomsbury şi i-au adus recunoştinţa unui număr mare de persoane pe care le-a ajutat.3*

La sfârşitul lungii ei vieţi – avea 95 de ani când a murit – s-a confruntat cu boala Parkinson, iar când aceasta devenea deosebit de supărătoare, se referea la ea în

glumă: „Am fost vizitată iar de domnul Parkinson”.39 Familia ei nu a ştiut foarte multe despre activitatea sa. Se menţionează în corespondenţa de familie că Bertha pleca în Polonia după ocuparea nazistă şi aducea de acolo mame cu copii. Nepoata sa Alma scria:

Bertha era foarte reticentă şi nu vorbea niciodată despre angajamentele pe care singură şi le lua. Acest ultim episod referitor la Polonia nu cred că poate fi verificat, este doar un fel de poveste auzită din om în om. Sigur că Prietenii au susţinut-o pe ea şi echipa ei de salvare, dar desigur că totul era ţinut sub tăcere şi familia nu a ştiut nimic despre activităţile ei… O femeie curajoasă şi cu viziune, care avea abilităţi de organizare remarcabile. Îşi impusese standarde foarte înalte.40

A fost un model pentru mulţi, chiar şi spre sfârşitul vieţii. Una dintre scrisorile primite de ea, datată 1 aprilie 1988, face referire la cuvintele uneia dintre îngrijitoarele ei din azil: „Este extraordinară, noi ar trebui să avem grijă de ea, în schimb ea pare să aibă grijă de noi. De fiecare dată când mă simt cu moralul la pământ, o vizită la Bertha mă pune pe picioare imediat”. 41

„Vrei să îţi aduc ceva?” a întrebat-o un vizitator venit la azil în ultimele sale zile. Bertha s-a deşteptat dintr-odată din picoteală şi a devenit activă, aşa cum ne-o aminteam toţi atât de bine. „Da”, a răspuns ea, „aduceţi-mi veşti bune, pline de mare bucurie”.42

În iulie 2001, o sculptură ce reprezintă familia a fost instalată în curtea Casei Prietenilor din Londra şi dedicată Berthei. Sculptoriţa este Naomi Blake, una dintre victimele salvate în operaţiunea Kindertransport. Pe placă este scris:

În onoarea Berthei Bracey (1893 – 1989) care a fost conducătoarea de facto a operaţiunilor quakerilor de salvare şi relocare a mii de victime ale nazismului şi copii singuri, între anii 1933 – 1948.

Charles Fawcett (1919 – 2008) s-a născut în Virginia, S.U.A., într-o familie înstărită. A avut un start mai puţin norocos în viaţă, întrucât casa familiei a ars la numai cinci

zile de la naşterea sa, iar mama lui a murit atunci când el avea 5 ani, fiind urmată de tatăl lui, doi ani mai târziu. A fost, în consecinţă, crescut ca membru al Bisericii Episcopale de către mătuşa din partea mamei, Lily Shumate, în Greenville, un orăşel din Carolina de Sud. Familia lui se trăgea din hughenoţii veniţi în Virginia în anii 1660. Ca urmare, a crescut ca un gentleman sudist de modă veche:

Romantismul său, simţul umorului, atitudinea faţă de femei, şarmul inegalabil, modestia, manierele de curtoazie de modă veche sunt toate un produs al părţii frumoase a vechiului Sud. A păstrat manierele de gentleman din Virginia şi s-a supus acestui cod rigid de onoare întreaga viaţă – fiind total opus bigotismului îngust care îi este de multe ori atribuit Sudului.43

Charles, care a locuit mulţi ani în Chelsea, mi-a mărturisit că a fost crescut ca să ajute oamenii şi să fie un bun samaritean. Spunea că în oraşul lui natal era o singură religie şi, deşi segregarea rasială nu lipsea, negrii erau bine trataţi pentru că nu existau plantaţii. Charlie îşi amintea că mătuşa lui avea doi servitori negri care locuiau în casa familiei, iar atunci când se întorcea de la şcoală, se ducea întâi să îi vadă pe ei înainte să o vadă pe mătuşa lui. Fiecare om din orăşelul lui liniştit avea acelaşi comportament, iar el a crescut ştiind că trebuia să facă ceea ce este corect. Locuitorii din Greenville „erau oameni cu adevărat buni, care se ajutau unii pe alţii”.44

April Fawcett, soţia lui Charles, a descoperit o scrisoare de la mama acestuia, Helen Hortense. Helen se măritase târziu în viaţă şi a avut patru copii după vârsta de 40 de ani. A suferit de cancer la sân şi a fost tratată în clinica Mayo din Baltimore. Cu o lună înainte de a muri i-a scris surorii sale Lily, pentru a-i încredinţa creşterea copiilor. În dureroasa scrisoare datată 5 iunie 1922, aceasta scria: „Mulţumesc lui Dumnezeu că îmi pot lăsa copiii pe mâna cuiva care să aibă grijă de ei, să îi iubească şi să îi înveţe să le pese. Te rog, draga mea, să îi faci

mereu să te asculte şi astfel, atunci când vor creşte, vor fi bucuroşi să îşi spună că nu i ai lăsat să fie indiferenţi”.

Cred că biata Helen ar fi rămas uimită de educaţia excelentă pe care sora ei Lily i-a dat-o lui Charles. Ar fi fost cu adevărat impresionată câţi oameni a ajutat pe parcursul lungii şi interesantei lui vieţi. Se spune că primele lui experienţe l-ar fi marcat pentru tot restul vieţii:

Nu cred că aş exagera dacă aş sugera că tiparul întregii lui vieţi – pasiunea pentru cele mai elegante şi elevate femei, fascinaţia pentru romantismul şi farmecul Parisului şi Romei, ca şi pentru zonele îndepărtate din junglele Amazonului şi din Congo – a fost făurit din tristele sale amintiri din copilărie. Luând mereu partea celui asuprit, căutând cu dinadinsul pericolul şi greutăţile – fără odihnă şi aventuros, acesta s-a purtat cu nativii din Sahara cu aceeaşi curtoazie pe care le-o arăta membrilor din diverse familii regale cu care a devenit prieten de-a lungul anilor – mereu de încredere şi admirat de către toţi şi de fiecare în parte.45

Charles avea numai 22 de ani şi era student în Paris când germanii au invadat Franţa. Şi-a croit drum prin Europa folosindu-se de variatele sale talente pentru a se întreţine; ca trompetist, se pare că a primit sfaturi de la Louis Armstrong şi a învăţat wrestling de la un jucător profesionist. S-a alăturat Corpului de Ambulanţă American în 1938; mai târziu, în timpul războiului, colegul său de apartament Bill (William Holland) i-a spus că mulţi răniţi din trupele britanice vor fi trimişi în Germania în câteva zile. Bill era pe jumătate german din partea mamei, o nemţoaică aristocrată înrudită cu comandantul-şef german al Franţei ocupate, de aceea ştia ce se va întâmpla. Bill şi Charles au „împrumutat” o ambulanţă din garajul Corpului Ambulanţei, au salvat trupele de la spital şi au pornit să elibereze Franţa. Se spune că în momentul plecării de la spital Charles le-a spus: „Domnilor, consideraţi-vă liberi”. Un britanic a strigat: „Eşti yankeu”. Charles i-ar fi răspuns: „Niciodată să nu confunzi un om din Virginia cu un

yankeu”. 46

După câteva aventuri, au ajuns în Marsilia, unde Charles şi-a amintit că o cunoaşte pe o anume contesă Lily Pastre, care locuia cu familia chiar în afara oraşului. Aceasta a primit în gazdă prizonierii şi l-a trimis pe Charlie în oraş, unde s-a întâlnit cu Varian Fry.47 Contesa pe care o cunoştea Charlie înfiinţase o organizaţie numită *Pour que L'Esprit Vive*, care există şi astăzi. A fost creată în perioada crizei economice şi sociale a anilor 1930, pentru a ajuta artiştii şi intelectualii care deseori trăiau în condiţii precare. În perioada războiului şi a ocupaţiei germane, contesa şi-a pus la dispoziţie superba casă şi averea în serviciul artiştilor exilaţi, care erau cu precădere evrei. I-a protejat pe harpista Lily Laskine (1893 – 1988), pianiştii Youra Guller (1895 – 1981), Monique Haas (1909 – 1987), iar pictorul ceh Rudolf Kundera (1911 – 2005) a locuit cu ea timp de trei ani. De asemenea, a plătit pentru tratamentul medical al pianistei evreice de origine română Clara Haskil (1895 – 1960), iar în 1942 a ajutat-o să fugă în Vevey, Elveţia, începând cu 1963, la fiecare doi ani, în numele Clarei Huskil se acordă un prestigios premiu pentru pian.48 Se spune că la găzduit de asemenea pe violoncelistul spaniol Pablo Casals (1876 – 1973), care era catolic, şi pe faimoasa dansatoare negresă americană, Joséphine Baker, care devenise faimoasă în Franţa.49 Joséphine a fost decorată după război de către guvernul francez cu cea mai înaltă treaptă a Medaliei Rezistenţei (cu rozetă) şi a fost numită

Cavaler al Legiunii de Onoare pentru munca depusă pentru Rezistenţă – care a inclus transmiterea de mesaje secrete scrise pe partiturile sale muzicale.50

Charlie mărturisea că atunci când era tânăr nu ştia nimic despre evrei, pentru că nu a întâlnit niciunul până la vârsta studenţiei, când studia Artele la Paris. Într-o zi, a văzut nişte studenţi evrei implicaţi într-un conflict şi, pentru a-i ajuta, a răsturnat o masă. La mult timp după acest eveniment, s-a întâlnit din nou cu ei, în Marsilia, iar

ei i-au povestit despre Varian Fry şi acţiunile lui în favoarea refugiaţilor. Charlie a rămas impresionat de activitatea lui Fry, aşa că i s-a alăturat. La spus lui Fry cât se şocat a fost când a aflat de antisemitismul german. Deşi ceea ce a văzut el nu se compară cu experienţa dramatică a lui Fry din Berlin în 1936, a fost evident şocat. Era într-o cafenea unde se aflau şi evrei care beau cafea. Atunci când aceştia au plecat, a văzut doi ofiţeri germani care au arătat spre ceştile de cafea şi i-au spus chelnerului: „Ia astea şi sterilizează-le”. 51

Varian a scris cu multă afecţiune despre Charlie:

Charlie era un tânăr din Sud – cred că din Georgia – care se ocupase cu „arta” în Paris până la începerea războiului. Am pus cuvântul în ghilimele pentru că, din câte mi-am dat seama, concepţia lui Charlie despre artă era aceea de a desena fete drăguţe, de preferat nuduri. Avea multe admiratoare în rândul femeilor şi exista întotdeauna măcar una în birou pe parcursul perioadei în care a lucrat pentru noi…

Ca portar, Charlie avea un mare defect. Nu vorbea nicio altă limbă în afară de engleză, iar majoritatea refugiaţilor nu vorbeau deloc engleză. Dar uniforma lui de şofer de ambulanţă îi punea la punct pe cei mai insistenţi, iar caracterul lui binevoitor îi înveselea pe cei trişti. Chiar dacă puţini înţelegeau ce spune, nimeni nu îl displăcea. De fapt, cred că era probabil cel mai popular membru din echipă.52

Charlie făcea impresie în uniforma lui de armată. Mary Jane Gold, tânăra moştenitoare americană care a sponsorizat multe dintre acţiunile lui Varian Fry, descrie prima întâlnire cu el la Hotel Continental în timp ce cobora scările spre lobby-ul hotelului într-o după-amiază târzie:

sus pe scări flutura o uniformă kaki cu croială militară. Posesorul era un tânăr cu părul de culoarea nisipului, la fel ca şi haina. Un alt coleg, cu statură şi ţinută normale, îl urma. Instinctiv, m-am tras înapoi câţiva paşi. Cel înalt s-a prezentat ca fiind Charles Fawcett, apoi

mi-a făcut cunoştinţă cu prietenul lui, Dick Ball. S-a uitat pe furiş să vadă dacă trage cineva cu urechea şi m-a făcut să mă mai dau câţiva paşi în spate, până ce m-am lipit de perete. Aplecându-se spre mine, de parcă deja ne ascundeam de poliţie, mi-a spus că a aflat că am un avion, aşa că a venit direct să mă caute. M-am uitat la trăsăturile lui bine definite de băieţandru şi la părul lui creţ, deschis la culoare, în timp ce el îmi dezvăluia, cu un uşor accent de american din Georgia, că el şi prietenul lui voiau să zboare în Gibraltar. A fost vizibil dezamăgit când i-am spus că mi-am lăsat avionul la Paris.53

Mary Jane Gold l-a descris ca fiind „portar şi recepţionist" la noul birou de pe Rue Grignan. Charlie i-a spus că se ocupa cu menţinerea ordinii atunci când oamenii deveneau „agitaţi", apoi s-a aplecat şi i-a şoptit: „Sunt un fel de paznic care îi opreşte să intre pe cei care nu au ce căuta acolo". Apoi s-a îndreptat şi şi-a strâns paltonul pe lângă el: «Vezi? Se pare că impresionează oamenii. A trebuit să îi tai nasturii arămii, dar chiar şi aşa arată oficial... aproape.»" Mary a răspuns: „Chiar arată". 54

Situaţia trebuia să fie fluidă, aşa că Charlie nu era doar un paznic. În septembrie, el şi prietenul său Dick Ball escortau atât grupuri de tineri, cât şi lucrători cu experienţă ai Rezistenţei peste munţii de mică altitudine de lângă graniţa franco-spaniolă. Aceasta a devenit ruta obişnuită de scăpare, de cele mai multe ori sub îndrumarea Lisei şi a lui Hans Fittko. Conform celor spuse de Varian, se estimează că cel puţin 100 de oameni au folosit acea rută pentru a fugi în următoarele şase luni.55

În decembrie 1940, Charlie a plecat din Marsilia, în timp ce Varian era în Vichy, încercând să îi ajute pe cei de pe lista sa care erau captivi în lagăre. Regimul de la Vichy avea 120 de lagăre de concentrare, unde erau internaţi aproximativ 60.000 de civili şi aproape 25 – 35.000 de condamnaţi la muncă silnică şi muncitori străini, care trăiau de cele mai multe ori în condiţii îngrozitoare. „Părea

că toată zona neocupată era o mare şi înfiorătoare închisoare". 56

Charlie a devenit conştient de faptul că poliţia aflase despre activitatea lui pentru Rezistenţa Franceză, aşa că a plecat, din motive de securitate. Varian a descris ulterior pregătirile pentru plecarea lui Charlie:

Charlie a fost încărcat cu hârtii secrete şi rapoarte, inclusiv câteva destinate britanicilor. Fiindcă acesta era sculptor, pur şi simplu au băgat unele dintre rapoarte în capetele sculpturilor realizate de el, iar Charlie le sigila cu ipsos. Unul dintre rapoartele secrete cele mai importante, lista cu refugiaţii spanioli republicani care se ascundeau în Franţa, împreună cu vizele pentru aceştia, au fost băgate în al treilea piston al trompetei lui Charlie. El strânsese toate pistoanele cu o cheie acoperită cu o cârpă şi învăţase câteva acorduri pe care le putea cânta fără a se folosi de al treilea piston, în cazul în care se puneau întrebări. Alte rapoarte au fost ascunse în rama valizei.57

Charlie a reuşit să treacă peste graniţă, dar a fost interogat la sânge de poliţia franceză. Mereu inspiratul student la arte, Chalie a văzut o prostituată odihnindu-se în staţia de tren şi a avut ideea de a desena câteva schiţe pornografice cu ea, pe care le-a împrăştiat prin valiză. În momentul în care poliţiştii francezi au început să caute prin valiză, au fost distraşi de aceste schiţe şi, amuzându-se de descoperire, nu au mai cotrobăit şi după alte lucruri, dându-i drumul. În tot acest timp, Charlie nu era sigur cum ar fi trebuit să se comporte:

Am început să mă gândesc ce rol ar fi mai potrivit să joc – poate cel al unui câine cu coada între picioare – aşa că m-am prefăcut ruşinat. Dar tot ce îmi doream să fac era să plec de acolo sărind şi lovindu-mi călcâiele. Când am ajuns la poarta către Spania, m-am uitat în spate în timp ce ei treceau schiţa din mână în mână, hohotind de râs.58

Deşi a ajuns cu bine la hotelul rezervat în Barcelona, a fost arestat mai târziu de poliţia secretă spaniolă, care l-a dus înapoi în Franţa şi l-a predat Gestapoului din Biarritz

– „Charlie Fawcet, în vârstă de 21 de ani, contrabandă cu documente secrete ale Rezistenţei”. 59

În orele în care aştepta pe coridor să fie interogat, Charlie era îngrijorat că documentele pe care le purta asupra sa îi puteau aduce condamnarea la moarte. Uşa s-a deschis dintr-odată şi un ofiţer german de rang înalt, urmat de o persoană care era în mod evident un informator francez, au început să se apropie cu paşi rapizi. Charlie a văzut imediat oportunitatea: „Nemţii erau atât de aroganţi, că nici măcar nu se sinchiseau să se uite la oamenii cu care colaborau”. Aşa că i-a deschis uşa ofiţerului german care, după cum era de aşteptat, l-a ignorat. Charlie s-a alăturat celor doi, cu valiza şi trompeta după el, pretinzând că face parte din grupul lor şi, astfel, a ieşit în stradă. A mers la gară, a luat un tren spre Madrid, iar ziua următoare a livrat documentele ataşatului militar al Ambasadei Britanice, colonelul William Wyndham Torre, cunoscut şi sub porecla „Bunny”.60

Mary Jane scrie şi ea despre această întâmplare: „A fost arestat în Spania şi eliberat, probabil din cauză faptului că, la fel ca şi mine, avea un aer inocent şi a cântat aşa de fermecător câteva melodii compuse în grabă, că niciun muzician profesionist nu şi-ar fi dat seama că nu apasă a treia clapă”. 61

Câteva zile mai târziu, în timp ce aştepta un vapor pentru a ajunge în Marea Britanie, a cunoscut-o pe una dintre viitoarele sale soţii, Lilian Fawcett. Căsătoria era una dintre metodele unice ale lui Charlie de a salva femei evreice internate în lagăre:

În timp ce trecea de Hotel Ritz, sediul central nazist din Paris, a întâlnit o femeie pe care o bănuia a fi colaboratoare. Aceasta l-a întrebat dacă este necăsătorit, fapt care i s-a părut puţin bizar. Când acesta a răspuns că da, ea l-a rugat să se însoare cu o fată dintr-un lagăr, prin intermediul unui avocat francez. De fapt, a ajuns ca în decursul a 10 zile să se căsătorească cu 5 fete din lagăre franceze sau olandeze. Avocatul făcea parte din mişcarea

de rezistenţă. Două dintre soţii au fost unguroaice, una poloneză şi una bulgăroaică.

Charles Fawcett spunea că oamenii se bucurau că Hitler nu a construit bomba atomică: „Eu mă bucur că nu a prins nici computerul, ca să poată urmări cine cu cine se căsătoreşte. Dacă s-ar fi întâmplat asta, Gestapoul ar fi dat buzna la a doua mea căsătorie – şi nu în calitate de «cavaleri de onoare»!” 62

Tânărul avocat care îl ajuta pe Varian Fry în activitatea de salvare era Gaston Deferre. În anii 1980, a devenit ministrul de interne al lui François Mitterand, până atunci însă, una dintre misiunile cele mai ciudate din viaţa lui a fost să întocmească hârtiile care i-au permis lui Charlie să se însoare cu şase femei evreice din lagărele de concentrare, în momentul în care acestea erau căsătorite cu un american aveau în mod automat dreptul să părăsească Franţa cu viză americană. Charlie s-a căsătorit cu cele şase femei în decurs de trei luni. După război, Charlie a întâlnit pe cineva care lucrase la consulatul din Lisabona şi care se mira de şirul nesfârşit de „doamne Fawcett”! 63

Lillian Fawcett a fost o cântăreaţă de operă, fiica faimosului dirijor ungur Dr. Alfred Sendrey. Charlie a văzut un poster cu numele ei în Lisabona:

Charles s-a întrebat dacă nu cumva era una dintre numeroasele sale venşoare din Sud, deşi părea puţin probabil. Seara următoare la teatru a văzut o femeie frumoasă cu o voce superbă, cântând arii de operă cunoscute. Charles a mers în culise să „îşi încerce norocul”. În momentul în care l-a văzut, această frumoasă fiinţă a suspinat de emoţie – era una dintre femeile cu care acesta se căsătorise pentru a o salva din lagăr, acum însănătoşită complet şi cu părul crescut. Întâlnirea s-a soldat cu singura lună de miere pe care a avut-o cu vreuna dintre ele – consumată în vagonul cu ferestre mari al unui tren care gonea spre Oporto, într-o noapte furtunoasă.64

Charlie s-a întâlnit personal doar cu două dintre

„soţiile lui”, pentru că erau doar căsătorii pe hârtie. Pe cealaltă a întâlnit-o mai târziu, în Israel, când se afla acolo în calitate de invitat al lui Shimon Pérez. Totuşi, a auzit că două dintre ele au apărut în acelaşi timp la Lisabona, iar soţia ambasadorului în Portugalia, doamna Herbert Pell, La ajutat la acea vreme. „I s-a părut că este foarte romantic”. 65

Charlie a susţinut mereu că Varian Fry a fost cel care l-a inspirat: „Varian Fry era foarte idealist şi curajos – ne inspira pe toţi”. 66 în aprilie 1991, Varian Fry a fost onorat de către Consiliul Memorialului Holocaustului din Statele Unite şi i-a fost dedicată o carte scrisă de colegii săi din Marsilia. Charles Fawcett a scris despre felul în care acesta i-a inspirat pe toţi, uneori chiar făcându-i pe unii dintre agenţii Gestapo să închidă ochii. Poetul Walter Mehring, care a scris poezii antinaziste şi ale cărui opere au fost arse în public, s-a alăturat grupului lui Varian Fry şi a declarat: „Prinzi speranţă… curaj… doar să fii în preajma lui. Jumătate din timp eu am fost speriat de moarte. Pot recunoaşte cinstit că nu am făcut nimic dintr-un impuls curajos. Ceea ce am făcut a fost doar pentru a nu-l dezamăgi pe Fry”. 67 Charlie, care a spus mereu despre sine că a fost doar un lacheu, concluziona: „Un om curajos este cel care realizează pericolul, se teme de el, dar nu îl lasă să-i stea în cale. Varian ştia. Şi totuşi făcea ceea ce avea de făcut”. 68 După moartea lui Charlie, April Fawcett dezvăluia: „Varian şi Fry au fost îngroziţi pe tot parcursul şederii lor în Marsillia, pentru că era extrem de periculos pentru ei, chiar dacă nu erau evrei – îşi riscau vieţile permanent”. 69

Charles Fawcett a salvat şi ajutat alţi oameni întreaga sa viaţă. În 1945 a luptat pentru Legiunea Străină Franceză în Alsacia şi a fost decorat cu *Croix de Guerre*[5]; a luptat alături de ţăranii greci împotriva invaziei comuniste din 1947 – 1948; în 1956 a ajutat refugiaţi unguri să fugă în Austria; patru ani mai târziu salva refugiaţi din regiunea

5 Crucea de Război Franceză (n.tr.).

belgiană din Congo, împreună cu un prieten care deţinea un avion70; iar în 1979 a mers în Afghanistan pentru a-i ajuta pe afghani să lupte cu invadatorii sovietici.71 A fost implicat în această acţiune pe parcursul anilor 1980, iar când a murit, lordul Salisbury i-a scris lui April, lăudând influenţa lui Charlie în evenimentele internaţionale din acea perioadă.72

Charlia e suferit toată viaţa sa de tuberculoză, ceea ce l-a făcut să petreacă destul de mult timp în spital. Nu a lăsat însă niciodată ca boala să îl oprească din acţiunile sale curajoase, care se îmbinau cu cariera de actor. A realizat 100 de filme în decurs de 25 de ani, jucând de două ori alături de Sophia Loren; i-a cunoscut pe Orson Welles şi William Holden, iar în Roma – unde era cunoscut drept „Primar al Via Veneto” – se spune că ar fi fost amantul lui Hedy Lamarr.73

În ianuarie 2006, Charles şi April au fost prezenţi în Cardiff la Ziua Naţională a Comemorării Holocaustului, unde curajul lui Charlie a fost onorat, şi au fost prezentaţi prim-ministrului Tony Blair şi soţiei sale, Chérie (vezi foto 3). Tony Blair i-a scris de asemenea lui April la moartea lui Charlie, lăudându-i curajul şi spunându-i că a fost o onoare să îl întâlnească.74

Mama lui Charlie, Helen Hortese, ar fi fost mândră să vadă cât de bine a fost îndeplinită cererea către sora sa. Charlie a fost cu siguranţă crescut ca „să-i pese” şi a făcut asta toată viaţa sa, preocupat de lumea din jurul lui. A murit în februarie 2008, la vârsta de 92 de ani, după o viaţă plină şi cu totul remarcabilă. Şarmul nu l-a părăsit până la finalul vieţii şi mă simt mândră că am avut ocazia să îl cunosc.

Carl Lutz (1895 – 1975) s-a născut pe 30 martie 1895, fiind al nouălea copil al lui Johannes şi Ursulei Lutz. Botezat Karl Friedrich, acesta se recomanda Charles în America, iar mai târziu în Palestina a devenit Carl. Tatăl lui deţinea o carieră de gresie mai jos de locuinţa lor din Walzenhausen, în nord-estul Elveţiei. A fost crescut ca

metodist. Mama lui era o persoană foarte pioasă şi o profesoară activă a şcolii de duminică. A avut o influenţă foarte puternică asupra lui toată viaţa. Când s-a trezit în dilema de a salva evreii din Budapesta, s-a rugat la Dumnezeu şi şi-a dat seama că El a fost cel care l-a trimis în această misiune.75 Deşi şi-a crescut fiica vitregă, Agnes, tot ca metodistă, aceasta mărturiseşte că el şi-a pierdut pe parcurs credinţa şi s-a îndepărtat de religie. Se spune că mama lui nu ar fi fost o habotnică:

A insistat ca ei să termine şcoala şi să înveţe o meserie, pentru a nu depinde de alţii. Văzând sărăcia din regiunea deluroasă Appenzell, şi-a sfătuit copiii că este mai important să îi ajute pe cei aflaţi la ananghie decât să participe la întâlnirile de rugăciuni. Pietatea sa era combinată cu un spirit de protest social împotriva „mai-marilor" care permiteau nedreptăţilor să se infiltreze în ceea ce ar fi trebuit să fie o viaţă democratică.76

Johannes a murit de tuberculoză în 1909, când Carl avea 14 ani. Cari nu era un copil studios, aşa că a abandonat şcoala la vârsta de 15 ani, pentru a deveni ucenic la o fabrică de textile din satul vecin. La vârsta de 18 ani, în 1913, Carl Lutz a emigrat în America. Patru ani mai târziu, când America se mobiliza pentru Primul Război Mondial, nu a vrut să fie recrutat, devenind fugar timp de trei luni. „A scris mai târziu că atunci când a privit feţele evreilor din Budapesta treizeci de ani mai târziu, ştia ce înseamnă să fii prins în capcană". 77

În anii 1918 – 1920, a studiat la Facultatea metodistă Central Wesleyan din centrul oraşului Missouri, dar în curând s-a plictisit de scopul limitat al „facultăţii de prerie", părăsind-o în 1920 pentru a se alătura legaţiei elveţiene din Washington DC. Din acel moment s-a dedicat carierei diplomatice. La 29 de ani era dornic sa de întoarcă în Europa, dar soarta l-a reţinut în continuare în America, iar în 1934 a întâlnit-o pe prima sa soţie, Gertrud. După o curte traumatizantă, cei doi s-ar căsătorit în 1935 şi trebuiau să se stabilească în Londra, însă a fost trimis în

Jaffa (Palestina) de Ministerul Extern al Elveţei pentru a rezolva o situaţie de urgenţă, chiar în seara nunţii lor:

În mod curios, cu puţin timp înainte de a de despărţi, la sfârşitul petrecerii, Ursula a băgat pe furiş o bucăţică de hârtie în mâna fiului său. La acea vreme avea deja optzeci şi ceva de ani şi scrisul de mână era tremurat. Îi scrisese un pasaj din profetul Isaia: „Şi va fi tată pentru locuitorii din Ierusalim şi pentru casa lui Iuda". E posibil ca mama lui să fi avut un presentiment.78

Gertrud şi Carl s-au bucurat de timpul petrecut în Ţara Sfântă şi au călătorit foarte mult în primul an. Din nefericire, în mijlocul tulburărilor apărute în zona preponderent arabă din Jaffa, acolo unde locuiau, erau deseori luaţi drept evrei. În una din zile se aflau în apartamentul lor şi au văzut un muncitor evreu neînarmat cum era linşat de o mulţime de arabi. Au fost prea îngroziţi să iasă şi să încerce să îl salveze. S-au simţit traumatizaţi de faptul că nu au putut să îl salveze şi de brutalitatea atacului: „Cam în aceeaşi perioadă, Lutz a auzit de ororile comise de nazişti de la evreii germani nou veniţi. De ce oare iluminatul secol XX cădea pradă unor asemenea brutalităţi? Compasiunea lui s-a îndreptat înspre evrei". 79

Cel care l-a convins iniţial pe viceconsulul Carl Lutz să emită documente de protecţie, sau *Schutzpass* (vezi foto 8) a fost Moshe Krausz, director al Biroului Palestina din Budapesta şi responsabilul pentru distribuirea „câtorva certificate legale pentru Palestina pe care A [Agenţia Evreiască] a reuşit să le trimită în Budapesta înaintea ocupaţiei germane". 80 Tot Krausz a utilizat 7 800 de permise de ieşire individuale pentru a salva 7 800 de familii – aproximativ 40.000 de persoane. Aceste documente au fost mai târziu copiate de Raoul Wallenberg pentru suedezi şi de alte ţări neutre pentru un număr mai mic de evrei. De fapt, nu era vorba de emigrare, dar ideea de a emite paşapoarte de protecţie a fost recunoscută ca o metodă de a salva un mare număr de evrei din Budapesta.81 Totuşi, trebuie amintit faptul că cel care a

iniţiat această practică în Budapesta a fost Carl Lutz.

Fiind un creştin devotat, a fost foarte tulburat de situaţia pe care a găsit-o în Budapesta. Guvernul ungar avea deja propriile legi antisemite înainte de invazia nazistă din martie 1944. Oameni ca tatăl meu, de exemplu, erau trimişi la muncă silnică începând cu martie 1942. Încă din 1920, guvernul introdusese Legea a XXV-a, care impunea universităţilor „numerus clausus”, restricţionându-le numărul de studenţi evrei la şase procente din totalul de studenţi. Este menţionat în necrologul regretatului profesor Tibor Barna, care a venit în Manchester în 1937, că „unul dintre avantajele universităţilor străine era şansa de a scăpa de antisemitismul instituţionalizat de dinainte de război din Ungaria, prin care se impunea un anumit procent de evrei cărora li se permitea să intre în universitate”. 82

Nici protestanţii din zonă nu gândeau altfel. László Ravasz de exemplu, era un episcop al Bisericii Reformate Ungare şi un naţionalist maghiar convins. În 1938, când era membru al Senatului, a votat pentru măsurile antisemite. Predicile sale erau difuzate săptămânal şi conţineau mereu ori câte o remarcă antisemită, ori făceau referire la faptul că evreii au persecutat creştinii, ori că au refuzat să îl accepte pe Mesia:

Mai mult decât atât, episcopul trâmbiţa la radio că evreii sunt străini în societatea maghiară şi că domină economia naţională şi profesiile liberale, exagerând cifrele. Nimic din ceea ce spunea nu era inedit. Cu toate acestea, predicile radiofonice ale lui Ravasz, care erau difuzate săptămână de săptămână, an de an, au ajutat la transformarea prejudecăţii populare comune antievreieşti într-un antisemitism teologic şi intelectual acceptat.83

Influenţa lui nu a fost doar mare, ci chiar catastrofală, întrucât Horthy, regentul Ungariei, era un membru al parohiei sale:

Fără a conştientiza acest lucru, în anii fatidici de dinainte de război, Ravasz a contribuit la înlăturarea

barierelor intelectualeam potriva exterminării fizice a evreilor. Dacă Razasz şi alţi lideri ai diferitelor biserici ar fi urmat exemplul Bisericii Confesionale Germane şi al altor forme de rezistenţă religioasă din părţile dominate de nazism ale Europei, istoria creştinătăţii maghiare şi, probabil, a naţiunii maghiare din timpul celui de-al Doilea Război Mondial ar fi fost cu totul alta.84

În aceste circumstanţe, apelurile radiofonice venite din Anglia în mai 1944, şi altele din primăvara şi vara aceluiaşi an, prin care William Temple, arhiepiscopul de Canterbury, ruga Ungaria să ajute şi susţină evreii, au rămas cel mai probabil fără ecou. Ungurii au fost ameninţaţi că vor fi trataţi drept criminali de război dacă vor permite atrocităţile de genul celor comise în Germania şi erau încurajaţi să urmeze exemplul danezilor, care i-au ajutat pe cei 7.000 de evrei ai lor să scape.85

Mulţi dintre protestanţi au privit ziua numirii lui Hitler în funcţia de cancelar ca pe una eliberatoare, dar impunerea politicilor naţionaliste şi încercarea de a subordona independenţa bisericilor unei biserici centralizate a Reichului au condus la tensiuni care au dezbinat protestanţii germani. Biserica Confesională Germană a luat naştere în 1933, din „Liga de Urgenţă a Pastorilor” a dr. Martin Niembiler, care fusese creată special pentru a apăra dogma ortodoxă protestantă.86

Biserica Catolică a avut o reacţie divizată. Nunţiul papal Angelo Rotta a protestat faţă de ministrul de externe maghiar în 27 aprilie 1944:

Sfântul Părinte, a spus el, a fost foarte întristat, pentru că a văzut Ungaria, o naţiune creştină, acţionând împotriva învăţăturilor din Evanghelie. Pe 15 mai a protestat din nou împotriva deportărilor care tocmai începuseră. Însă nu a putut să îl convingă pe cardinalul primat Justinian Seredi care, dimpotrivă, a scris o pastorală în care era de acord cu măsurile antisemite şi promitea să protejeze de deportare doar evreii convertiţi la creştinism. Deşi pastorala a fost interzisă de guvern, totuşi

ea a fost citită în câteva biserici, mai târziu, pe 1 iulie.87

Lui Carl Lutz i se atribuie meritul de a fi salvat 62.000 de evrei în perioada în care a fost consul al Elveţiei în Budapesta. Situaţia de acolo i-a zdruncinat credinţa şi l-a traumatizat. La sfârşitul primăverii lui 1944, când a conştientizat ce se întâmpla cu evreii, toate cărămizile care stăteau la baza credinţelor lui s-au dărâmat, iar existenţa Auschwitz-ului i-a răsturnat concepţia despre viaţă:

Universul cel plin de sens şi ordonat dispăruse şi nimic altceva nu îi lua locul. În viziunea pietistă/umanistă la lui Carl Lutz, fiecare eveniment, nesemnificativ aşa cum era el, făcea parte dintr-un puzzle plin de sens, o mişcare a istoriei, care urma să fie completă la finele veacurilor, când Iisus Hristos se va întoarce.88

Carl Lutz nu a scris prea multe despre experienţele sale în Budapesta din perioada războiului, dar în 1961 a scris un articol pentru principalul cotidian elveţian, *Neve Zuercher Zeitung* cunoscut şi ca NZZ.89A descris o situaţie în care s-a aflat spre finalul anului 1944:

Cinci mii dintre aceşti nefericiţi stăteau aliniaţi, îngheţând şi tremurând, înfometaţi, cărând nişte mici pachete pe umeri şi întinzându-şi scrisorile către mine. Niciodată, absolut niciodată nu o să uit feţele lor înspăimântate şi disperate. Poliţia a trebuit să intervină din nou şi din nou pentru ca hainele să nu îmi fie smulse de pe mine. Pentru aceşti oameni, era ultimul licăr de speranţă; pentru noi, această triere era cea mai înfiorătoare formă de tortură spirituală. Am văzut oameni biciuiţi, zăcând în noroi şi mocirlă, cu feţele însângerate. De fiecare dată când încercam să îi ajutăm, eram la rândul nostru ameninţaţi cu armele. De fiecare dată când aveam posibilitatea, obişnuiam să merg cu maşina pe lângă oamenii care erau duşi la lagărele de concentrare, încercând să le arăt că încă mai este speranţă, până când calea îmi era blocată de către gardieni.90

În ciuda precauţiilor, eforturile lui Lutz au început să

iasă la iveală într-o oarecare măsură. Fasciştii din Partidul Crucilor cu Săgeţi au început să îşi dea seama că mulţi evrei aveau documente false, aşa că, la finalul lunii noiembrie 1944, „guvernul a declarat că nu le va mai recunoaşte”, într-una din zile chiar i-au forţat pe Lutz şi soţia sa să meargă la un punct de concentrare în care evreii erau adunaţi pentru un marş forţat, unde documentele false au fost separate de cele originale.91

Ca nu cumva să se creadă că diplomaţii erau feriţi de pericol, Lutz descrie ultimele săptămâni de ocupaţie germană. A fost forţat să rămână în Budapesta întrucât naziştii unguri promiseseră că nu vor ataca casele elveţiene protejate, atâta vreme cât el va rămâne în oraş. El şi soţia lui locuiau în clădirea legaţiei britanice, pe dealul Buda:

Mai multe săptămâni am fost nevoiţi să trăim într-o pivniţă umedă şi neîncălzită, în mijlocul iernii, fără lumânări sau apă şi cu foarte puţină mâncare. Am îndurat atacuri aeriene crunte timp de ore întregi în acea perioadă. Am primit nouăsprezece lovituri directe din partea artileriei şi aviaţiei. În unul dintre atacuri două bombe au incendiat clădirea în care ne aflam, iar focul a ars timp de două zile şi nopţi, noi aflându-ne în pivniţă. Iar în timp ce ardea, douăzeci de nazişti înarmaţi au pătruns în casă şi ne-au furat majoritatea lucrurilor personale.

Când au ieşit în Budapesta ocupată de ruşi, aceasta „era ca un oraş fantomă”. Unul din angajaţii legaţiei elveţiene a fost deportat în Rusia, iar Carl era cât pe-aci să fie împuşcat, dar s-a salvat sărind pe fereastră.92

Fiica vitregă a lui Carl a rezumat motivaţia lui Carl Lutz astfel:

Legile vieţii sunt mai puternice decât legile făcute de către om. Tatăl meu a fost crescut într-o familie metodistă din estul Elveţiei, şi a fost penultimul dintre cei zece copii. Mama lui, care era o femeie foarte puternică, ghidată de valori morale şi implicată în plan social, a fost principalul exemplu pe parcursul întregii lui vieţi. Mai târziu, când s-a

aflat în Budapesta, fiind un creştin practicant, nu a putut să tolereze persecuţia şi uciderea evreilor, nu a putut să tolereze injustiţia. Era un om profund religios şi a simţit că trebuia să protejeze şi să ajute acei oameni. Nu s-a născut un erou, era mai degrabă timid şi introvertit. S-a implicat în această misiune de salvare a evreilor din convingerile sale religioase şi morale. Şi-a riscat viaţa şi cariera; şi-a slăbit sănătatea lucrând şi zbătându-se zi şi noapte pentru soarta celor care au scăpat prin intermediul documentelor Schutzbrief Tatăl meu a considerat mereu timpul petrecut în Budapesta şi salvarea evreilor nevinovaţi ca pe cea mai importantă parte a vieţii lui.93

Agnes Hirschi susţine că, deşi a observat că tatăl ei era supărat pe faptul că autorităţile elveţiene nu i-au recunoscut meritele pentru activităţile din timpul războiului, acesta nu a regretat niciodată acţiunile sale. „Era un creştin convins şi a simţit că a fost trimis în Budapesta cu un scop”. 94

Hermann Maas (1877 – 1970) a fost un pastor din Heidelberg care a ajutat mulţi evrei să fugă din Germania în perioada Holocaustului. Faptele lui l-au determinat pe rabinul Leo Baeck să îl numească „cel mai credincios prieten al nostru creştin din întreaga perioadă Hitler”.

Hermann Maas provenea dintr-o familie de pastori luterani, însă prietenii lui cei mai buni din copilărie au fost nişte băieţi evrei. În vara anului 1903, pe când era un tânăr vicar aflat în vacanţă în Elveţia, a văzut „un grup de evrei bărboşi, îmbrăcaţi în gabardină, care vorbeau într-un dialect străin, în timp ce mergeau pe străzile din Basel”. Din curiozitate, acesta i-a urmat şi s-a trezit la Al. Şaselea Congres Mondial Sionist, unde a fost martor la un moment de cotitură al istoriei sioniste. Este vorba de aşa-numitul „Congres Uganda”, în care Theodore Herzl a încercat în mod disperat să îi îndemne pe adepţii săi să accepte oferta Marii Britanii de a primi pământ în Africa de Est. Cu toate acestea, Haim Weizmann s-a opus vehement acestui proiect şi a convins Congresul să adere la planul original,

acela de a revendica Palestina ca teritoriu naţional, patrie istorică. „Dr. Mass încă îşi aminteşte scena memorabilă în care Heriz, ridicându-şi mâna dreaptă şi recitând cuvintele nemuritoare: «Dacă te uit, o, Ierusalime…» s-a recunoscut înfrânt şi a jurat credinţă Sionului”. 95

Hermann Maas a plecat din Basel transformat într-un sionist convins şi a participat la fiecare congres ulterior, în măsura în care a putut. A devenit prieten cu intelectualii evrei şi a vizitat în 1933 Palestina, unde a fost primit de familia Weizmann şi l-a cunoscut pe poetul Bialik. În acelaşi an, fiica lui cea mare, Brigitte, de profesie ţesătoare, a mers în Ierusalim unde, alături de Ahuva Pickard, fiica lui David Yellin, scriitorul şi profesorul, au deschis un magazin de ţesături care a rezistat până la izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial, moment în care a fost deportată din cauza naţionalităţii sale germane.

Deşi fusese invitat să rămână în Palestina, Hermann era conştient că avea multe de făcut acasă şi s-a întors în Heidelberg, unde trupele de asalt au încercat să îl împiedice să intre la el în biserică. A reuşit să îşi păstreze parohia doar cu ajutorul unor prieteni englezi influenţi, însă în cei şase ani care au urmat lucrurile nu au fost deloc uşoare.

Încă din 1935, Hermann a fost văzut ca un disident convins în problema protestanţilor care nu erau arieni (evrei care se convertiseră la creştinism). Ambele facţiuni protestante importante din Germania aleseseră să nu susţină evreii convertiţi şi „din acest motiv, cazurile de disidenţă individuală în rândul clerului sunt şi mai memorabile”.96 Dintre „Bisericile libere” doar quakerii şi martorii lui Iehova au susţinut aceste suflete nefericite: „Baptiştii au adoptat legea excluderii evreilor din societate, mormonii au afişat mesajul „evreii nu sunt doriţi” pe uşile bisericilor lor, metodiştii au fost de acord că evreii reprezintă un pericol pentru societatea germană, iar adventiştii s-au ferit de membrii stigmatizaţi din cauza originii lor evreieşti”.97

Martorii lui Yehova au suferit foarte mult în urma acestei politici. Însă simţeau că nu se pot subordona cererilor naziste din cauza credinţei lor. Au fost proscrişi în iulie 1933, după refuzul lor de a se alătura Partidului Nazist, şi în 1935, din cauza refuzului de a presta serviciul militar. Martorii lui Yehova refuzau de asemenea să „folosească salutul lui Hitler, pentru că religia lor îi învăţase că o asemenea formă de salut îi este rezervată doar lui Dumnezeu”, şi asta a motivat de asemenea la refuzul lor de a purta arme.98 în consecinţă, bărbaţii au fost trimişi în lagăre de concentrare şi marcaţi cu triunghiuri violet, iar 5.000 de oameni, care reprezentau o treime din totalul de membri, au fost ucişi:

Dacă ne îndreptăm atenţia către alte minorităţi creştine şi grupuri seculare din cel de-al Treilea Reich, vom vedea, în general, o revoluţie ideologică destul de rapidă. Unii membri ai grupărilor religioase minore l-au aclamat pe Hitler ca pe Mesia, iar alţii au înlăturat din slujbele lor referinţele la orice avea legătură cu evreii. Astfel, din cântările şi slujbele lor au fost eliminate cuvintele „Sabat” şi „Ierusalim”. Alţii au fost dispuşi să dea pe mâna naziştilor pe oricare dintre membrii lor care avea sânge evreiesc”.

Comportamentul lor este singular printre protestanţii germani, care i-au abandonat pe evreii convertiţi:

Un fizician evreu convertit la protestantism în 1916 spunea mai târziu, în 1933: „[Copii mei] au pierdut protecţia pe care evreismul o oferise membrilor săi oriunde şi oricând. Nu au primit nicio protecţie din partea bisericii creştine şi, presupun, nu se pot aştepta la altceva. Sunt proscrişi pentru creştinătate, sunt proscrişi ca germani. Îşi poate imagina cineva o soartă mai crudă pentru nişte inocenţi? 1”.

Din păcate, exact aceasta a fost, de exemplu, soarta lui Paul Rosenzweig, a mamei şi surorii lui – ocoliţi atât de creştini, cât şi de evrei. Pastorul Maas a fost unul dintre puţinii care i-a ajutat pe non-arienii nevoiaşi din fondurile

creştinilor, iar unul dintre cei pe care i-a ajutat a fost Paul Rosenzweig, cunoscut acum sub numele Reginald Pringle.

Paul Rosenzweig s-a născut pe 18 februarie 1920 în Altleiningen, din Renania-Palatinat. Sora sa, Martha, s-a născut în 1927. Mama lor se născuse evreică, dar ea şi copiii au fost botezaţi în Biserica Evanghelică.101 Şi-a crescut copiii ca adevăraţi creştini, deşi trăiau împreună cu tatăl ei, Heinrich Rosenzweig, care era un evreu practicant. Cu toate acestea, „după 1933 cu toţii au fost consideraţi a fi evrei. Singura familie evreiască din localitate”.102

După Noaptea de Cristal (Kristallnacht), din noiembrie 1938, un grup de oameni a atacat casa patronului evreu pentru care lucra Paul; în acel moment a realizat că avea să vină în curând şi rândul lui.103 Chiar în acea seară, doi poliţişti masivi au venit să îl ridice, în timp ce îl asigurau că „vei veni înapoi într-o zi, două. Este doar o investigaţie”. 104 După 48 de ore traumatizante, s-a trezit în lagărul de concentrare Dachau. A fost încarcerat pentru 3 luni şi jumătate şi eliberat abia pe 23 februarie 1939, la cinci zile după ce împlinise 19 ani. A fost supus unor privaţiuni îngrozitoare şi a văzut comise cruzimi de neînchipuit pe care le-a păstrat în amintire. La eliberare a fost forţat să semneze că nu va divulga nimic din cele văzute în Dachau. În perioada în care acesta a fost încarcerat, sora lui, Martha, „a fost dată afară din şcoală şi nu a mai primit niciun fel de educaţie oficială în Germania”.105

Mama şi sora lui Paul s-au bucurat enorm să îl revadă. Despre mama lui a declarat:

Am fost eliberat pentru că ea, la îndemnul unei alte persoane, a declarat autorităţilor că am toate documentele pregătite să părăsesc Germania. Am întrebat-o dacă ştie ceva ce eu nu ştiu şi mi-a mărturisit că inventase totul, doar ca să fiu eliberat. Mă întreb cât timp va trece până când cineva va întreba de ce încă mă mai aflu aici.1116

Pe măsură ce timpul trecea, şi-a dat seama că mama

lui avusese dreptate şi trebuia să plece. Casa familiei fusese „arianizată” – adică fusese vândută fără voia lor, iar noul proprietar, Herr Frank, voia să scape de ei:

În fiecare săptămână, fără pauză, soţia lui venea la noi la uşă, cu copilul de mână, întrebându-ne când avem de gând să plecăm. În una dintre dăţi mi-am pierdut cumpătul şi am ţipat la ea: „Curând, sper. Nu numai de aici, ci din ţară!” Băieţelul care venea de mâna mamei, Otwin Frank, este acum primar în Altleiningen.’1 7

Paul a încercat să găsească o cale prin care să plece toţi trei. A mers la Centrul Comunităţii Evreieşti din localitate, unde i s-a spus că, din moment ce el nu e evreu, nu îl pot ajuta în mod direct, dar i-au dat nişte nume şi adrese. Două dintre aceste persoane se aflau în Berlin, iar cea de-a treia era Hermann Maas, din Heidelberg. A scris celor doi din Berlin şi s-a hotărât ca a doua zi să plece la Heidelberg, pentru a-l găsi pe Hermann Maas.

Am mers la el acasă şi ne-am întâlnit pentru prima oară. Avea o faţă tristă. Comportamentul său era unul direct şi am simţit că este genul de om în care pot avea încredere. Am mers în camera de studiu şi, de îndată ce ne-am aşezat, m-a întrebat direct: „Cu ce te pot ajuta?”. I-am spus povestea mea, fără rezerve, (and am terminat, s-a uitat fix în ochii mei. Acele puţine vorbe pe care mi le-a spus mi-au rămas întipărite în memorie: „Grijile tale s-au terminat. Cazul tău şi al surorii tale este acum în mâinile mele. Voi încerca să vă trimit departe de aici cât mai curând posibil”. A fost un moment incredibil. Am simţit ca şi cum greutatea întregii lumi mi-a fost luată de pe umeri”. ’8

Maas le-a sugerat că Marea Britanie ar fi cel mai potrivit loc pentru ei şi că mergea la Londra în fiecare lună pentru a se întâlni cu quakerii, cu care făcea aranjamentele necesare pentru persoanele aflate în situaţia lui Paul şi a surorii sale. Cu toate acestea, când Paul a întrebat dacă mama lor poate fi inclusă pe listă, Maas i-a răspuns că prioritatea sunt copiii şi persoanele

tinere. Maas l-a întrebat cum se descurcă cu banii, iar când Paul i-a răspuns că nu prea bine, acesta i-a pus pe masă 15 mărci germane şi i-a spus că, dacă mai avea nevoie şi de alţi bani până putea să plece, era suficient să îi trimită o carte poştală şi să îi spună de cât avea nevoie. „Când am plecat mi-a spus că mă va contacta prin poştă de îndată ce va avea informaţii. Mi-am exprimat sincerele mulţumiri şi am plecat cu profunda impresie că am dat de un înger deghizat în om”. 109

Ţinându-se de cuvânt, Pastorul Maas i-a informat că Martha va pleca pe 12 iunie 1939 din Frankfurt, cu unul dintre transporturile de copii. În mai puţin de o săptămână au aflat că se instalase la o anumită doamnă Kennedy, o văduvă din Ayrshire. Între timp, Paul avea toate actele pregătite, mai puţin cel mai important document: permisul de ieşire. Pentru că devenise nerăbdător, s-a întors la Centrul Comunităţii Evreieşti, pentru a căuta ajutor. Felul în care oficialii au rezolvat problema l-a lăsat pe Paul fără cuvinte:

A dat un telefon chiar la sediul central Gestapo: „Ce puneţi la cale?” L-am auzit spunând: „Aici se află un inamic al Statului, un tânăr de care încercaţi să scăpaţi, care face tot posibilul să facă aşa cum îi spuneţi, iar voi îl ţineţi aici să aştepte după permisul de ieşire!” A pus telefonul jos. „Ar trebui să vină în câteva zile”, mi-a spus. Şi a avut dreptate.110

Paul a trebuit să o abandoneze pe mama lui cu speranţa că o va putea scoate din ţară mai târziu – din păcate, aceasta a fost deportată la Auschwitz în 1942. În momentul în care pleca din staţia de tren, a văzut la chioşcul de ziare ceea ce el descrie ca fiind un „rămas bun tipic nazist: «Suntem bucuroşi să anunţăm plecarea din ţară a evreului Rosenzweig. Ce bine! O gură în minus de hrănit.»” 111

Unul dintre lucrurile cu adevărat remarcabile şi curajoase pe care Hermann Maas le-a făcut a fost acela de a pune o mezuză112 pe tocul uşii, pentru a le indica

tuturor evreilor că sunt în siguranţă la el. Scria despre acele timpuri: „Pe atunci, total conştient fiind de ceea ce fac, îmi împleteam propria viaţă cu teribila soartă a evreilor”.113 A fost peste măsură de curajos şi:

extraordinar, în sensul în care nu făcea nicio distincţie între cei botezaţi şi cei nebotezaţi, şi-a demonstrat punctul de vedere umblând ostentativ printre victimele Nopţii de Cristal şi cu bucurie a riscat să fie arestat şi chiar ucis, pentru a-şi putea lua rămas bun şi a ura câteva cuvinte de consolare prietenilor săi evrei din copilărie în faţa trupelor S.S”. 4

Pastorul Hermann Maas făcea parte dintr-o reţea de creştini care, cu riscuri imense, au ajutat persoanele proscrise de nazişti. Reţeaua era condusă de Heinrich Grüber, unul dintre liderii Bisericii Confesionale – partea Bisericii Creştine Germane care a luptat împotriva încercărilor lui Hitler de a le submina credinţa. „Hitler părea, pentru mulţi din bisericile creştine, un salvator al naţiunii ameninţate de bolşevismul ateu şi erodată de guvernarea proastă, economia evreiască internaţională şi dorinţa foştilor inamici de a o ţine subjugată”. Aceşti creştini au adoptat cu bucurie clauza ariană în biserică. „Acea clauză, introdusă pentru a exclude din serviciile civile toţi evreii sau parţial descendenţii evrei, putea fi acum folosită pentru a elimina toţi miniştrii creştini care aveau vreun strop de sânge evreu. Acestui lucru i s-a împotrivit Dietrich Bonhoeffer prima dată”. 115

Pastorul Grüber s-a născut în Renania, mama lui fiind olandeză. În 1938, când a depus jurământul personal de credinţă faţă de Hitler – care era cerut, începând cu acel moment, şi din partea clerului – a adăugat următoarele: „atâta vreme cât nu intră în conflict cu voinţa evidentă a lui Dumnezeu”. Treptat, s-a implicat în ajutorarea creştinilor non-arieni, urmând ca după Noaptea de Cristal să se dedice cu totul acestei cauze – pe parcurs a angajat 35 de oameni la biroul său, Büro Grüber. În 1933, Bonhoeffer l-a întâlnit pe George Bell, arhiepiscopul de

Chichester (1883 – 1958), pe care a ajuns să îl numească „unchiul George”. Ca urmare a prieteniei şi respectului reciproc, şi în ciuda diferenţei de vârsta de 20 de ani, Bonhoeffer l-a considerat pe George Bell ca pe unul dintre modelele cele mai importante din viaţa sa şi „lui George Bell din Chichester i-a trimis Bonhoeffer ultimul mesaj înainte de a fi condus spre locul de execuţie”, în 9 aprilie 1945.116

Tot datorită relaţiei dintre cei doi, George Bell a devenit unul dintre oamenii cu cea mai mare influenţă asupra opiniei publice britanice şi, în consecinţă, în 1937, cumnata sa a plecat să lupte în Berlin pentru cauza creştinilor non-arieni, ajungând să lucreze în biroul lui Grüber. Aceasta a scris despre acele vremuri şi a concluzionat că pogromul din noiembrie 1938 – aşa cum a descris ea Noaptea de Cristal – a avut repercusiuni teribile pentru evrei:

Surprinzător, acest eveniment a contribuit mult la influenţarea opiniei publice din străinătate şi, în consecinţă, au apărut peste noapte oportunităţi de emigrare pentru copii şi adulţi. Cu câteva luni înainte, Biserica Confesională, care devenise din ce în ce mai conştientă de poziţia ei, a decis să acţioneze şi să îl numească pe preotul (acum protopopul) Grueber să se îngrijească de soarta creştinilor non-arieni din Germania. Preotul Grueber şi-a asumat această sarcină dificilă şi periculoasă cu cel mai mare entuziasm, investindu-şi cu devotament toată energia pentru această cauză, beneficiind de sprijinul loial din partea altor pastori şi de colaborarea inimoasă a quakerilor germani.117

Au colaborat foarte strâns cu quakerii şi, după spusele Brendei Bailey, „principalul partener britanic era Bertha Bracey”.118 De asemenea, unul dintre colaboratorii pastorului Grüber în Germania era Hermann Maas. În 1938, acesta avertiza adunarea clericilor Bisericii Confesionale asupra faptului că „în Germania, creştinismul a devenit la fel de străin ca şi evreii”.

Pe 19 decembrie 1940, pastorul Grüber a fost arestat şi internat în lagărul de concentrare Sachsenhausen timp de doi ani şi jumătate. A avut noroc, spre deosebire de asistentul său, pastorul Sylten, care a fost închis în februarie 1941 la Dachau şi a murit în 1942; tot acolo au murit alţi şapte membri din echipa lui Grüber.119 Heinrich Grüberasupra vieţ uit războiului şi a fost în 1961 martor la procesul lui Eichmann din Ierusalim.120 Nici Maas nu a fost trecut cu vederea de autorităţi. I s-a interzis activitatea în parohie pe parcursul războiului şi nu avea voie nici măcar să viziteze şcoli, spitale sau închisori.

În 1944, naziştii i-au trimis pe pastorul de 67 de ani, împreună cu soţia şi fiica cea mică, într-un lagăr de concentrare din Franţa aflată sub ocupaţie. A fost eliberat în 1945 şi şi-a menţinut devotamentul faţă de cauza evreiască, participând la marile sărbători în sinagoga din Heidelberg şi chiar ţinând post în Ziua Ispăşirii (Yom Kipur).121 Atât Hermann Maas, cât şi pastorul Grüber au fost implicaţi activ în primii ani de după crearea Consiliului Creştinilor şi Evreilor (Council of Christians and Jews – CCJ) şi au participat la prima conferinţă internaţională din Oxford, în 1946, a cărei tematică a fost „Libertate, Dreptate şi Responsabilitate”. Au fost 150 de participanţi de pe toate cele cinci continente, iar „printre ei au fost doi pastori din Germania, protopopul Grüber, din Berlin, şi Hermann Maas, din Heidelberg. Mulţi ani mai târziu, unul dintre participanţii evrei la întâlnire a scris despre prezenţa lor ca fiind una «profund impresionantă – unii ar putea-o numi chiar traumatizantă» „.122

CCJ-ul s-a dezvoltat din Consiliul Creştinilor şi Evreilor Britanici, care la rândul lui a luat naştere din cooperarea dintre creştinii şi evreii din Marea Britanie, pentru salvarea victimelor persecuţiei naziste.123 Era mai mult decât logic că aceşti doi oameni curajoşi să facă parte din această grupare inovatoare, împreună cu vechiul lor prieten, rabinul Leo Baeck, care se stabilise la Londra. În 1947, Maas i-a scris Marthei, exprimându-şi bucuria

pentru reuşita ei şi a lui Paul de a emigra în Anglia. Îşi încheia scrisoarea:

Ce păcat că nu am putut să merg cu voi prin Londra în autobuzele cu etaj sau să mă plimb alături de voi de-a lungul Tamisei. Cât de multe am fi avut să ne spunem! Tot ce faceţi să fie sub următorul îndemn: „Oamenii încearcă să facă răul, dar Dumnezeu a făcut binele”. Şi El a făcut pe fiecare dintre voi, inclusiv pe tine, drag copil, oameni buni. Astfel, ai regăsit-o pe scumpa ta mamă în femeia ta care îţi este şi soţie, şi prieten. Transmite-i adânci mulţumiri de la un neamţ care nu a încetat nicio secundă să urască nebunia lui Hitler.124

Hermann Maas a fost primul german invitat să viziteze noul stat Israel, în 1949, iar în 1953 o mică dumbravă cu copaci a fost plantată în onoarea lui pe Muntele Gilboa, gest ce l-a bucurat în mod special.125 Hermann a murit în septembrie 1970.

Martha, împreună cu fratele ei, Paul, şi soţul, Ron Mower, au fost prezenţi în 1988 la inaugurarea Fundaţiei Hermann Maas, care a fost creată de patru persoane private în Heidelberg. Martha şi-a exprimat sentimentele legate de acesta astfel: „Am venit în Heidelberg pentru a-mi arăta respectul faţă de acest om care ne-a fost prieten atunci când am avut disperată nevoie de unul”. 126

Statutul fundaţiei are specificat ca scop „ocrotirea relaţiei de cooperare dintre creştini şi evrei la nivel internaţional”. Una dintre metode a fost aceea de a oferi unui student german la teologie oportunitatea de a studia la o universitate din Israel. Dr. Maister, unul dintre fondatori, l-a descris pe Maas ca fiind „o persoană admirabilă, cu un şarm incredibil”.127

S-a decis ulterior ca, prin ajutorul fundaţiei, să se acorde Medalia Hermann Maas o dată la patru ani, în Gengenbach, locul de naştere al lui Maas. Cei premiaţi urmau să fie persoane care s-au evidenţiat în promovarea înţelegerii dintre creştini şi germani.

În 1995, în oraşul înfrăţit cu Heidelberg Rehovot, din

Israel, o stradă a fost denumită cu numele lui Hermann Maas.

Din păcate, Ron Mower, principala mea sursă de informaţie, a murit în 2004, iar Paul (fratele Marthei), ale cărui memorii nepublicate s-au dovedit a fi nepreţuite, a murit în 2009. Cu toate acestea, am reuşit să îl contactez pe fiul lui Paul, care a fost încântat să audă că povestea lor va fi cunoscută.

Hermann a fost întotdeauna un om modest şi, mai mult ca sigur, ar fi fost şocat de toată atenţia şi onorurile pe care le-a primit postmortem. Atunci când, în 1948, Alfred Werner l-a întrebat ce să mai adauge în biografia lui, i-a răspuns printr-o notă care s-ar traduce: „Chiar crezi că merit atâta efort?”

Valérie Rácz (1911 – 1997), cunoscută drept Vali, a fost o cântăreaţă catolică, a cărei carieră s-a intersectat toată viaţa cu comunitatea evreiască. A fost de asemenea o actriţă extrem de atrăgătoare, realizând 20 de filme între anii 1936 şi 1956, şi care emana pur şi simplu farmec. Era cunoscută drept „Marlene Dietrich a Ungariei”. Tatăl său, Ferenc Rácz, a fost directorul unei şcoli de provincie, dar era ţăran la origine, iar mama ei, Gizella Sohonyay, făcea parte din vechea boierime maghiară. După ce s-au căsătorit în 1910, cei doi s-au mutat în Gölle, un sat de fermieri din sud-vestul Ungariei.

Ferenc fugise de la casa părinţilor la vârsta de 14 ani. Era cel mai mic dintre cei 12 copii ai familiei şi singurul care nu îşi dorea să fie ţăran. A fost primit de un preot dintr-un sat vecin, care a început să îl educe şi, într-un final, părinţii lui au cedat şi au fost de acord să îl plătească pe preot pentru a avea grijă de el şi a continua educaţia tânărului. După ce s-au mutat în Gölle, a devenit nu numai profesor, ci şi dascăl al parohiei. „Era un om foarte religios, parţial şi datorită faptului că a crescut în cadrul Bisericii, iar preotul care i-a fost mentor i-a oferit şansa de a scăpa de viaţa de ţăran, alternativă pe care o căuta cu atâta disperare”. 128

Cariera lui Vali de cântăreaţă a fost foarte mult influenţată de evrei. Deşi era o pianistă talentată, vocea ei era de fapt cea care îi captiva pe oameni. Foarte curând după absolvire a fost chemată să cânte pentru un musafir în casa părinţilor săi. Oaspetele era Géza Wéhner, profesor la Academia de Muzică Franz Liszt din Budapesta şi organist şefia sinagoga de pe strada Dohăny din Budapesta. A fost atât de impresionat de ea, încât a invitat-o pentru o audiţie la Academia de Muzică din Budapesta, iar în 1932 aceasta părăsea satul natal pentru a se lansa într-o remarcabilă carieră. Géza Wéhner a fost primul dintre personalităţile evreieşti care i-au influenţat cariera lui Vali. Un alt evreu a fost Paul Abrahăm, un compozitor de operete şi muzică de film de succes. Prin intermediul lui a avut prima apariţie la faimosul local Negrescô café din Budapesta, care era frecventat de înalta societate. Acest debut i-a adus un contract pe doi ani cu teatrul de revistă Terezkdruti din Budapesta. În cadrul acestuia, Vali era unul dintre puţinii actori care nu avea origine evreiască şi a lucrat cu unii dintre cei mai talentaţi artişti ai momentului. Această perioadă cu siguranţă a fost definitorie pentru atitudinea ei faţă de evrei.129

La începutul carierei sale, faimosul designer vestimentar Sándor Gergely s-a oferit să îi facă o rochie cu condiţia ca, în cazul în care îi plăcea, să îşi comande toate rochiile de scenă la atelierul lui. Aceasta a acceptat, iar rochia a creat o adevărată senzaţie, fiind cu totul aparte faţă de ce purtau cântăreţii în mod normal pe scenă. Gergely a luat-o sub aripa sa şi „a îmbrăcat-o ca pe unul dintre modelele sale, în creaţii la fel de fabuloase şi măgulitoare la fel ca cele care puteau fi găsite la Paris”. Aceste rochii au fost o sursă de amintiri multe decenii la rând.130

Gergely a perceput mai bine decât mulţi dintre coreligionarii săi esenţa introducerii celei de-a Treia Legi Iudaice, din 1941:

nu a împărtăşit acelaşi optimism naiv al majorităţii

evreilor maghiari, care încercau să se convingă singuri că lucrurile erau suportabile şi nu se vor înrăutăţi şi că, dacă se vor ţine pe poziţii, vor putea răzbate prin furtuna nazistă. Instinctul lui Gergely i-a spus că lucrurile pot fi şi vor fi mai rele. Din 1940 fuseseră date o serie de legi şi decrete privind serviciul de muncă[6] pentru evrei care, pentru majoritatea celor care cădeau sub incidenţa lor, fuseseră echivalente cu condamnarea la moarte. La sfârşitul anului 1942 şi acesta a primit actele de mobilizare în serviciul de muncă. Şi-a închis atelierul şi i-a dat lui Vali o rochie de catifea neagră pe care tocmai o terminase, drept cadou de despărţire. La puţin timp după aceea s-a otrăvit singur.131

Moartea lui nu a fost doar un eveniment extrem de nefericit pentru Vali, dar şi un exemplu de cât de disperată era situaţia pentru evreii din Budapesta, chiar dacă mulţi dintre ei nu realizau încă. Le fusese indus un fals sentiment de securitate în urma refuzului prim-ministrului Miklós Kăllay de a implementa multe dintre cererile naziştilor şi de a-i obliga pe evrei să poarte steaua galbenă. Inevitabil, această situaţie nu putea să continue pentru mult timp şi s-a descoperit că premierul Kăllay încerca de fapt să negocieze o pace separată cu Aliaţii, în acelaşi timp anunţând într-un discurs din mai 1943 că: „Ungaria nu va devia niciodată de la principiile sale umanitare, care au fost menţinute de-a lungul istoriei în probleme legate de rasă şi religie”. Era doar o chestiune de timp până când naziştii s-au hotărât să controleze acest „stat de influenţă evreiască”, iar acest lucru s-a întâmplat în martie 1944.132

În mod ironic, Vali a înregistrat cel mai mare succes în perioada războiului, când a devenit vedetă pentru trupele maghiare care luptau pe Frontul de Est. Mai mult decât atât, cânta permanent la Hangii Kiosk. Localul era

6 Reichsarbeitsdienst (RAD) - organizație înființată în Germania nazistă pentru a diminua efectele șomajului, a militariza forța de muncă și a o îndoctrina cu ideologia nazistă. Începând cu 1935, serviciul devine obligatoriu pentru bărbați, iar din 1939 și pentru femei (n.r.)

unul dintre cluburile de noapte faimoase din Budapesta, cu vedere la Dunăre, şi era deţinut de fraţii Ronay, respectiv tatăl şi unchiul criticului culinar Egon Ronay.133

În mai 1944, Vali a fost telefonată de un vechi prieten, Bandi Schreiber, în al cărui hotel cunoscuse un mare succes în verile anilor 1940 şi 1941. Bandi era evreu, dar era căsătorit cu o creştină. I-a descris panica instalată în Budapesta la auzul veştilor că deportările în masă ale evreilor din zona rurală se apropiau acum de oraş. Se făceau eforturi disperate de a obţine acte de identitate false:

Dar opinia publică fusese otrăvită ani întregi de propaganda sistematică şi înverşunată condusă de extrema dreaptă minoritară din Ungaria. Iar acum evreii erau ocoliţi de prietenii şi vecinii lor non-evrei, iar cei care aveau certificate de creştini erau denunţaţi. Non-evreii omenoşi care încercau să îi ajute erau catalogaţi drept trădători.134

Bandi voia ca Vali să îi ascundă pe vărul şi soţia acestuia care fuseseră denunţaţi şi erau disperaţi să găsească o ascunzătoare. Cunoscând riscurile, Vali i-a spus că avea nevoie de o zi sau două de gândire. S-a consultat cu fostul ei iubit, acum prieten şi confident, Paul Barabâs, un scenarist de film şi antinazist înfocat. El a fost cel care a făurit un plan pentru ascunderea evreilor. Acesta s-a folosit de jumătatea din spate a unei garderobe enorme, unde a construit un perete fals în mijloc, cu un compartiment secret, unde aceştia se puteau ascunde de raidurile naziştilor, în restul timpului, erau ascunşi în subsol.

Soţii Mandel erau un cuplu liniştit, de vârstă mijlocie. Imediat ce au sosit, Vali a discutat câteva măsuri de precauţie esenţiale cu ei – puteau ieşi în grădină ca să ia aer doar după lăsarea întunericului, trebuiau să stea departe de ferestre, iar în cazul în care veneau musafiri, trebuiau să aştepte în linişte în subsol până când aceştia plecau. Nimeni nu trebuia să descopere că erau acolo.

Soţii Mandel erau evrei ortodocşi şi credinţa lor fermă i-a salvat de la deznădejde. În ciuda diferenţelor culturale şi religioase, cei doi soţi şi Vali se înţelegeau foarte bine. Vali a încercat să facă şederea lor cât mai confortabilă în camerele din subsol, unde, în fiecare vineri seara, aprindea lumânări pentru a sărbători Sabatul.135 La scurt timp li s-a alăturat una dintre prietenele lui Vali, Margit Herzog, împreună cu fiica ei Marietta, în vârstă de 14 ani. Odată, biata Marietta a fost nevoită să stea ascunsă ore întregi în spatele unei biblioteci enorme cât timp Gestapoul percheziţiona casa (vezi foto 12). Familia Herzog era numeroasă şi foarte înstărită, iar soţul lui Margit, Dezso, suferise cumplit în timpul celor 18 luni de muncă forţată petrecute pe Frontul de Est. Casa familiei se afla pe Bulevardul Andrăssy, cea mai importată stradă din Budapesta, şi deţineau de asemenea ferme şi podgorii care produceau unele dintre cele mai faimoase vinuri din Ungaria. Fratele cel mare al lui Margit, Sándor, i-a cerut mâna lui Vali, dar deşi aceasta îl îndrăgea foarte mult, l-a refuzat.136

Familia Herzog a fost prima la care Vali s-a gândit atunci când germanii au ocupat Ungaria. Nimeni din familie nu se gândise să ia măsuri pentru a preveni pericolele ocupaţiei naziste. Ca mulţi alţi evrei, bogaţi sau nu, au preferat să creadă că, în ciuda traumelor politice trecătoare, conducerea aristocrată din Ungaria, care era tolerantă, într-un final îi va proteja. Mai mult decât atât, erau strâns legaţi de pământul şi averile lor. Pur şi simplu nu le puteau abandona. S-a dovedit însă a fi o greşeală fatală.137

Fratele lui Margit, Imre, a fost un erou al Primul Război Mondial, pierzând unul dintre braţe pe frontul rusesc în 1915. Reputaţia lui eroică i-a permis să nu fie hărţuit, chiar şi în regimul post-ocupaţie. Era cunoscut drept „Imre ciungul”, însă libertatea lui a fost de scurtă durată şi, ca şi în cazul celorlalţi deţinători ai Crucii de Fier germane, imunitatea lui de erou de război nu avea să

îi ofere protecţie pentru mult timp. Una dintre primele măsuri luate de guvernul Szălaşi, care a ajuns la putere pe 15 octombrie 1944, a fost aceea de a revoca toate scutirile şi facilităţile oferite evreilor, chiar şi pe cele ale eroilor de război; în consecinţă, „Imre ciungul” a trebuit să se ascundă.138

Fiica lui Vali, Monica Porter, a scris despre salvatorii asemenea mamei ei:

Pur şi simplu făceau ceea ce considerau că trebuiau să facă din punctul lor de vedere şi nu era vorba despre „eroism” deloc… După cum bine ştia, pedeapsa pentru ascunderea unui evreu era execuţia. Dar cum putea să nu-i ajute, când evreii din oraş erau luaţi de pe străzi pentru a fi deportaţi, torturaţi şi împuşcaţi? 139

Cu siguranţă, motivaţia lui Vali era una complexă. Era o femeie sofisticată, care fusese prezentă în industria divertismentului toată viaţa ei de adult. Lumea teatrului din Budapesta era plină de evrei şi, astfel, cunoscuse şi lucrase cu evrei în tot acest timp, chiar fiind ataşată faţă de unii dintre ei. În momentul când aceştia au fost ameninţaţi, nu a putut face altceva decât să îi ajute. Fusese crescută în spirit catolic, iar tatăl ei era foarte credincios. Părinţii ei o trimiseseră la o mănăstire pentru a fi educată, de la vârsta de 10 ani. Acolo a învăţat trei lucruri: „o disciplină de fier, determinare pentru a-şi atinge scopurile, şi stăpânirea de sine – care nu numai că i-au asigurat succesul de mai apoi în cariera muzicală şi actoricească, dar i-au salvat chiar viaţa”.140 Fiica sa consideră că o influenţă majoră a reprezentat-o şi relaţia sa profesională şi mai apoi romantică cu Paul Barabăs, iubitul ei începând cu 1938. Barabăs lucra pentru Rezistenţă şi a fost cel care a proiectat garderoba pentru scumpa lui „Valiko”. El a fost cel care a reuşit să faciliteze aranjamentele, cel mai probabil fără el nu ar fi reuşit cu succes să îşi ascundă „oaspeţii” evrei.141 Casa cu numărul 47 de pe Bulevardul Budakeszi, în care a locuit Vali în perioada în care i-a ascuns pe evrei, a devenit mai târziu

ambasada guvernului Columbiei.142

Aceste acte de curaj nu au fost lipsite de stres şi pericole. Devenind suspectă, a fost arestată de Gestapo şi închisă timp de două săptămâni pentru interogatoriu, dar nerecunoscând nimic, a fost eliberată. După ce ruşii au eliberat Budapesta, un grup de partizani evrei au acuzat-o de colaborare şi au condamnat-o la moarte. Se spune că un colonel al Armatei Roşii, cu care avusese o aventură, a intervenit şi a salvat-o cu câteva ore înainte de a fi împuşcată.143

Toţi oamenii pe care ea i-a ascuns au supravieţuit războiului, unii dintre ei emigrând în Israel. Vali s-a căsătorit în 1946 cu scriitorul Peter Halász. Au avut doi copii, pe Vaier, în 1950, şi pe Monika, în 1952. Când revoluţia ungară din 1956 a eşuat, cei doi au reuşit să fugă împreună cu copiii în S.U.A. S-au mutat în Londra în 1970, apoi ea şi soţul ei s-au stabilit în München, în 1975, unde a şi murit, în februarie 1997.

Lui Vali i s-a acordat distincţia de „Drept între Popoare” în 1991. Când Monica a vizitat Ierusalimul împreună cu mama ei, s-au întâlnit cu unii dintre oamenii salvaţi cu ajutorul garderobei, şi cu familiile lor, care nu ar fi existat dacă nu ar fi fost ajutaţi de Vali.144 Despre salvările din perioada războiului, ea spunea doar atât: „Am făcut ceea ce a trebuit să fac” în prezent există un website dedicat ei: www.valiracz.com.145 Fiica sa, Monica Porter, jurnalist independent, trăieşte în prezent în Londra, avându-l ca partener de viaţă pe Nick Winton, fiul lui Nicholas Winton, care de asemenea a salvat 669 de copii evrei din Cehoslovacia, în 1939.

Sora Saint-Cybard (1885 – 1968). Josie Martin s-a născut în 1938 ca Joséphine Levy în Alsacia-Lorena, unde familia sa trăise timp de generaţii. După capitularea Franţei, mica familie s-a mutat într-un sat din Statul francez Vichy, unde au fost acceptaţi de comunitate şi Josie a mers la grădiniţă. Însă începând cu 1944, au început să aibă loc raiduri naziste. Deşi acestea erau suficient de

traumatizante, pericolul şi mai mare venea din partea poliţiei franceze, care încerca din răsputeri să le demonstreze germanilor loialitatea lor, trădându-i pe francezii care ajutau evrei.146

Au fugit la o fermă din apropiere pentru a se ascunde, iar fermierul şi soţia lui, cu care erau prieteni de familie, s-au oferit să o adopte pe Josie, care avea la acea vreme cinci ani, însă părinţii ei nu s-au îndurat să o dea. Au aflat că în apropierea lor, la 50 km distanţă, exista o călugăriţă, sora Saint-Cybard, care avea în grijă o şcoală de fete. Au contactat-o şi aceasta a fost de acord să o primească pe Josie. Şcoala era una de zi, iar Josie avea să fie singura elevă internă. A petrecut acolo şapte luni, sub numele de Josie L'Or, fiind sfătuită la plecare de părinţii ei să nu dezvăluie niciodată numele ei adevărat. A trăit la mănăstire până la eliberarea Parisului din august 1944, când a revenit la părinţii ei, care se ascundeau în altă parte la ţară.147

Acum zece ani Josie îşi amintea:

Călugăriţa era serioasă şi practică, o femeie importantă în micul sat. Era foarte implicată politic şi angajată în ajutorarea sătenilor. De exemplu, ea era cea care scria pe front şi întreba despre fiii dispăruţi ai sătenilor, în anumite aspecte, se comporta aproape ca un asistent social. Am admirat-o enorm pe această femeie care era puternică, importantă şi foarte diferită faţă de franţuzoaicele de la fermele din zonă. Chiar şi eu mă simţeam importantă doar pentru faptul că eram „copilul ei".148

Spre norocul tuturor, nimeni nu a ştiut că Josie era evreică, pentru că sora căreia îi fusese dată în grijă iniţial era o colaboratoare a naziştilor. Josie şi aceasta nu s-au plăcut de la început:

Ea nu ştia că eu sunt evreică. Am avut noroc, pentru că s-a dovedit a fi colaboratoare cu naziştii – un lucru pe care părinţii mei nu l-au aflat decât după aceea. După tot efortul lor de a mă duce într-un loc în care să fiu în

siguranţă! Desigur, nici călugăriţa nu ştia că aceasta este colaboratoare. În momentul în care a realizat acest lucru, din păcate nu a putut să facă nimic în această privinţă, din cauza propriei vulnerabilităţi.149

Călugăriţa era o femeie cu adevărat remarcabilă. Josie scria:

Nu pot presupune decât că sora Saint-Cybard era o fiinţă credincioasă şi sinceră, ale cărei convingeri religioase nu se opreau la ordinele superiorilor săi. Înainte de asta fusese directoarea unei şcoli de fete din Angoulême, fiind mai apoi trimisă în mijlocul pustiului, în Lesterps. În acea perioadă s-a angajat în nişte activităţi clandestine pentru a ajuta Rezistenţa Franceză. La începutul anilor 1940 se pare că se afla în pericol şi a fost trimisă în consecinţă în interior, şi pentru propria siguranţă, dar şi foarte posibil pentru a fi dată la o parte. Ştim că nu toţi catolicii erau dispuşi să îşi asume riscuri sau să facă valuri.150

Deşi Josie nu a mai întâlnit-o niciodată pe salvatoarea ei, sora a fost foarte activă până la sfârşitul vieţii, în 1968. Se născuse ca Marie-Elizabeth Lacalle, pe 14 ianuarie 1885, la Marsous, în sud, aproape de Lourdes şi de graniţa cu Spania.

S-a călugărit foarte devreme, la vârsta de 14 ani, luând numele de sora Saint-Cybard, în 1899. Începând cu 1901 a devenit o profesoară dedicată, la Abzac, în Gironde, în 1918 preda la Institutul Saint-André din Angoulême. În 1942, a fost numită directoare a Şcolii St. Bernadette din Lesterps, unde a rămas până în 1958. Aceasta a fost perioada când a avut-o în grijă pe Josie:

La Lesterps nu se limitează doar la conducerea şcolii, ci se dedică cu totul comunităţii locale. În fiecare joi şi duminică merge în sat să ajute oamenii nevoiaşi, fiind pe rând asistent medical, consilier, secretară, terapeut; luptă împotriva sărăciei. Neobosită, deschide un atelier de cusut pentru realizarea ornamentelor sacerdotale şi a pânzeturilor pentru Biserică, dar şi a articolelor pentru

ceremoniile religioase din şcoli.

În afară de asta, organizează grupuri de teatru compuse din părinţii copiilor şi, de asemenea, un cor pentru tineretul din parohie; ea însăşi se ocupă de repetiţiile corului, care cântă la Liturghiile de duminică şi la festivaluri religioase.15*

Josie a participat la ceremonia de onorare a surorii Saint-Cybard din 1999 în Lesterps, când a fost plantat un copac în amintirea ei. De asemenea, Josie à fost numită cetăţean de onoare al satului. A fost încântată să se afle acolo, dar şi-a exprimat îngrijorarea; „M-am temut că prin onoarea care mi se acorda mie, şi prin mine faptelor unei călugăriţe curajoase aş putea să şterg cu buretele istoria sumbră a complicităţii generale şi a colaborării franceze cu naziştii din cel de-al Doilea Război Mondial”. 152 Pe parcursul vizitei din Lesterps a întâlnit şi alţi oameni care au cunoscut-o pe sora. Saint-Cybard, iar aceste întâlniri au condus-o la concluzia că măicuţa era „în mod clar o femeie foarte puternică şi independentă, care considera că rolul ei este mai presus de felul în care se presupunea că trebuie să facă o călugăriţă. Era de asemenea descrisă ca fiind foarte inteligentă şi progresistă pentru acele timpuri”. 153 Josie a aflat că în zonă aceasta este purtată în amintire cu dragoste şi respect:

Mă întreb uneori dacă şi eu aş fi putut fi unul dintre salvatori. Când mă gândesc la asta, sunt mereu uimită cât de curajoasă a fost această călugăriţă – nu doar prin faptul că şi-a riscat viaţa pentru a adăposti duşmanul său, mai degrabă, pe cel perceput ca duşman. Mă gândesc şi ce schimbare radicală a fost pentru această femeie să accepte să ia un copil! 154

Josie se întreabă de ce părinţii ei nu au ţinut legătura cu sora. Scrie despre cum s-a simţit ca o străină la întoarcerea acasă:

tăcută, extrem de politicoasă, rezervată. Nu îmi amintesc dacă îmi lipsea sora. Dar oare eu îi lipseam surorii Saint-Cybard? Părinţii mei nu au păstrat legătura

cu ea după război. Se temeau oare de ataşamentul meu faţă de ea? Se temeau oare că am devenit un copil catolic în momentul în care mă vedeau rugându-mă la un înger păzitor necunoscut? 155

Nu se ştie nimic despre părinţii surorii Saint-Cybard; a avut însă o soră care a murit cu mulţi ani în urmă. A fost găsit strănepotul ei, Louis Lacalle, care îşi aminteşte că mătuşa lui venea să petreacă sărbătorile cu familia: „În amintirile lui din copilărie, sora apare mai degrabă ca un personaj sever, care îi punea să facă teme de sărbători". 156 în mod surprinzător, până să primească scrisoarea mea în 2003, prin bunăvoinţa doamnei Landrea care a tradus-o, nu ştia nimic despre actele de curaj ale mătuşii sale, şi crede că nici ceilalţi din familie nu ştiau.157 El povesteşte că situaţia familiei ei de fermieri în care se născuse era una foarte grea, având încă patru fraţi şi trei surori:

Viaţa de zi cu zi a acestor fermieri era compusă doar din foarte multă muncă pentru un venit mic, astfel încât munceau din greu şi erau foarte modeşti, dar în acelaşi timp erau solidari cu comunitatea din care făceau parte. Ajutorul reciproc era un lucru natural pentru ei, indiferent de caz: pentru un părinte, un vecin şi aşa mai departe... sau când aveau nevoie temporar.15*

Louis scrie despre convingerile lor religioase profunde care erau exprimate în viaţa religioasă a satului. „Oricât de multe greutăţi ar fi avut în viaţa de zi cu zi, bunicul meu nu ar fi uitat niciodată să meargă la slujba de duminică sau la alte evenimente religioase importante de-a lungul anului".

O scrisoare tradusă nu este o sursă suficientă pentru a emite o teorie, dar din păcate este tot ce am. Concluzia pe care o putem trage este aceea că sora Saint-Cybard a învăţat două lucruri acasă, în copilărie: faptul că suntem dependenţi unii de ceilalţi şi importanţa unei vieţi religioase. Bernadette Landrea a fost foarte incitată de faptul că niciunul dintre membrii familiei nu ştia despre

curajul surorii Saint-Cybard până când, în urma cercetărilor mele, i-am scris lui Louis. Se pare că a fost foarte emoţionat şi onorat când a auzit despre realizările ei. Bernadette mi-a scris: „Nu este minunat că un om de 55 de ani [Louis Lacalle] a aflat prin intermediul tezei tale despre viaţa impresionantă a mătuşii sale?” 159

Josie a plecat în 1947 cu părinţii săi în America şi, odată cu trecerea anilor, mama sa a încercat să-i alunge amintirea celor întâmplate: „Haide să uităm despre asta… nu s-a întâmplat nimic”. În comparaţie cu ororile suferite de alte persoane, aşa era, dar trauma lui Josie şi-a găsit alinare abia pe la 30 de ani, când aceasta a devenit „un psiholog care a ales această profesie probabil pentru a se vindeca pe sine însăşi”.160 Războiul şi copilăria ei au fost perioade care s-au suprapus, iar amintirea războiului era mereu prezentă:

Pe nesimţite, războiul a devenit o unitate de măsură pentru toate lucrurile „îngrozitoare”. Dar în acelaşi timp a stabilit şi un punct de referinţă pentru bunătate. Oricât de devastator a fost, prin intermediul surorii Saint-Cybard, războiul a reprezentat de asemenea pentru mine experienţa unei conduite morale căreia nu am putut niciodată să îi găsesc echivalent…

Tind să cred că ceea ce a făcut sora Saint-Cybard nu a fost doar să mă salveze, ci şi să îmi ofere un exemplu de bunătate extraordinară, pe care rar îl întâlneşti. Forţa exemplului persistă până în prezent. Trăieşte prin acea mână de salvatori, puţinii non-evrei integri care au riscat totul ca să salveze evrei şi alţi fugari de naziști, de Holocaust.

Aceste exemple de „lumini care străpung întunericul”, repere de moralitate, ancore de bunătate… sunt cele de care trebuie să ne agăţăm atunci când totul în jur se prăbuşește.161

După trei ani de corespondenţă, Josie a fost informată de Yad Vashem pe 23 noiembrie 2009 că sora Saint-Cybard va fi recunoscută ca „Drept între Popoare”

pentru salvarea unui copil de naziști. La întrebarea mea dacă sora a mai salvat şi alte persoane, Josie a răspuns:

Nu am văzut documentul, dar sunt destul de sigură că se referă doar la salvarea mea.

Ştiu că au fost puse multe întrebări legate de activităţile sale din timpul războiului, dar nu s-au putut descoperi prea multe. Era un om modest, discret (o condiţie necesară pentru activităţile clandestine) şi cu siguranţă nu considera că ceea ce face este un lucru eroic. Chiar şi povestea pe care o ştiam de la părinţii mei, cum că aceasta a fost mutată în comuna Lesterps după ce a lucrat la mult mai prestigioasă şcoală St. André din Angoulême (sub presupunerea că ar fi fost implicată în activităţile Rezistenţei) nu poate fi verificată.

Şi-a continuat misiunea de a avea grijă de copiii cu probleme şi după război, de exemplu a insistat ca un copil infirm care era ţinut mereu în casă să primească educaţie aşa cum se cuvine… genul acesta de lucruri. Acest copil, care e o femeie adultă acum, încă locuieşte în Lesterps. Mulţi dintre foştii săi elevi vorbesc despre integritatea şi curajul ei, de asemenea şi despre severitatea ei, deseori acompaniată de exclamaţia „O-la-la” şi de agitarea pumnului, pentru a o accentua.

O personalitate complexă. Mi-aş fi dorit aşa de mult să fi ţinut legătura.162

Josie afirmă că succesul obţinut cu Yad Vashem se datorează în parte eforturilor editorului său francez, François Julien Labruyere şi că „Acum numele şi curajul ei nu vor fi uitate”. 163

Aristides de Sousa Mendès (1885 – 1954) a fost un diplomat cu preocupări religioase profunde, care a salvat mii de evrei. A fost consul general portughez în Bordeaux, din august 1938 până în iunie-iulie 1940, când a fost rechemat la Lisabona. A ajutat mai mult de 10.000 de evrei să scape din mâinile naziştilor. La fel ca şi Carl Lutz, a avut de suferit de pe urma acţiunilor sale, doar că acesta a fost acuzat de delict de către dictatorul Salazar, care s-a aflat

în fruntea Portugaliei din 1933 până în 1968. Atât Aristides, cât şi soţia lui Angelina au murit prematur, în sărăcie, ca o consecinţă directă a acţiunilor sale umanitare curajoase. Abia după 50 de ani a reuşit familia lui să-i facă dreptate.

Aristides era un catolic devotat, cu strămoşi evrei, care se convertiseră la creştinism cu 400 de ani în urmă. Era un om extrem de empatic, mereu dispus să-i ajute pe alţii. Fiul lui, John Paul Abranches, scrie:

Tatăl meu era un om plin de compasiune, întotdeauna gata să ajute oamenii aflaţi la ananghie. A ajutat oameni să îşi găsească o slujbă sau a dat bani celor care nu aveau. Pentru părinţii mei era un lucru obişnuit să primească oameni nevoiaşi o dată pe săptămână în bucătăria noastră de la ţară, unde ne duceam în fiecare an în vacanţă. Când locuiam în Belgia, studenţii portughezi erau mereu bineveniţi în casa noastră duminica, pentru o masă tradiţională portugheză, acompaniâtă de cântece, dansuri şi conversaţie.164

În 1940 a fost numit consul general în Bordeaux, fiind reprezentant al preşedintelui Salazar, care susţinea că Portugalia era neutră, dar aflată într-o poziţie dificilă. Anglia putea pretinde sprijinul lui, întrucât alianţa angloportugheză era cea mai durabilă uniune diplomatică, datând din 1374, când a fost semnat Tratatul de la Windsor ca urmare a negocierilor duse de John de Gaunt, a cărui fiică, Phillipa, s-a căsătorit ulterior cu Regele João I. Dar Salazar era legat totodată prin Tratatul de Prietenie din martie 1939 de generalul Franco. Salazar era îngrijorat de faptul că orice acţiune pro Axă a Spaniei ar fi atras Portugalia de partea Germaniei, lucru pe care se străduia să-l evite: „Principala preocupare a lui Salazar era aceea de a contrabalansa înclinaţiile dictatorului spaniol pro Axă, prin afişarea unei solidarităţi iberice. În acest sens s-a folosit de diplomaţie, suplimentată cu daruri constând în grâu şi porumb. Foarte curând a aderat la politica de neimplicare a lui Franco legată de refugiaţii care încercau

să scape de agresiunea lui Hitler”. 165

Dictatorul a gestionat situaţia în care mii de refogiaţi doreau să intre în Portugalia prin intermediul a ceea ce a devenit cunoscută drept Circulara a 14-a. Pe 13 noiembrie 1939, toţi diplomaţii portughezi au primit o circulară de la Ministerul de Externe din Lisabona care „punea la îndoială în mod radical tradiţionala ospitalitate portugheză, veche de secole, şi introducea în mod oficial un criteriu necunoscut până atunci de segregare rasială şi religioasă în problema imigraţiei”. 166

Circulara făcea referire în mod special la trei categorii de indivizi în cazul cărora consulii nu puteau emite paşapoarte sau vize fără a avea acordul Ministerului de Externe din Lisabona:

străinii cu naţionalitate necunoscută, persoane apatride sau posesori ai „paşapoartelor Nansen”[7];

străinii care nu puteau oferi un motiv bine întemeiat, în opinia consulilor, pentru a solicita intrarea pe teritoriul Portugaliei;

evreii expulzaţi din ţările lor sau cărora li s-a retras cetăţenia.

Sousa Mendès a fost debusolat în momentul în care şi-a dat seama că instrucţiunile guvernului erau neconforme cu constituţia Portugaliei, care respecta drepturile tuturor, indiferent de religie. Acest lucru i-a provocat un profund conflict interior, măcinându-l. Era un om vulnerabil, având o familie numeroasă, dintre care zece copii erau încă în perioada şcolarizării; nu îşi putea asuma riscul de a-şi compromite cariera şi veniturile:

A fost atât de epuizat şi supărat, încât a stat trei zile

7 Documente de călătorie pentru refugiații apatrizi, emise între 1922 și 1938. Au devenit cunoscute ca „pașapoartele Nansen” datorită promotorului lor, norvegianul Fridtjof Nansen, explorator, om de știință, diplomat și laureat al Premiului Nobel pentru Pace pentru activitatea sa în favoarea persoanelor dislocate în urma Primului Război Mondial. Printre inițiativele dale s-a numărat și „pașaportul Nansen” pentru apatrizi, eliberat prima dată de Liga Națiunilor și recunoscut în peste 50 de țări (n.r.)

în pat. În cea de-a treia zi s-a ridicat revigorat, spunând că a auzit o „Voce” care îi spunea să dea vize tuturor celor care îi cer una, indiferent de naţionalitate şi religie, şi că trebuie să facă asta fără să fie plătit. Fiind întrebat de ce ar face asta, a spus: „Mai bine să fiu cu Dumnezeu împotriva omului decât cu omul împotriva lui Dumnezeu.167

A fost influenţat de un rabin belgian, Haim Kruger, a cărui comunitate se afla în Antwerp, deşi el era originar din Polonia. Rabinul Kruger îşi luase familia cu cei cinci copii în mijlocul lunii mai şi o încărcase într-un tren plin de refugiaţi germani. Când au ajuns în Bordeaux, Kruger şi de Sousa Mendès s-au întâlnit întâmplător, iar cel din urmă l-a invitat imediat să stea la el peste noapte. Rabinul povesteşte:

Copiii noştri aveau atunci între doi şi zece ani. Consulul general mi-a spus că el are treisprezece copii. Ne-a spus să ne simţim ca acasă în apartamentul lui, dar i-am spus că nu am cum. Nu puteam să mă separ de marea comunitate de evrei care se învârte în jurul graniţei. De asemenea, casa lui era plină de statuete [creştine], care i-au şocat atât de tare pe copii, încât nu au vrut să mănânce nimic. I-am mulţumit pentru generozitate. A doua zi dimineaţă ne-am întors la fraţii noştri, iar după aceea m-am întors să vorbesc cu el, explicându-i că singura modalitate prin care ne putea salva era aceea de a ne da vize de intrare în Portugalia.168

Rabinul a continuat discuţia cu de Sousa Mendès, dar au fost întrerupţi de viceconsul, care a tras cu urechea la discuţie şi „l-a sfătuit să nu cadă în plasa mea. Toate eforturile lui au fost în zadar. Domnul Mendès mi-a spus că eu şi familia mea vom primi vize”. Cu toate acestea, cererea lui de Sousa Medes de a elibera aceste vize, împreună cu alte 13, a fost refuzată de Lisabona pe 13 iunie:

Sousa Mendès i-a promis prietenului său că va face tot ce îi stă în putere pentru a obţine vizele care îl vor

ajuta să plece din Franţa împreună cu familia sa. Rabinul i-a spus atunci lui Sousa Mendès un lucru care a avut un mare impact asupra lui: „Nu numai eu am nevoie de ajutor, dar şi toţi ceilalţi fraţi ai mei evrei, a căror viaţă este în pericol”.169

Dar Sousa Mendès avea deja probleme mari cu autorităţile după ce fusese contactat de un mare profesor austriac în vârstă, pe nume Arnold Wiznitzer, şi îi eliberase viza. Din păcate pentru el, de Sousa Mendès scrisese pe 27 noiembrie şi 6 decembrie 1939 la Lisabona, cerând permisiunea pentru a emite viza.170 Când acţiunile sale au fost chestionate ulterior de autorităţile din Lisabona, acesta a declarat: „El [Wiznitzer] m-a informat că, dacă nu va părăsi Franţa chiar în acea zi, va fi trimis într-un lagăr de concentrare, lăsându-i pe soţia şi copilul lui minor abandonaţi, aşa că am considerat a fi o datorie umană elementară să previn o asemenea situaţie”. 171

Au fost, de asemenea, şi alte cazuri, cum ar fi cel a dr. Laporte, care fusese profesor în Barcelona şi încerca să ajungă în Bolivia cu familia lui; în aprilie 1940, Sousa Mendès a primit o mustrare oficială severă. În mai 1940, acesta îi scria nepotului său Cesar:

Ministerul îmi dă multe bătăi de cap... Omul [dr. Laporte] şi familia lui nu ar fi putut niciodată să plece de aici dacă nu aş fi făcut asta [să îi acorde viza]. Într-un final, totul a decurs normal, dar Stalin de Portugalia a decis să se năpustească asupra mea ca o fiară sălbatică. Sper că acesta va fi finalul conflictului, dar nu pot exclude un alt atac. Eu, unul, nu am mustrări de conştiinţă.172

În consecinţă, de Sousa Mendès se confrunta deja cu aceste probleme înainte de 10 mai 1940, când nepotul lui, Cesar Mendès, fiul fratelui său geamăn, scria:

Înainte de 10 mai 1940, guvernul portughez acorda sau refuza vise, acest proces fiind unul lent; dar după aceea refugiaţii au continuat să vină şi nu mai era suficient să se scrie, s-a trecut la telegrame, dar guvernul a încetat să mai răspundă. În consecinţă, activitatea cancelariei care

se ocupa de paşapoarte şi vize a fost îngheţată. În acest fel, numărul de refugiaţi a continuat să crească în mod înfricoşător, situaţia ajungând într-un punct dramatic. Acesta a fost momentul în care unchiul meu a decis să ajute toţi refugiaţii.173

În iunie, când căderea Franţei părea iminentă, refugiaţii au împânzit Bordeaux-ul, unde Sousa Mendès îi găzduia pe mulţi dintre cei mai disperaţi în propria casă. Nepotul lui descrie atmosfera:

Sufrageria, salonul şi birourile consulului erau puse la dispoziţia refugiaţilor, care erau cu zecile, de ambele sexe, de toate vârstele, dar mai ales oameni bătrâni sau bolnavi. Veneau şi plecau, femei însărcinate care nu se simţeau bine, oameni care văzuseră neputincioşi cum rudele lor mor pe drum împuşcate de mitraliere din avioane. Dormeau pe scaune, pe podea, pe covoare; nu mai exista nicio ordine. Chiar şi birourile consulului erau ticsite de zeci de refugiaţi epuizaţi, morţi de oboseală, pentru că aşteptaseră multe zile şi nopţi pe străzi, pe scări şi într-un final în birouri. Nu puteau să îşi facă necesităţile, nu mâncaseră şi nici nu băuseră nimic de frică să nu-şi piardă locul la rând, ceea ce se întâmpla oricum şi se producea dezordine [sic]. În consecinţă, refugiaţii arătau jalnic, nu aveau unde să se spele, să se pieptene, să îşi schimbe hainele, să se bărbierească. Mulţi dintre ei nu aveau decât hainele de pe ei.174

Presiunea de a avea grijă de toţi acei oameni disperaţi, împreună cu neputinţa autorităţilor de la Lisabona de a înţelege sau de a le păsa au şubrezit grav sănătatea lui Aristides. Cele trei zile pe care l-a petrecut la pat au fost 13, 14 şi 15 iunie 1940. În timp ce Aristides era măcinat de ce se petrecea în sufletul lui, situaţia a fost preluată de soţia lui, Angelina. „A devenit ca o stâncă, făcând faţă presiunii şi susţinându-l pe soţul ei, în timp ce acesta zăcea în chinuri. Unul dintre fii, Sebastián, l-a auzit ulterior pe tatăl lui vorbind că una dintre nopţi a petrecut-o rugându-se neîncetat împreună cu soţia lui. Într-una

dintre acele zile tatăl său a albit, a scris Sebastián". 175

Dar după aceea i-a fost clar ce trebuia să facă. S-a ridicat, s-a spălat, s-a bărbierit, s-a îmbrăcat şi s-a dus la biroul lui, anunţând că va acorda tuturor vizele. A adăugat:

Nu pot să vă las, oameni buni, să muriţi. Mulţi dintre voi sunteţi evrei şi constituţia spune clar că nici religia, nici opiniile politice ale străinilor nu pot fi folosite ca pretext pentru a refuza cuiva să stea în Portugalia. Am decis să urmez acest principiu şi nu mă voi da în lături. Singurul mod în care pot să respect credinţa mea de creştin este acela de a face aşa cum îmi dictează conştiinţa.176

Aşadar, începând cu 16 iunie, timp de trei zile a eliberat documentele necesare. A fost creată o linie de producţie cu paşapoartele colectate de către rabinul Kruger, iar de Sousa Mendès le-a semnat pe toate – fără alte întrebări. Fiul rabinului a fost uluit de cât de mult şi-a luat tatăl său rolul în serios şi relatează că, în entuziasmul lui de a salva oamenii, „a ieşit în stradă fără jacheta lui neagră, pălărie sau chiar şi fără tichie – ceva ce nu îl mai văzusem făcând până atunci. 1/7

În noaptea de 19 iunie, Bordeaux a fost bombardat de avioanele germane, aşa că refugiaţii au fugit disperaţi aproape de graniţa spaniolă, în Bayonne şi Hendaye. De Sousa Mendès şi-a părăsit familia şi şi-a făcut loc prin mulţime până la Bayonne, unde în jur de 25.000 de oameni asediau consulatul portughez în care se baricadase consulul. Aristides s-a folosit de poziţia lui ierarhică şi i-a cerut consulului Machado să se ocupe de emiterea vizelor, aşa că s-a format o nouă „linie de producere a vizelor". Pe parcursul următoarelor 48 de ore au fost eliberate mii de vize, dar între timp, consulul raportase situaţia autorităţilor din Lisabona şi ambasadorului portughez din Madrid.

Pe 22 iunie, Aristide a plecat pe urmele mulţimii frenetice la Hendaye, care se află pe malul francez al râului Bidassoa. Acolo a distribuit, de asemenea, vize

pentru intrarea în Portugalia, de multe ori acestea fiind scrise pe resturi de hârtie. Cu toate acestea, graniţa era închisă, aşa că Aristides a mers să vorbească personal cu paznicii. Într-un final, a reuşit să deschidă porţile către Irún – oraşul de pe partea spaniolă – ca oamenii să poată lua trenul spre Portugalia. Mai târziu povestea că au fost oameni pe care nu a putut să îi ajute şi care s-au sinucis chiar în faţa lui. Aceste scene au fost cele cu care a fost întâmpinat ambasadorul Pereira atunci când a ajuns în Irún şi pe care le-a descris mai apoi în scrisoarea lui către prim-ministrul Salazar.

Semnarea vizelor, numită de Yehuda Bauer „cea mai mare operaţiune de salvare condusă de o singură persoană în perioada Holocaustului”, a continuat alte trei-patru zile, mulţi oameni cunoscuţi fiind salvaţi în acest timp, de exemplu Otto von Hapsburg şi familia lui, care a fugit în Portugalia şi apoi în S.U.A. Otto însuşi a salvat mulţi dintre compatrioţii săi, afirmând că „eu doar mi-am făcut datoria, în schimb ce a reuşit Sousa Mendès să facă este cu adevărat remarcabil”. 178

Cu toate acestea, a fost rechemat înapoi în Lisabona şi dizgraţiat. La câtva timp după întoarcerea la Lisabona, s-a întâlnit din nou cu rabinul Kruger, care l-a întrebat:

„Prietene, de ce ai renunţat la carieră pentru a ne ajuta pe noi, evreii?” Tatăl meu a răspuns: „Dacă atât de mulţi evrei trebuie să sufere din cauza unui catolic (referindu-se la Hitler), atunci este drept ca un catolic să sufere pentru atâţia evrei şi privesc această ocazie cu dragoste, nu cu regret”. 179

După ce Sousa Mendès s-a întors la Lisabona, pe 10 august 1940 a fost citat în cadrul unei audieri legate de acţiunile lui, unde au fost formulate 15 acuzaţii diferite; tribunalul a decis pe 29 octombrie 1940 că va fi retrogradat, lucru ce îi permitea să îşi continue munca. Pedeapsa i s-a părut prea blândă lui Salazar care, în mod neconstituţional, La forţat să iasă din serviciul diplomatic, fapt care a condus la ruinarea lui pe plan financiar, casa

fiindu-i ipotecată, încă avea o familie numeroasă de întreţinut, aşa că a încercat în continuare să se lupte cu autorităţile. Cererile lui pentru asistenţă financiară au fost ignorate şi a fost ajutat doar de comunitatea evreiască din Lisabona, care îi oferea o mică sumă lunară şi îi oferea hrană pentru familie în cantina lor. Între timp, pe parcursul anului 1941, acesta s-a străduit să îşi justifice acţiunile ca fiind „imperative pentru solidaritatea între oameni”.180 în 1945 a prezentat un document de protest preşedintelui Adunării Naţionale. John Paul mi-a trimis o traducere în limba engleză, în care Aristides încerca să se apere din nou, cerând totodată compensaţii financiare. Concluziona:

Reclamantul nu poate să accepte nedreptatea evidentă şi absurdă pe care a suferit-o şi solicită ca aceasta să înceteze rapid, cu atât mai mult cu cât Administraţia a fost lăudată în Portugalia şi în plan internaţional pentru o acţiune căreia i s-a opus vehement şi al cărei merit aparţine ţării şi oamenilor ale căror sentimente altruiste şi umanitare au fost, pe bună dreptate, elogiate, în urma unui incident creat de nesupunere din partea reclamantului.

Pe scurt, atitudinea guvernului portughez a fost neconstituţională, antineutralitate şi contrară tuturor sentimentelor umanitare – în consecinţă, în mod clar împotriva naţiunii portugheze.’81

Nu a primit niciun răspuns. Dar valabilitatea acţiunilor sale a fost confirmată în momentul în care întreaga Europă liberă a dezvăluit pe de-a-ntregul ororile Holocaustului şi soarta unui om curajos, care a salvat atâţia oameni. Angelina a murit în sărăcie, în 1948, fiind urmată de Aristides, în aprilie 1954.

După moartea sa, copiii lui au plecat unul câte unul din Portugalia, mutându-se în alte ţări, iar casa lui din Cabanas de Vriato, care era oricum ipotecată, a fost vândută pentru a plăti datoriile. În 2007, nepotul lui, Antonius, a anunţat că are planuri de a readuce la viaţă

casa care se afla în ruine, sub forma unei biblioteci şi a unui centru pentru Fundaţia Aristides de Sousa Mendès, cu ajutorul Ambasadei Israelului.

Potrivit lui John Paul Abranches, Cavaco Silva, prim-ministru al Portugaliei între 1985 – 1995 şi preşedintele acesteia începând cu 2006, i-a spus surorii lui, Joana, în 1986: „Draga mea, dacă vreunul dintre miniştrii mei mi-ar fi încălcat ordinele, şi eu i-aş fi dat afară". 182

Am aflat un alt lucru pe parcursul cercetării mele despre Sousa Mendès: Henne Zvi Deutsch, unul dintre cei care a beneficiat de vizele emise de acesta, explica:

Ceea ce nu se spune este faptul că aceste vize nu au fost acordate individual, ci pe familie; în cazul nostru, atât tatăl meu, cât şi unchiul meu, Paul, care erau refugiaţi belgieni stabiliţi în apropiere de Bordeaux, au primit o singură viză pentru nouă oameni. Numărul de oameni salvaţi de Medes depăşește cu mult 30.000 de oameni şi va rămâne necunoscut.183

Chiar şi după ce Portugalia a devenit democratică, în 1974, lui Aristides nu i-au fost recunoscute meritele de către stat. Abia în 1986, în urma unei petiţii trimise de John Paul, preşedintele de atunci al Portugaliei, Mario Soares, l-a reabilitat şi i-a recunoscut meritul. El însuşi fusese exilat de dictatorul Salazar, aşa că cel mai probabil simpatiza cu cauza rebelilor.

În martie 1995, preşedintele Mario Soares şi soţia lui au găzduit un eveniment pentru 50 de membri ai familiei Mendès, împreună cu susţinătorii din America. Henne Zvi a fost singurul dintre cei care beneficiaseră de vize prezent la eveniment, notând sarcastic: „Din păcate, buna intenţie a fostului preşedinte şi a soţiei acestuia nu a influenţat atitudinea oficială faţă de Mendès; prim-ministrul portughez l-a informat pe Pedro Nuno, unul dintre cei doi fii care au ajutat la emiterea vizelor, că dacă tatăl lor ar fi încălcat ordinele guvernului de azi, ar fi fost la fel de aspru pedepsit". 184

Au fost aduşi de multe ori în discuţie strămoşii evrei

ai lui Sousa Mendès ca motiv pentru acţiunile lui salvatoare. David Shpiro, un cercetător de la Universitatea din Tel Aviv, a respins această teorie:

Nu se considera în niciun caz evreu, ci un bun catolic. Era un catolic devotat şi se comporta ca atare. Ştia că într-un trecut îndepărtat se afla cineva care fusese evreu, dar la fel ca pe mii de oameni din Peninsula Iberică, acest lucru nu îl făcea evreu. El se considera creştin şi patriot portughez.11, 5

John Paul Abranches, împreună cu alţi membri ai familiei, au fondat în 1986 Comitetul Internaţional pentru Comemorarea lui Aristides de Sousa Mendès. M-am întâlnit cu el în aprilie 2002 la Centrul Cultural Evreiesc din Londra, la vernisajul expoziţiei numite „Vize pentru viaţă”, despre diplomaţii care au salvat aproximativ 250.000 de evrei din mâinile naziştilor. John mi-a trimis ulterior mai multe informaţii personale despre tatăl său. Din păcate, acesta a murit pe 5 februarie 2009, fiind ultimul copil al lui Aristides de Sousa Mendès care mai era în viaţă. Nepotul lui, Sebastián Mendès, profesor de artă în Washington, mi-a mărturisit că acum vorbeşte despre bunicul său peste tot în lume şi că tatăl lui, Sebastião Miguel Darte de Sousa Mendès, a fost primul care a scris o carte despre bunicul său, în 1952.186 Familia s-a luptat din răsputeri pentru a-l reabilita pe Aristides şi pentru a face cunoscute lumii întregi faptele sale. John Paul şi-a încheiat scrisoarea către mine spunând: „Mereu când ţin o prezentare, amintesc celor din public că şi ei vor avea în viaţă parte de «un moment al adevărului». Nu va fi timp de gândit, ci doar de acţionat. Să sperăm că ajutorarea aproapelui va fi a doua voastră natură”. 187

Jelle (1912 – 1993) şi Elizabeth (1912 – 1992) van Dyk. Miriam Dunner (1941 – 2006) s-a născut în Rotterdam ca Miriam Cohen, părinţii ei fiind Arthur şi Rosetta. Când aceasta avea 16 luni, părinţii ei au fost nevoiţi să se ascundă şi au lăsat-o în grija unui cuplu protestant. Cuplul, care nu avea copii, era format din Jelle van Dyk, brutar, şi

soţia sa, Elizabeth. Miriam nu vorbea încă – la acea vârstă, copiii erau mult mai uşor de ascuns deoarece nu puteau trăda vreun secret. I-au dat numele Anke.188

Cuplul se afla într-o poziţie riscantă, pentru că deţinea o brutărie şi avea angajaţi care puteau pune întrebări despre Miriam. Au spus tuturor că Miriam a fost abandonată la uşa lor şi au făcut demersurile pentru a o adopta legal, aşa că aceasta a avut două certificate de naştere. Tatăl lui Miriam şi Jelle activau amândoi în mişcarea clandestină – în acest context Jelle a fost de acord să aibă grijă de Miriam. Nu a fost uşor pentru ei – în 1944, Jelle a fost prins pentru că deţinea cartele de raţie false, parte a activităţii lui clandestine, şi a fost trimis într-un lagăr, unde a fost nevoit să stea până la sfârşitul războiului. Elizabeth a avut din acel moment grijă singură de Miriam, cele două devenind foarte apropiate. La sfârşitul războiului, fetiţa avea patru ani jumate. Părinţii ei s-au întors în Rotterdam şi au luat-o înapoi în septembrie 1945, fără vreun avertisment sau explicaţie. Practic, a fost pusă într-o maşină şi trimisă la părinţii ei, unde i s-a spus că este un copil evreu şi că are alţi părinţi şi alt nume. În consecinţă, neavând parte de consiliere, a fost complet traumatizată şi nu a putut niciodată să refacă legătura cu mama ei naturală. Miriam o descrie ca fiind o femeie rece şi geloasă, care nu putea accepta relaţia pe care Miriam o avusese cu Elizabeth.

Din păcate, deşi familia van Dyk a salvat viaţa lui Miriam, experienţa traumatizantă prin care a trecut după război şi incapacitatea de a se reabilita i-au provocat grave probleme emoţionale. S-a căsătorit în 1960 şi a plecat în Anglia. A ţinut legătura cu familia van Dyk şi ştia că Elizabeth era foarte bolnavă ultima oară când a vizitat-o, înainte de moartea ei din noiembrie 1992. A mers la înmormântare împreună cu soţul ei, dar a fost atât de afectată, că i-a venit rău. A vorbit cu Jelle la telefon în fiecare duminică, până la moartea lui, câteva luni mai târziu. Era, practic, sfârşitul unei epoci pentru ea şi simţea

că şi-a pierdut identitatea. Mai târziu, şi-a vizitat fratele vitreg în America.

Părinţii ei naturali au murit la cinci săptămâni diferenţă unul de altul, în noiembrie şi decembrie 2000. Mama ei a fost invalidă timp de patru ani înainte de a muri. Tatăl ei fusese întotdeauna foarte legat de soţia lui, luându-i mereu apărarea. Miriam nu şi-a iertat părinţii pentru felul în care se purtaseră cu ea. A consultat un psiholog britanic, dar acesta nu înţelegea traumele „copiilor ascunşi”. Mai târziu, a mers la un alt psiholog, de data aceasta olandez, şi a participat la o conferinţă cu alţi 700 de oameni care trecuseră prin accesaşi experienţă când erau copii, lucru ce s-a dovedit foarte util. Mi-a spus: „Copiii ascunşi au senzaţia că nimeni nu îi place şi că trebuie mereu să fie buni şi să se facă plăcuţi”. Mi-a mărturisit că şi ea a avut un astfel de comportament. În ciuda tuturor celor întâmplate, a crescut fără a şti prea multe despre Holocaust, până a citit în 1960 cartea *Exodus*.[8]

În ciuda traumelor suferite de Miriam, familia van Dyk a tratat-o cu multă afecţiune, riscându-şi cu siguranţă viaţa având grijă de ea. Puteau să fie trădaţi de către angajaţii lor în orice moment. Erau nişte persoane foarte credincioase, mai ales Elizabeth, care era şi o fire foarte puternică, şi îşi doreau cu adevărat să o salveze. Erau, de asemenea, antinazişti convinşi. Miriam a simţit că ei şi-ar fi dorit să o păstreze dacă părinţii ei naturali nu supravieţuiau războiului. De fapt, după război, familia van Dyk a mai adoptat un băieţel.

Miriam a devenit mai târziu profesor pentru copii cu deficienţe. A avut cinci copii, patru băieţi şi o fată. Din păcate, Miriam Dunner a murit în mod neaşteptat în 2006, când ea şi soţul ei aveau deja 34 de nepoţi.189

Am descoperit, după întâlnirea mea cu doamna

8 Roman istoric scris de autorul american Leon Uris, despre înființarea statului Israel. A fost publicat în 1958 și începe cu călătoria vasului Exodus 47, care a transportat 4500 de imigranți evrei din Franța în Palestina (n.tr.)

Dunner în 2001, că fenomenul întoarcerii „copiilor ascunşi” la familiile lor a fost un subiect de legislaţie în Olanda. Se pare că grupurile unite ale Rezistenţei olandeze au propus guvernului olandez, care în 1944 se afla în exil în Londra, ca toţi copiii evrei din Olanda care fuseseră ascunşi de nazişti să rămână la familiile lor adoptive după război. Această legislaţie a fost implementată în mai 1945 şi a cauzat probleme imense. Părinţii evrei trebuiau să îşi susţină cauza în faţa unui comitet şi să demonstreze că îşi puteau creşte copiii aşa cum trebuie, că aveau capacitatea financiară de a face asta, că deţineau o casă şi că erau evrei practicanţi.

Îi sunt recunoscătoare lui Max Arpei Lezer pentru articolul şi informaţiile oferite pe această temă.190 în 2002, acesta era preşedintele Asociaţiei Copiilor Ascunşi (*Het Ondergedoken Kind*), care militase activ pentru ca legea să fie abrogată. Max însuşi se aflase sub incidenţa acestei legi, iar tatăl lui a luptat mult pentru a-l lua înapoi. Părinţii care nu reuşiseră să câştige procesul au fost decăzuţi din drepturi şi, în consecinţă, copiii lor au fost adoptaţi legal fără consimţământul lor.

SALVATORI DIN MOTIVE UMANITARE

Jozef Robert Barczyński (1900 – 1980) a salvat 250 de evrei din Polonia. Era al şaptelea copil al unei familii poloneze bogate, cu mari latifundiari din partea mamei şi nobili din partea tatălui. Tatăl lui, Jozef Kazimierz, a fost un activist politic şi un membru al Partidului Socialist Polonez, care a luptat pentru independenţa Poloniei de sub Rusia ţaristă. A fost arestat pentru prima oară în 1901 şi reţinut timp de patru luni. În 1906 a fost din nou arestat şi trimis în Siberia, la muncă silnică într-o mină de cărbune. A fost eliberat după doi ani, dar i s-a impus domiciliu forţat în Siberia, într-un sat numit Kustanai (care aparţine acum de Kazahstan), după Munţii Urali. Soţiei şi familiei li s-a permis să i se alăture în 1908; au putut să se întoarcă abia în 1921 în Polonia, după obţinerea independenţei.191

Anii de formare ai lui Jozef, de la 8 la 21, au fost

petrecuţi în exil, dar în perioada copilăriei a avut mereu exemplul părinţilor lui care îi ajutau pe cei aflaţi la ananghie. Obişnuia să vorbească despre oamenii deportaţi care veneau la ei acasă sau de la serviciu să ceară ajutor, de muncă sau chiar mâncare:

Se pare că, deseori, străinii deportaţi erau invitaţi să vină la ei la masă şi erau trataţi ca egali. (Nu ştiu dacă vreunul dintre aceştia avea origini evreieşti). Bunicul meu crescuse într-o familie cu convingeri social-democrate. Acest lucru a influenţat toţi copiii care au crescut în casa Barez. ynski. Iar din partea bunicii mele, Paulina, avusesem parte de o foarte puternică influenţă religioasă. Principiile cu care am fost crescuţi noi, copiii, pot fi găsite în Biblie. Eram educaţi să iubim, nu să urâm. Eram educaţi să aducem pace, nu război. Eram educaţi să ne iubim vecinii şi pe noi înşine, să avem grijă de cei oprimaţi, să întindem o mână celor îndureraţi. Principiile din Scripturi, cum ar fi cele din Isaia sau Cartea Proverbelor nu erau doar în teorie, ci şi în practică în casa familiei lui Jozef.192

Având aceste exemple, Jozef a devenit un om foarte empatic: „În Siberia vedea cum părinţii lui aveau grijă de străini fără să aibă vreo obligaţie faţă de ei” 193 Cu toate acestea, nu putea fi descris neapărat ca fiind un om curajos. Nepoata lui, Olympia, povesteşte că în familia ei se spunea că unchiul nu ar fi făcut rău nici măcar unei muşte. De fapt, era un om destul de timid şi Olympia îşi aminteşte că în copilărie, atunci când acesta vedea un cocoşel mergând mai ţanţoş prin ogradă, fugea înapoi în casă, plângându-se mamei sale că bietul animal se zgâia la el.194

Jozef a fost conştient de impactul pe care l-a avut Revoluţia Rusă din 1917 asupra părinţilor lui. Atunci când Armata Roşia a pătruns în Kustanai, afacerea tatălui său de cherestea a fost confiscată, acesta a ajuns paznic de noapte la propria sa fabrică. Familia a pierdut de asemenea casa şi servitorii, fiind nevoiţi să trăiască la fel ca muncitorii de rând. Cu toate acestea, tatăl lui Jozef

fusese prevăzător şi transformase multe dintre bunurile sale în monede de aur, pe care le ţinea ascunse. Deşi Polonia devenise independentă în 1918, familiei i s-a permis să se întoarcă abia în 1921, când tatăl său strânsese deja o mică avere şi o luase cu el. A continuat munca filantropică sponsorizând Universitatea Poporului, care a fost prima universitate poloneză accesibilă oamenilor de rând. Aşadar, Jozef Robert „a crescut într-un mediu în care oamenii mai puţin norocoşi decât ei erau mereu ajutaţi şi ceea ce aveau era folosit şi în beneficiul celorlalţi”.195

Experienţa de la fabrica de cherestea a tatălui său din Siberia l-a ajutat, atunci când s-a întors în Polonia, să devină director al unei antreprize de cherestea şi silvicultură. La sfârşitul anilor 1930 a fost angajat de un ceh pe nume Cezar Andrieu să conducă fabrica de produse din cherestea din Cracovia, care se afla la câteva minute de fabrica de vase emailate a lui Oskar Schindler. Olympia nu ştie cum au ajuns cei doi să lucreze împreună, dar presupune că s-au întâlnit prin intermediul serviciului, deoarece „Schindler a produs vase emailate, iar apoi muniţie. Fabrica unchiului meu producea lăzi în care era transportată muniţia”. 196

Ca rezultat al implicării sale în „eforturile de război”, Barczyński putea acţiona relativ nestingherit. Astfel, a salvat personal patru familii de evrei din ghetoul din Cracovia. Avea un camion în care montase un fund fals, cu care mergea în ghetou regulat. Schindler îi dădea banii cu care să îi mituiască pe paznicii germani. Atât el, cât şi fratele lui făceau parte din Rezistenţa poloneză, fiind numit „Curierul Alb” (în poloneză *Biaty Kurier*). Transporta oamenii afară din teritoriul ocupat, chiar şi până la Munţii Pirinei. Se pare că „a salvat personal peste 250 de evreii, ducându-i în locuri sigure, şi i se atribuie meritul de a le fi salvat vieţile”.

La un moment dat a fost arestat şi trimis într-un convoi de prizonieri care mergea la Auschwitz. A reuşit să

scape cerând să meargă să îşi facă nevoile. Dar fratele lui Władysław, celălalt unchi al Olympiei, nu a fost la fel de norocos. Se pare că a fost arestat în Varşovia, fiind trădat de nişte copii. A petrecut şase săptămâni la Auschwitz ca deţinut politic, fiind interogat, torturat şi împuşcat. Familia lui a primit o telegramă care descria cele întâmplate chiar în Ajunul Crăciunului din anul 1941. Olympia scria: „Îmi amintesc cum se povestea frecvent despre durerea care i-a cuprins pe toţi în acea zi, chiar când una dintre surorile lui aşeza masa de Crăciun”. 197

Jozef Barczyński s-a solidarizat cu soarta evreilor atunci când aceştia au început să fie persecutaţi de nazişti:

Erau oameni deportaţi, aşa cum fusese şi familia lui odinioară, într-un teritoriu ocupat de inamici. Empatiza cu ei pentru că şi familia lui fusese aruncată într-un loc necunoscut şi pierduse tot ce avea. A avut un sentiment puternic de nedreptate, mai ales că acum mulţi dintre evreii pe care îi cunoştea şi cu care lucra erau arestaţi şi pierdeau tot ce aveau. Acest sentiment a fost cu atât mai puternic când naziştii au început campania de exterminare.198

Jozef a primit postmortem titlul de „Drept între Popoare”, după ce îl refuzase în timpul vieţii, spunând că „doar şi-a făcut datoria faţă de ceilalţi oameni din jurul lui”. După moartea sa, văduva lui şi-a dat acordul şi meritul i-a fost acordat pe 7 noiembrie 1993, de către Yad Vashem. Nepoata lui, Olympia, a auzit din întâmplare despre acest lucru atunci când şi-a vizitat mătuşa în 1998, pentru că acţiunile lui de salvare a evreilor persecutaţi nu fuseseră menţionate înainte.

În cele scrise mai jos putem vedea cum a reuşit să salveze atât evrei cât şi polonezi de la moarte prin intermediul slujbei sale. Este descrisă salvarea uneia dintre familiile de evrei, formată din Arthur, Lola Frim şi fiica lor, Bronisława. Aceştia erau originari din Przemyśl şi se mutaseră în Liov la izbucnirea războiului. Când naziştii au ocupat oraşul, aceştia au fost internaţi în ghetou:

Au rămas în ghetou şi, pe parcursul şederii lor acolo, până în toamna lui 1942, au primit ajutor din partea lui Jozef Barczyński, care era o cunoştinţă îndepărtată a lui Arthur de dinainte de război. Înainte de lichidarea ghetoului, Jozef a reuşit să o sustragă pe copila lor de şapte ani, Bronisława Frim, şi să o trimită la o familie de polonezi, prezentând-o drept nepoata lui, ai cărei părinţi fuseseră exilaţi. Arthur şi soţia lui au fost scoşi de asemenea în timp util, iar Barczyński le-a găsit de lucru la fabrică şi un loc în care să stea. A făcut toate acestea fără să primească ceva în schimb. După ce cuplul s-a stabilit în satul în care lucrau, Barczyński le-a adus-o personal înapoi pe Bronisława. Familia Frim a supravieţuit şi a emigrat în Israel după război.'99

Bronisława a continuat să corespondeze cu văduva lui Jozef după război, aşa cum s-a întâmplat de multe ori între salvatori şi cei salvaţi. Olympia de asemenea a continuat să o viziteze pe văduva unchiului ei până la moartea acesteia, în 2007.200

Achille Belloso Afan şi Guilia Afan de Rivera Costaguti. Familia Costaguti locuia foarte aproape de ghetoul din Roma. Capul familiei era Achille Belloso Afan de Rivera Costaguti, iar soţia lui era Guilia Afan de Rivera Costaguti. Cei doi aveau cinci copii. Unul dintre ei este Clotilde, care a fost principala mea sursă de informaţii, iar altul este Costanza, care a confirmat în 2002 poveştile celor salvaţi de aceştia investigatorului de la Yad Vashem.201

Pe peretele casei cu numărul 29 de pe Via della Reginella este amplasat un monument din piatră, comemorând deportarea evreilor din zonă, din data de 16 octombrie 1943. Iar în casa cu numărul 27, familia Costaguti a primit în acea perioadă 18 evrei din patru familii înrudite prin căsătorie, „fapt care, sub ocupaţie nazistă, putea să îi coste viaţa".202 Cei 18 evrei au stat, se pare, ascunşi aici timp de două luni:

În decembrie 1943, fasciştii au pătruns prin forţă în

clădire dar, din fericire, nu s-a întâmplat nimic rău. Doamna Giulia îi mutase pe cei aflaţi în grija ei, şaisprezece cu totul, în casa unuia dintre servitori. Cu toate acestea, şi această ascunzătoare a fost descoperită de fascişti care, prin ameninţări cu deportarea, au obţinut de la doamna Giulia suma de 50.000 de lire italieneşti, care a obiectat personal împotriva arestării evreilor ascunşi de ea. După acest incident însă au fost nevoiţi să abandoneze acest adăpost, iar doamna Giulia a aranjat transferul lor în diferite locuri care se aflau sub supravegherea sa, unde au şi rămas, până la eliberarea Romei.203

Toţi cei 18 evrei au supravieţuit războiului, însă niciunul nu mai trăieşte în prezent. Acţiunea de salvare se datorează în parte şi faptului că vila familiei Costagutis se afla în apropierea casei cu numărul 27, o casă evreiască din zona fostului ghetou evreiesc. Fata lor, Costanza, născută în 1950, confirmă cele spuse de una dintre persoanele salvate, Nicla Fiorentino, în mărturia oferită pentru Yad Vashem:

Pentru că fereastra de pe scara clădirii era în faţa balconului casei, părinţii ei au pus plăci între fereastră şi balcon şi lăsau mereu unul dintre geamuri deschis, ca în timpul raziilor naziste oamenii să poată fugi la casele lor. Puteau rămâne acolo sau fugi prin clădire pe o altă stradă, unde nu erau în pericol.204

Costanza menţionează faptul că o familie evreiască, originară din Polonia, care locuia pe proprietatea părinţilor ei, şi-a schimbat numele în Kellner, pentru a-i duce în eroare pe nazişti. De asemenea, spune că părinţii ei „nu s-au lăudat niciodată cu faptele lor şi întotdeauna au spus că orice altă persoană ar fi făcut la fel în acea situaţie”. Nicla Fiorentino evidenţiază faptul că doamna Giulia a fost o femeie extraordinară, care şi-a pus viaţa în pericol fără a aştepta recunoştinţă sau vreo recompensă. După război, aceasta a „înapoiat proprietarilor toate bunurile depozitate la ea în casă, inclusiv aur şi mărfuri”. Salvatorii şi cei

salvaţi au păstrat relaţii apropiate după război. Costanza povestea că, „atunci când părinţii ei au murit, evreii şi-au închis magazinele în timpul înmormântării şi au participat la slujbă în biserică”.205

Cele două fiice ale lui Nicla au repetat povestea, dar mărturia lor se baza doar pe relatările altora întrucât s-au născut după război. Cu toate acestea, au adăugat un detaliu interesant legat de doamna Giulia, şi anume că aceasta ar fi ajutat-o pe mătuşa lor, Renata, să dea naştere fiului ei, Mario, în pivniţă. Din cauza pericolului, a fost circumcis abia opt luni mai târziu.206

Cealaltă fiică a familiei Costaguti, Clotilde Capece Galeota, susţinea: „Ce vă pot spune este faptul că tot ce a făcut mama mea a fost din sentimente umanitare. Locuiam chiar la marginea ghetoului evreiesc, aşa că îi ştia pe oamenii aceştia şi nu s-a gândit de două ori să le dea o mână de ajutor – a făcut asta fără a pune vreo întrebare şi riscându-şi propria viaţă”.207

Istoricul care mi-a vorbit iniţial de familia Costagudi, Milton Gendel, a declarat că „părinţii ei, de mult răposaţi, aveau viziuni politice de dreapta. Mă îndoiesc că erau în general proevrei. Oamenii pe care i-au ajutat le erau vecini şi mi s-a spus că unii dintre el fiikem hl membri ai Partidului Fascist la începuturi”. 2”.

În decembrie 2002, doamnei (îiulla şi boţului ei li s-a acordat postmortem meritul de „Drept între Popoare” în Roma, în prezenţa fiicei lor, Constanz. a, şi a câtorva membri din cele patru familii, care nu s-ar fi aflat acolo dacă nu ar fi fost curajul salvatorilor lor. Evenimentul a avut loc la Palazzo Valentino, în prezenţa ambasadorului Israelului şi al rabinului şef. În timpul ceremoniei, Silvano Moffa (preşedintele Provinciei Roma) aţinut să evidenţieze rolul doamnei Giulia, declarând că „prin simplitate şi demnitate profundă, care izvorăşte doar din iubirea faţă de aproapele tău, lăsând la o parte retorica, aceasta se distinge ca o mamă a celor care aveau nevoie de ajutor şi mângâiere”. Preşedintele concluziona:

Nu s-au dat bătuţi niciodată. După război nu au vorbit niciodată despre faptele lor ca fiind eroice, ci ca despre ceva ce eră normal să facă; ne-au învăţat să fim de partea celor slabi şi să privim spre viitor cu încredere, căutând să făurim o lume mai bună prin fiecare faptă a vieţii noastre de zi cu zi.209

Scria:

Din păcate, au fost puţini oameni în Europa care s-au comportat ca această familie şi care, lăsând la o parte apartenenţele politice (Achille era voluntar în miliţia fascistă), au simţit că este de datoria lor morală să îşi urmeze instinctul natural al justiţiei şi nu au acceptat tacit legile rasiste şi deportarea.210

Unul dintre cei prezenţi la ceremonia din 2002, Giovanni Terracina, fiul uneia dintre familiile salvate, îşi aminteşte că în urmă cu un an, când se simţea o accentuare evidentă a antisemitismului, a întrebat-o în glumă – pe Costanza dacă pivniţa ei mai este liberă.

Christine (Christl) Denner (1922 – 1992). Edith Hahn-Beer s-a născut în 1914 în Viena. A intrat ca studentă la Drept, dar a fost forţată să abandoneze studiile în 1938, ca şi ceilalţi studenţi evrei, după anexarea Austriei (Anschluss). După ce a prestat muncă silnică într-o zonă rurală, a fost trimisă înapoi la Viena, de unde trebuia să fie deportată. A decis să ignore decretele naziste şi, deşi se urcase în tren purtând steaua galbenă obligatorie, la Viena s-a dat jos fără ea. A avut noroc că o nazistă pe care o cunoştea drept „Frau Doktor” i-a permis să viziteze un alt nazist care se ocupa de identitatea rasială – un Sippenforscher[9] pe nume Johann Plattner. A fost sfătuită să îi spună adevărul, iar acesta, chiar în casa lui şi „purtând uniforma maro nazistă şi svastica pe braţ”, a învăţat-o

9 Cercetător în domeniul genealogiei și membru al Reichsstelle fur Sippenforschung (Biroul pentru Cercetări Genealogice) din cadrul Germaniei naziste, însărcinat cu cercetarea originii evreiești sau non-evreiești a cetățenilor. Acest birou determina cine era arian pur și cine nu, descendența în cazurile controversate și influența decizia de deportare a evreilor în lagărele de concentrare (n.tr.).

exact cum să obţină documente care să ateste că este ariană – dar pentru asta avea nevoie de ajutorul unui prietene ariane.2” I-a explicat că, dacă prietena ei obţinuse anterior o cartelă cu raţia pentru vacanţă, aceasta putea să pretindă că şi-a pierdut actele în vacanţă. Ar fi obţinut unele noi, iar Edith ar fi putut să le folosească pe cele originale pentru a pretinde că este ariană. Plattner a sfătuit-o chiar că ar fi bine să nu facă cerere pentru o *Kleiderkarte* – cartelă cu raţie pentru haine – pentru că acestea erau distribuite printr-o listă naţională, iar autorităţile şi-ar fi dat seama că sunt două persoane cu aceleaşi acte de identitate. Rolul lui Plattner este unul remarcabil, având în vedere ca a primit-o chiar acasă la el şi copii lui de 10 şi 12 ani l-au deschis uşa.

Instrucţiunile sale au fost foarte precise, aşa că avea nevoie de cineva care să fie cam de aceeaşi vârstă şi să arate ca ea. Edith avea o prietenă pe nume Christl Denner, care avea 18 ani, fiind cu opt ani mai mică, dar a putut să îi fie de folos. Locuiseră în aceeaşi clădire înainte de război, iar administratorul o recomandase pe Edith să le fie tutore celor două fete ale familiei Denner. Clădirea era Palais Salvator, un vechi palat habsburgic. Când naziştii au creat ghetoul, habsburgii au fost forţaţi să dea afară toţi evreii. Fiica lui Edith încă mai are scrisoarea apologetică trimisă familiei212 şi în care i se spunea planul:

Christl nu a ezitat nicio secundă. „Sigur că poţi să te foloseşti de documentele mele”, a spus ea. „Voi depune chiar mâine cererea pentru cartela cu raţia pentru vacanţă”. Şi asta a fost. Înţelegi ce s-ar fi putut întâmpla dacă s-ar fi descoperit că Christl Denner mă protejează în acest fel? Ar fi putut fi trimisă într-un lagăr de concentrare şi chiar ucisă. Aminteşte-ţi asta. Aminteşte-ţi cât de rapid a fost de acord, lipsa ei totală de îndoială sau de frică.213

Cu toate acestea, frica era prezentă. Ştia cât de periculos este ceea ce face, pentru că nu a spus nimănui despre asta până după război – nici măcar surorii sale, Elsa, cu care era foarte apropiată, din frica de a nu fi

denunţată Gestapoului. Avusese dreptate – într-un final, când după război i-a spus Elsei, aceasta a reacţionat: „Cum ai putut să faci aşa ceva? Cum ai putut să îmi pui viaţa în pericol în acest fel?” Din comentariile fiicei lui Edith am dedus că Elsa nu a recunoscut niciodată că Christl a făcut un lucru bun, sau că este mândră de sora ei.

Edith a folosit documentele pentru a pleca la München, departe de Christi, pentru că acum aveau acelaşi nume. De asemenea, trebuia să pretindă că are cu 10 ani mai puţin decât avea de fapt. În München, în timp ce cosea pentru a putea plăti chiria şi lucra ca asistentă pentru Crucea Roşie, a întâlnit un german, Werner Vetter, care s-a îndrăgostit de ea şi voia să o ia de soţie. S-a simţit datoare să îi spună că e evreică, iar acesta nu a avut nimic împotrivă, cei doi căsătorindu-se în 1943. În 1944, Edith a dat naştere fiicei lor, Angela. În mod ironic, Chistl nu a putut să se căsătorească în timpul războiului cu iubitul său din copilărie, Hans Beran, deoarece Edith, care îi folosea numele, se căsătorise deja. Abia după război, când aceasta şi-a recuperat identitatea, Christi şi Hans au putut să se căsătorească.214

La sfârşitul războiului, Werner a fost trimis în Siberia. Edith şi-a terminat studiile şi a devenit judecător în dreptul familiei, în Brandenburg. În 2007, pe noua clădire a Curţii din oraş a fost inaugurată o placă în onoarea ei.215 Soţul ei s-a întors în 1947, dar nu a putut să accepte ideea că soţia lui era acum judecătoare, şi nu casnică, aşa cum o lăsase. Au divorţat şi acesta s-a întors la prima soţie. După mulţi ani în care a locuit în Israel, în 1997, la vârsta de 83 de ani, aceasta a fost nevoită să vândă documentele ei din perioada războiului la licitaţie prin casa Sotheby, pentru a-şi plăti operaţia de cataractă. Abia atunci trecutul ei a devenit cunoscut. În 1999, povestea sa a fost publicată într-o carte al cărei coautor a fost, *The Nazi Officer’s Wife*.

Diferenţa de reacţie dintre cele două surori Denner faţă de situaţia lui Edith contrazice teoria conform căreia

felul în care familiile îşi creşteau copiii le imprima trăsăturile caracteristice de salvatori. Christi şi Edith au rămas în continuare prietene foarte apropii! Ic* până la moartea lui Christl, în decembrie 1992., IA l. III Christl i s-a acordat meritul de „Drept între Popoare” de către Yad Vashem în 1985, pe numele de Christa Beran. Bdilh a murit în martie 2009, la vârsta de 95 de ani. Un film bazat pe povestea remarcabilă a lui Edith urmează să fie realizat. Ironia sorţii este aceea că, deşi Vetter a fost căsătorit de şapte ori, i-a spus Angelei că „timpul petrecut cu mama ta au fost cei mai fericiţi doi ani din viaţa mea”. 217

Joséphine şi Victor Guicherd.218 Berthe (Betty) şi Jacques Lewkowitz au fost ascunşi timp de trei ani de către familia Guicherd în satul Dullin, din Munţii Savoie din Franţa. Mama Berthei, Perla, împreună cu fratele ei de doi ani, Michael, au fost mai puţin norocoşi. Aceştia s-au aflat în transportul cu numărul 84 care a plecat din Valenciennes, oraşul lor natal, pe 15 septembrie 1942, ducând cu el 1054 de evrei, dintre care 264 erau copii. Trenul a avut traseul prin Belgia, în lagărul de tranzit din Malines, apoi spre Auschwitz, de unde mama lui Betty şi fratele ei nu s-au mai întors niciodată.219

Părinţii lui Betty erau amândoi polonezi, iar tatăl ei, Schmuel Lewkowitz, a încercat să ajungă în Lisabona în jurul anului 1932, dar a rămas fără bani în Valenciennes, aşa că s-a stabilit acolo, devenind cojocar. Casa familiei era în aceeaşi clădire cu magazinul şi avea două intrări, una în faţă, care dădea în stradă, şi una în spate. Betty s-a născut pe 19 aprilie 1935.

Şi-o aminteşte pe mama ei ca fiind o femeie foarte blândă, care avea o voce plăcută şi cânta mult. Părinţii îşi vorbeau în idiş, dar cu copiii vorbeau în franceză, chiar dacă nu stăpâneau prea bine limba. Părinţii ei nu prea respectau tradiţiile şi nu îşi aminteşte ca mama ei să fi aprins lumânări de Sabat vineri seara sau să sărbătorească Pesah (Paştele ebraic) cu cina pascală, Seder. De fapt,

mama ei nici nu prea era o bucătăreasă bună.

În iunie-iulie 1940, când Franţa a fost ocupată de germani, Betty avea cinci ani, iar fratele ei, Jacques, avea trei. Mama lui era însărcinată din nou şi tatăl ei a aranjat plecarea lor cu un camion. Nu aveau cum să ia multe cu ei, aşa că Betty a trebuit să renunţe la păpuşa ei care mergea şi vorbea. Erau mulţi oameni care mergeau în nord, spre Normandia, nu doar evrei. Fratele lor cel mic s-a născut în Donfront. Mai târziu, s-au întors acasă şi au găsit locuinţa jefuită şi goală. Nu ştiau dacă lucrurile lor au fuseseră luate de nemţi sau de francezi, dar tatăl lui Betty a trebuit să se ducă la o casă de licitaţie din localitate pentru a o remobila.

Când Betty avea şase ani, a fost înscrisă la şcoala catolică din localitate şi, deşi era singura evreică din şcoală, călugăriţele au fost foarte îngăduitoare cu ea. Trebuia să poarte steaua galbenă pe partea stângă a hainelor, aşa cum era specificat de către germani; copiii de şase ani şi mai mari trebuiau şi ei să se supună acestei reguli. Una dintre călugăriţe i-o fixase cu capse, ca să o poată da jos în interiorul şcolii. Cu toate acestea, în fiecare zi în mănăstire se spunea o rugăciune despre evreii care l-au omorât pe Iisus.

În vara anului 1942, tatăl ei a început să-şi facă griji cu privire la copii, aşa că Betty şi Jacques au fost trimişi să locuiască cu un cuplu tânăr din oraşul alăturat. Pe 7 septembrie era ziua de naştere a lui Jacques, aşa că părinţii au venit în vizită împreună cu fratele cel mic, aducând un tort. Tatăl lui Betty i-a spus mamei acesteia să rămână cu ei, dar femeia a vrut să se întoarcă împreună cu el. Pe 11 septembrie, la ora cinci după amiaza, Gestapo a venit: la ei acasă, împreună cu poliţia franceză. Au bătut la uşă, dar fiindcă nimeni nu răspundea, unul dintre vecini a ieşit şi le-a spus că nu erau acasă. Schmuci a scăpat pe uşa din spate, dar Gestapo i-a luat pe Perla şi pe cel mic. Aceştia nu s-au mai înapoiat niciodată acasă.

Betty şi Jacques au fost salvaţi pentru că între ziua de

naştere a lui Jacques şi venirea Gestapoului, tatăl lor îi mutase în altă casă, unde i-a lăsat în grija unei mătuşi. Le-a spus că vor folosi alt nume de familie – Leroy. A fost foarte dur cu ei, ţipând mai tot timpul. Mai târziu a venit să îi ia şi au plecat într-o lungă călătorie; o parte din drum l-au parcurs într-o barjă pe râul Lescaux. Au fost nevoiţi să călătorească în locul unde se ţinea cărbunele, iar lui Betty nu îi plăcea mirosul, dar tatăl ei doar a ţipat la ea şi a împins-o înăuntru. În timpul călătoriei aceasta l-a întrebat despre mama lor. Iniţial, tatăl i-a spus că va veni când vor ajunge în Lyon, dar apoi a început să plângă şi le-a mărturisit că a fost luată de germani, dar se va întoarce după război.

La sfârşitul lunii septembrieaceştia, împreună cu mătuşa lor, au fost luaţi la Dullin de către un domn Nicolai. A fost o călătorie lungă, la capătul căreia au trebuit să meargă trei kilometri, ajungând epuizaţi la ferma familiei Guicherd. Se pare că domnul Nicolai era un membru al comunităţii clandestine evreieşti şi, când îl observase pe Victor Guicherd lucrând pe terenurile lui, l-a întrebat dacă era dispus să aibă grijă de câţiva copii. Victor i-a spus că el şi soţia lui sunt foarte săraci şi că nu le pot oferi *confort*. Cu toate acestea, ş-a învoit, dar trebuia să se consulte cu soţia lui, Joséphine. Familia Guicherd nu avea copii, aşa că Joséphine a fost de acord. Betty a aflat această poveste mult mai târziu.

Betty descrie viaţa ei la ferma Guicherd ca pe un paradis şi susţine că cei trei ani petrecuţi acolo au fost cei mai fericiţi din viaţa ei, cel puţin până în momentul când ea însăşi a avut copii. Descrie cu o imensă plăcere găinile, vacile şi munţii. Nu aveau apă curentă sau baie, prin urmare, copiii nu trebuiau să se spele decât duminica, înainte de a pleca la biserică. Îi plăcea să meargă la biserică şi se ruga în faţa statuii cu Fecioara Maria să i-o aducă pe mama ei înapoi. Îi plăcea de asemenea să meargă la şcoală, unde a fost educată de nişte maici care, mai mult ca sigur, ştiau că ei erau evrei, dar nu au spus niciodată

nimic. De asemenea, a învăţat să cânte la pian, pentru că îi plăcea să le asculte pe maici cântând la orgă.

A avut o relaţie foarte frumoasă cu Victor, care era foarte înţelept şi ştia multe despre munca la ţară şi anotimpuri. A învăţat-o atât de multe lucruri despre păsări, flori şi copaci, despre vreme şi stele. Obişnuia să mănânce micul dejun pe câmp, iar ea i-l aducea într-un coş. În timp ce mânca, o învăţa ce însemna viaţa la ţară. Aveau 11 sau 12 vaci, fiecare cu numele ei, iar ea îi ajuta să aibă grijă de ele după ce venea de la şcoală. A învăţat cum să facă unt, smântână şi brânză de capră. Joséphine lucrase înainte de a se căsători şi era o bucătăreasă foarte bună, aşa că a învăţat-o şi pe Betty.

În video, Betty descrie cele trei sărbători de Crăciun petrecute la familia Guicherd, când a văzut pe toată lumea mergând la slujba de la miezul nopţii. Toţi sătenii aveau lumânări cu care mergeau la biserică şi arătau ca într-un tablou de Bruegel.

Mai exista o familie de evrei ascunsă în sat – care era de fapt mai mult un fel de cătun, având doar 90 de săteni. Erau şi câţiva colaboratori, dar majoritatea oamenilor îi urau pe germani şi acceptau evreii. Din cauza bombardamentelor, la fel ca şi în Marea Britanie, mulţi dintre copiii non-evrei fuseseră evacuaţi la ţară.

Familia Guicherd a riscat foarte mult având grijă de aceşti copii. Infamul Klaus Barbie[10] îşi avea sediul în Lyon în acea perioadă şi a supravegheat personal deportarea la Auschwitz a 41 de copii evrei cu vârste între 3 şi 14 ani. Aceştia fuseseră ascunşi într-o casă mare de la ţară, în Izieu, la doar cinci kilometri de Dullin. Colaboratorii le-au spus agenţilor lui că existau copii evrei ascunşi în Izieu,

10 Nikolaus „Klaus” Bărbie (1913-1991), cunoscut drept „Măcelarul din Lyon”, a fost ofițer SS și membru al Gestapo. în Lyon, unde conducea filiala locală a Gestapo-ului, și-a câștigat reputația de om extrem de brutal și violent. A ordonat executarea a 14 000 de persoane și a torturat personal nu numai bărbați, ci și femei și copii. După război, a trăit liber timp de 39 de ani înainte de a fi prins și condamnat la închisoare pe viață pentru crime împotriva umanității (n.r.).

Dullin şi alte sate din munţii Savoie, iar aceştia au pornit să îi caute. Timp de cinci zile, un transportor blindat german a patrulat cărările, iar soldaţii băteau la uşile din Dullin. Victor Guicherd i-a ascuns pe Betty şi Jacques într-o masă scobită, în care ţăranii francezi obişnuiau să îşi ţină pâinea şi faina (vezi foto 22).220

Acum câţiva ani am vizitat sediul central al lui Barbie din Lyon, care este acum un muzeu al Rezistenţei. Era linişte, doar câţiva vizitatori, şi am simţit că atmosfera este încărcată de groază, ştiind că membri ai Rezistenţei au fost torturaţi până la moarte acolo – nu am putut să termin turul şi am ieşit la aer. Prin urmare, familia Guicherd ştia că se expunea unor riscuri foarte mari, dar mai târziu, când erau întrebaţi de ce au ales totuşi să facă asta, replicau: „De ce întrebi?” Ca răspuns la întrebarea mea despre motivaţia lor, Betty mi-a scris:

Asta este, desigur, cea mai importantă întrebare. Nu a existat nicio răsplată ulterioară – financiară, religioasă sau egocentrică – de care să ştim cel puţin. Cel mai probabil este vorba de un altruism care nu poate fi definit în termenii normali, umani – familia Guicherd cu siguranţă nu voia şi putea să îl exprime în cuvinte – „de ce întrebi?”, spuneau ei.

Credem că ei, mai ales domnul Guicherd, s-au ataşat de Betty ca şi cum ar fi fost fiica lor şi a decis să sfideze colaboratorii germani şi francezi pentru a o ţine în viaţă. Ştiau la ce riscuri se expun – şi ştiau foarte bine că ar fi fost împuşcaţi dacă se descoperea ce făceau. Chiar şi în astfel de vremuri îngrozitoare, există oameni remarcabili care să ne arate că gesturile de umanitate şi dreptate, indiferent cât de mici, nu sunt doar nişte copaci plantaţi în Yad Vashem, ci seminţele şi mugurii viitorului nostru.221

Această imagine este coroborată cu scrisoarea lui Victor scrisă în jurul anilor 1980 – 1981, când Yad Vashem îşi exprimase intenţia de a-l onora. Victor argumenta că nu putea ajunge la Paris pentru că Joséphine este infirmă, iar el era prea bătrân pentru a mai face o asemenea călătorie.

Continuă:

Mi-aţi cerut o mărturie despre evreii din unii Ocupaţiei. I-am ajutat atât cât am putut pe oamenii ullaţi în pericol şi, după cum v-am spus deja, consider acest lucru a 11 doar solidaritate între oameni.

M-aţi întrebat despre amintirile pe care le am; cele mai frumoase sunt acelea legate de cei doi copii, Berthe şi Jacques, care ne-au fost încredinţaţi timp de trei ani. Mătuşa lor i-a adus la noi, când mama lor fusese deportată împreună cu copilul cel mic. Ne-am dat silinţa să îi educăm, să îi îndrumăm, într-un cuvânt, să-i iubim.

Am fost foarte trişti când a trebuit să îi dăm înapoi tatălui lor, dar am rămas de atunci în legătură cu ei.

Astăzi Jacques este doctor în Paris, căsătorit şi tată a trei copii; Berthe a plecat în Israel, locuieşte în Ierusalim. Este căsătorită cu un jurnalist, domnul Eppel, şi are doi copii.

Dragostea lor este cea mai bună răsplată pentru ce am făcut pentru ei.222

Betty descrie cum bucuria eliberării a fost întunecată de despărţirea de familia Guicherd, alături de care fuseseră atât de fericiţi. Victor a auzit despre încheierea războiului la radio, pe care îl asculta în pivniţă. Clopotele bisericilor răsunau şi toată lumea era foarte fericită, dar în august tatăl copiilor a venit să îi ia. Nu îl mai cunoşteau pe tatăl lor, le era străin, şi nu voiau să plece cu el. Joséphine le-a împachetat prânzul pentru drum, iar Victor a mers cu ei până în gară. Toată lumea plângea.

Mătuşa lor a avut grijă de ei un an şi a dus-o pe Betty la cinema, pentru a vedea filme despre eliberările din lagăre. După un an a început să meargă la o şcoală cu internat din oraşul lor, unde tatăl ei nu a vizitat-o niciodată. Era singura evreică din şcoală şi ura să îşi spună numele. Tatăl ei s-a recăsătorit când ea avea 14 ani şi mi-a spus că primii ani de după război au fost cei mai nefericiţi din viaţa ei.223 Tatăl lui Betty a murit în 1990, la 86 de ani.

Abia la mulţi ani după război, Betty şi soţul ei au aflat de fapt cât de curajoşi fuseseră soţii Guicherd:

…stând la accesaşi masă sub care ascunsese şi copiii, când l-am întrebat pe Victor Guicherd dacă Betty şi Jacques le-au făcut probleme, acesta ne-a spus un secret. Nu, niciunul dintre copii nu le-a făcut probleme – însă „Ies autres…" (ceilalţi).

Au fost şi alţii? „Ah, da, e vorba de Exenberg, Nikolai şi Barr". Cei care lucrau la strângerea recoltei erau de fapt evrei ce voiau să fugă trecând munţii în Elveţia.224

Betty le-a scris regulat celor doi soţi în toată această perioadă, iar în 1951, cârd avea 16 ani, a reuşit să îi viziteze în timp ce era în vacanţă într-o tabără pentru evrei. A plecat în Israel în 1964. A păstrat legătura cu ei şi i-a vizitat regulat. Victor a murit pe 12 martie 1988, la vârsta de 90 de ani; Joséphine a murit în 1984.225

Betty mi-a relatat că Victor a avut o corespondenţă îndelungată cu Yad Vashem, dar nu a vrut să accepte medalia de „Drept între Popoare". Chiar dacă acesta a fost onorat de Israel, nu a primit-o niciodată.226 Victor i-a dăruit lui Betty cheia mare de metal de la şopronul unde ea şi fratele ei, Jacques, obişnuiau să se joace şi să se ascundă. Aceasta atârnă acum pe peretele casei ei din Ierusalim, ca o amintire palpabilă a acestui cuplu extraordinar.

De când am început cercetările, a fost creat un website, www. hiddenroots.org, pentru a povesti atât istoricul familiei lui Betty, cât şi al lui David. Din păcate, David a murit pe 31 martie 2006. Betty a vizitat din nou satul de curând, împreună cu nepoţii săi, şi a regăsit dulapul pentru pâine în care se ascundeau. S-a oferit să îl cumpere, dar actualul proprietar nu o vrut să i-i dea pe bani, ci i l-a făcut cadou. Acum Betty încearcă să găsească o soluţie să îl aducă în Ierusalim.227

Dr. Feng Shan Ho (1901 – 1997) se afla la Ambasada Chinei din Viena în momentul anexării Austriei, în martie 1938. A fost martor la parada triumfală a lui Hitler prin

Viena şi mai târziu l-a şi întâlnit, împreună cu corpul diplomatic. Dr. Ho îşi aminteşte: „Era un om destul de scund. Avea o mustaţă ridicolă. Era indiscutabil o persoană militărească”. 228 Mai târziu i-a povestit fiicei lui cât de consternat a fost de primirea fanatică pe care i-au făcut-o austriecii lui Hitler.229 Imediat după sosirea naziştilor, persecuţiile îngrozitoare au făcut ca mulţi dintre cei 185.000 de evrei austrieci să încerce cu disperare să părăsească ţara natală, dar niciun alt stat nu era dispus să îi primească. În mai 1938, Ambasada Chinei a devenit consulat, iar Dr. Ho a fost numit consul general, la vârsta de 37 de ani.230 Conferinţa de la Evian din iulie 1938 confirma situaţia tragică a evreilor.

Dr. Ho a fost atât de tulburat de soarta evreilor, încât a decis singur să emită vizele pentru Shanghai. De fapt, vizele nu erau necesare pentru a intra pe teritoriul Chinei, însă erau cerute de autorităţile naziste ca dovadă pentru a autoriza părăsirea Austriei. Mai mult decât atât, aceste vize au permis ca unii dintre evreii internaţi în lagăre, cum ar fi Dachau sau Buchenwald, să fie eliberaţi şi să se întoarcă la familiile lor; iar ţări precum Italia sau Marea Britanie erau dispuse să ofere vize de tranzit, cu această dovadă a destinaţiei finale.

Dr. Ho a manifestat o deosebită compasiune pentru situaţia evreilor. Scria mai târziu în memoriile lui:

Din momentul anexării Austriei de către Germania, persecuţia evreilor de către „diavolii” lui Hitler a devenit din ce în ce mai înverşunată. Soarta evreilor austrieci era una tragică, persecuţiile având loc zi de zi. Existau însă câteva organizaţii americane religioase şi caritabile care încercau să salveze evrei cât puteau de repede. Am ţinut în secret o legătură strânsă cu aceste organizaţii. Nu am precupeţit niciun efort încercând toate mijloacele posibile. Astfel, nenumăraţi evrei au fost salvaţi”. 231

Dr. Ho ştia că mulţi nu doreau să plece în China, dar vizele lui le ofereau de fapt o cale de a scăpa de Europa nazistă. Până în septembrie 1938 se răspândise deja vestea

despre posibilitatea de a obţine vize chinezeşti, astfel încât au început să se formeze cozi la consulatul Chinei. Mulţi evrei au stat la coadă zile întregi, cum ar fi de exemplu Hans Kraus. Soţia lui îşi aminteşte următoarele:

Erau cozi foarte, foarte mari în faţa consulatului şi, în timp ce evreii aşteptau, oamenii din Gestapo erau afară hărţuindu-i şi bătându-i. Erau atât de mulţi oameni, că Hans a stat la coadă multe zile, întrebându-se când va reuşi să intre. Într-o zi, când se aşezase din nou la coadă, a văzut maşina consulului general chinez care urma să intre în consulat. A văzut că geamul maşinii era deschis, aşa că a strecurat cererea pentru viză prin geam. Aparent, consulul general a primit documentul, pentru că la scurt timp a fost sunat şi a primit vizele.232

Greutăţile cu care se confruntau cei care voiau să scape de regimul nazist au fost confirmate şi de alţi doi vienezi care au fugit. Charles Peter Carter avea doar 17 ani când „a fost împins pe scări afară din şcoală la o săptămână după Anschluss, perioadă în care a fi evreu în Viena însemna, printre altele, că oamenii îşi schimbau atitudinea din una prietenoasă în una ostilă. A decis să plece, rudele lui din Londra garantând pentru viza care i-a fost acordată. Cu toate acestea:

A ridica viza era cu totul altă poveste, pentru că trebuia să fugi printre rândurile de brute naziste care înconjurau ambasada britanică; a reuşit cu ajutorul tutoarei engleze a lui Peter, care l-a protejat de violenţe spunând că este englezoaică şi el este nepotul ei! 2 3

Otto Fleming confirmă şi el toate aceste dificultăţi. În 1938, a fost dat afară din Universitatea din Viena, chiar înainte de a da ultimul examen medical şi astfel, neavând nicio calificare, nicio ţară nu voia să îl primească. Auzind că se acordă vize pentru Shaghai de către consulatul chinez, şi-a luat un bilet pe vapor pentru a ajunge acolo, apoi s-a adresat consulatului britanic, cerând o viză de turist pentru Palestina, cu destinaţie finală Shanghai.234 A obţinut-o fără probleme, dar Otto a rămas în Palestina, fără

să mai ajungă în Shanghai. De fapt, nu şi-a dorit viza chineză, dar ştiind că va fi uşor de obţinut, a profitat de ocazia de a pleca. Acesta a confirmat faptul că era periculos să fii văzut pe străzile din Viena în acele timpuri şi mi-a povestit că femeile ieşeau mai des decât bărbaţii, pentru că nu aveau trăsăturile evreieşti atât de pronunţate şi nu riscau să fie hărţuite de nazişti.235

Dr. Ho a intervenit personal pentru prietenii lui, familia Rosenberg. În dimineaţa de după Noaptea de Cristal i-a sunat acasă ca să îşi ia la revedere. Le emisese vize pentru Shanghai, dar Gestapoul venise deja la ei acasă, ca să îl ridice pe domnul Rosenberg şi să-l trimită într-un lagăr de muncă. Prin intervenţia lui curajoasă, 236 domnul Rosenberg a fost eliberat, iar familia a plecat în siguranţă din Viena.237 Comportamentul Dr. Ho a creat numeroase nelinişti în rândul autorităţilor, pentru că guvernul naţionalist chinez continua să menţină o bună relaţie diplomatică cu Reichul nazist, iar liderul chinez Chiang Kai-shek îi admira pe nazişti.

În mod deloc surprinzător, ambasadorul chinez în Berlin, Chen ţie, care era superiorul consulului general Ho, se opunea emiterii vizelor pentru refugiaţii evrei. Acesta voia să menţină bunele relaţii diplomatice cu Germania şi nu voia să se opună politicii lui Hitler faţă de evrei. Aflând că la consulatul chinez din Viena se emite un număr mare de vize pentru evrei, ambasadorul Chen l-a sunat pe Ho şi i-a ordonat să înceteze. Ho a încercat să se apere, replicând că „ordinele Ministerului de Externe erau să menţină o «politică liberală» cu privire la această chestiune”. La auzul acestora, Chen a izbucnit: „Dacă este aşa, atunci mă voi ocupa eu de Ministerul de Externe, tu doar urmează-mi ordinele!” 238

Dar Dr. Ho a continuat cu „politica liberală”, eliberând aproape 500 de vize pe lună, timp de doi ani. Se estimează că a salvat peste 12.000 de evrei, dar este imposibil de aflat numărul exact. Ce se ştie este că pe 18 octombrie 1938 a emis vizele cu nr. 1681 pentru doamna

Lustig şi 1787 pentru domnul Lustig. Aceştia le-au folosit pentru a fugi în Shanghai în ianuarie 1939. Fiica lor, Lotte, în vârstă acum de 76 de ani, încă le mai are. Aceasta concluzionează că numerele arată faptul că Dr. Ho a emis cel puţin 106 vize în ziua respectivă.239

Fiind conştient de pericolele din Viena, Dr. Ho şi-a trimis soţia şi fiul de 11 ani în America, pentru a fi în siguranţă. În primăvara anului 1938, naziştii au confiscat clădirea consulatului Chinei. Guvernul i-a refuzat dr. Ho cererea de finanţare pentru un nou sediu. În consecinţă, acesta a mutat consulatul într-o clădire mai mică, suportând toate costurile. A fost mustrat de superiorii lui pe 8 aprilie 1939, iar în mai 1940 a fost transferat din Viena. Era singurul care părea să fie dispus să ajute evreii austrieci aflaţi într-o situaţie disperată. Când a fost întrebat de ce a ales să facă asta, a răspuns: „Am simţit că este firesc să arăţi compasiune şi să vrei să ajuţi. Din punct de vedere uman, aşa e normal”. 240

După ce a plecat din Viena s-a întors în China, unde a fost implicat în eforturile de război împotriva japonezilor, în 1947 a devenit ambasador în Egipt şi alte state din Orientul Mijlociu timp de nouă ani. Fiica lui, Manii, s-a născut în Cairo. După războiul civil, s-a poziţionat de partea naţionaliştilor chinezi din Taiwan şi a fost ambasadorul lor în Mexic, Bolivia şi Columbia. S-a retras în 1973, dar guvernul naţionalist chinez din Taiwan „a lansat o vendetă publică pentru a-l denigra” şi i s-a refuzat dreptul la pensie după 40 de ani de serviciu. Manii scrie că motivele din spatele acestui atac nu au fost descoperite niciodată, şi că nici după 30 de ani numele lui nu a fost încă reabilitat.241 A trăit până la 96 de ani, murind pe 28 septembrie 1997. Dr. Ho şi-a scris autobiografia, *Forty Yeasof My Diplomatic Life* („Patruzeci de ani de viaţă diplomatică”) în chineză, în 1990. Abia pe 7 iulie 2000 a fost onorat cu meritul „Drept între Popoare” de către Israel, dar aşa cum comenta dr. Paldiel, „mi se pare trist că domnul Ho a fost onorat abia după moartea sa în 1997. Am

fi putut să îl întrebăm pe el, ar fi fost mult mai uşor... Şi am fi putut de asemenea să îi mulţumim personal". 242

De obicei, salvatorii obişnuiţi se puneau pe ei înşişi în pericol şi nu primeau nicio răsplată. Dar în cazul diplomaţilor, Yad Vashem trebuie să fie sigur că aceştia nu s-au supus directivelor propriilor guverne înainte de a acorda un titlu de merit. Manii Ho crede că o copilărie afectată de sărăcie a influenţat comportamentul tatălui său faţă de evreii austrieci. Nu îşi aminteşte să fi fost un om religios. Crede că educaţia lui a contribuit foarte mult – atât în artele liberale occidentale, cât şi în etica chineză confucianistă tradiţională. Mai mult decât atât, a fost influenţat de faptul că a crescut într-o perioadă de tranziţie din istoria Chinei, când Orientul antic întâlnea noul Occident. În consecinţă, Manii e de părere că acesta a încercat să trăiască toată viaţa lui după „cel mai bune valori confucianiste şi iudeo-creştine".243

Manii confirmă de asemenea mândria tatălui său de a fi chinez şi povesteşte cum acesta i-a crescut pe ea şi pe fratele ei să preţuiască moştenirea lor culturală chineză, numindu-i după principii confucianiste. De asemenea, crede că a fost influenţat de perioada în care s-a născut. Făcea parte dintr-o „generaţie de chinezi care considerau că China fusese umilită şi persecutată timp de 100 de ani de imperialismul străin. Generaţia lui nu avea de gând să mai lase acea umilinţă să continue. De aceea tatăl meu era foarte sensibil când venea vorba de persecutarea şi umilirea altor oameni". 244

Dr. Ho s-a născut pe 10 septembrie 1901, într-o zonă rurală a Provinciei Hunan. La vârsta de 7 ani nu numai că era sărac, dar rămăsese şi fără tată. Misiunea Luterană Norvegiană din China a fost cea care pe lângă faptul că i-a ajutat familia, i-a oferit şi o educaţie, pentru care le-a fost recunoscător toată viaţa.245 în autobiografia lui scrie:

La şcolile pe care le-am urmat, de la şcolile luteranilor [norvegieni] la Universitatea Yale din China... Accentul educaţiei lor era acela de a forma caracterul

individului; de a învăţa valorile iudeo-creştine, cum ar fi a te sacrifica pe tine pentru alţii şi a servi societăţii.246

Când fiica lui a împlinit 20 de ani, vârsta majoratului la chinezi, dr. Ho i-a scris că „după ce m-a crescut şi educat, spera că îmi voi trăi viaţa într-un mod «folositor». Nu cred că aş fi putut avea un model mai bun în viaţă". Rabinul Moshe Linchner a vorbit la un eveniment ţinut în onoarea dr. Ho, care a avut loc pe 19 februarie 2004 în Ierusalim, în prezenţa lui Manii, ambasadorului Chinei şi a câtorva dintre supravieţuitori, cu copiii lor declarând:

Şi-a sacrificat cariera şi şi-a pus viaţa în pericol pentru a salva mii de evrei care, dacă nu ar fi fost el, ar fi pierit în mâinile naziştilor. Trebuie să ai un curaj imens şi să fii un om integru ca să poţi să ţii piept unei ţări străine aşa de crude precum Germania nazistă. Trebuie să ai şi mai mult curaj să te opui superiorilor tăi şi propriei tale ţării. Dr. Ho a făcut asta pentru că aşa i s-a părut corect.247

Nu a vrut să povestească altora despre faptele sale, iar fiica sa citează un vechi proverb chinezesc: „Faptele bune făcute ca să fie văzute de alţii nu sunt cu adevărat fapte bune". 248 Dr. Ho şi-a exprima filosofia de viaţă într-un poem pe care l-a scris soţiei lui, Shauyun, de Anul Nou, în 1947:

Darurile pe care Raiul ni le dă nu sunt la întâmplare,
Convingerile eroilor nu sunt superficiale.
Astăzi îmi adun întregul spirit şi puterea
Mânându-mi armăsarul zece mii de mile mai departe.249

În septembrie 2007, la zece ani de la moartea tatălui ei, Manii a adus cenuşa tatălui ei înapoi în China, pentru că el şi-a dorit întotdeauna să se odihnească în pământul natal. A fost îngropată în oraşul său natal, Yiyang, din Provincia Hunan, în frumosul parc Hui-longshan. Oraşul Yiyang a ţinut un eveniment comemorativ pe 28 septembrie 2007 în onoarea „venirii lui acasă". Manii a scris cu acea ocazie:

Mi-au trebuit zece ani de cercetare şi documentare pentru a pune cap la cap istoria eforturilor umanitare ale tatălui meu. Cât timp a trăit, acesta nici nu a căutat, nici nu a primit recunoaştere pentru meritele sale. De fapt, rareori vorbea despre activitatea lui în calitate de consul general chinez în Viena, din 1938 până în 1940. Abia după moartea lui, în 1997, a ieşit la iveală, din întâmplare, faptul că a ajutat mii de evrei austrieci să scape de Holocaust. Dar încercând să pun cap la cap acest puzzle abia 70 de ani mai târziu, cu siguranţă că nu vom afla niciodată proporţia reală a eforturilor sale…

Am fost întrebată deseori de ce un diplomat chinez a ales să salveze evreii din Austria, când mulţi alţii nu au făcut-o. Le-am răspuns: „Dacă l-aţi fi cunoscut pe tatăl meu, nu aţi mai fi întrebat”. Această întrebare este de obicei urmată de alta: „Dar nu aţi fost surprinsă să descoperiţi această faţetă a tatălui dumneavoastră?” Nu, nu am fost surprinsă, pentru că ceea ce a făcut tatăl meu îi stătea în caracter.250

Manii recunoaşte că este deseori întrebată „de ce a făcut lucrurile acestea” şi explică:

Tatăl meu s-a străduit pe cât se poate să îşi trăiască viaţa după valorile confucianiste şi iudeo-creştine. Dacă a ajuta pe cineva aflat în suferinţă este un lucru natural pentru o fiinţă umană, atunci de ce acest ajutor ar trebui să fie lăudat sau menţionat? Ca motivaţie pentru ajutorul acordat refugiaţilor evrei, tatăl meu spunea: „Mi s-a părut un lucru natural să simt compasiune şi să vreau să ajut. Din punct de vedere uman, aşa ar trebui să fie”… Şi chiar dacă tatăl meu nu mai este, simt că trăieşte prin intermediul supravieţuitorilor.251

Două verişoare din Lituania, Irena Veisaite şi Margaret Kagen (vezi p. 143) au fost salvate separat de romano-catolici, care erau de asemenea adevăraţi umanitarişti. Evreii se stabiliseră în Lituania începând cu secolul al IV-lea. În 1939, aceştia reprezentau o treime din populaţia urbană şi, cu toate acestea, în perioada

Holocaustului, peste 90% din cei 240.000 de evrei din Lituania au fost exterminaţi; cei mai mulţi de către lituanieni, din ordinele naziştilor.252

Stefanija Ladigiene (1902 – 1967). Irena Veisaite s-a născut în 1928 în Kovno şi a fost protejată de câteva familii lituaniene. Ultimul loc în care a fost ascunsă a fost la Stefanija Ladigiene din Vilnius, pe care o numeşte a doua mamă. Aceasta era văduva unui general, Kazimieras Ladyga, care fusese împuşcat de ruşi. Era o femeie foarte bună, inteligentă şi bine educată, care lucrase ca jurnalist şi activase în Rezistenţă. Irena a fost trimisă la ea în martie 1944 de un cuplu care o salvase din ghetoul Kaunas. Stefanija i-a spus Irenei că o luase în grijă pentru a compensa nedreptăţile la care fuseseră supuşi evreii de compatrioţii ei. Irena a fost copleşită de bunătatea de care a dat dovadă Stefanija, pentru că atunci când a sosit la ea era foarte palidă şi înfometată: „Mâncarea de-abia ajungea – i-a dat mai multe paste decât le-a dat propriilor ei copii – iar mai târziu a sărutat-o. Irena a plâns, pentru că trecuse foarte mult timp de când cineva făcuse asta sau fusese blând cu ea.253

Irena Veisaite a fost salvată din motive umanitare:

Singurul motiv al Stefanijei Ladigiene de a mă accepta a fost în totalitate cel umanitar, dragostea pentru ceilalţi. Era o catolică foarte credincioasă şi a devenit a doua mea mamă. În acei ani ai ocupaţiei şi în cei de după război, a împărţit cu mine şi ultima bucăţică de pâine. Nu avea un apartament separat, iar sediul SS se afla în aceeaşi clădire. Dacă ar fi fost prinsă, Stefanija Ladigiene ar fi fost ucisă împreună cu copiii ei în Paneriai. Cu toate acestea, acţiunile sale – eroice aş putea spune – veneau atât de natural, de parcă nu exista o altă cale. Acest lucru mi-a oferit un ciudat sentiment de siguranţă în acea perioadă.254

Irena a ajuns la casa Stefanijei după o serie de aventuri neplăcute, dar aşa cum mi-a scris iniţial, a fost „salvată de câteva familii creştine lituaniene”.255 Avusese

parte de o copilărie frumoasă, într-o familie din clasa de mijloc. În 1938, părinţii ei au divorţat şi chiar înainte de război, în 1941, mama ei se afla în spital, de unde a fost arestată şi trimisă la închisoare. Irena povesteşte cum mai târziu, la vârsta de 13 ani, a fost trimisă împreună cu părinţii şi mătuşa sa, Polla Ginsburg, în ghetoul Kaunas (Kovno), unde a stat doi ani şi jumătate.

În 1942, nişte prieteni ai părinţilor din Belgia, Ona şi Juozas Strimaitis, au reuşit să îi trimită un mesaj că o caută şi că vor să o ajute să-i găsească un loc unde să se ascundă. Ona lucrase împreună cu tatăl ei. Au încurajat-o să fugă din ghetou. A fost o decizie dificilă, dar a reuşit. A plecat din ghetou împreună cu o brigadă de lucru, având steaua galbenă prinsă doar de formă, astfel încât să poată fi dată jos uşor mai târziu. În momentul în care a părăsit coloana de evrei putea să fie împuşcată în orice secundă. Cu toate acestea, a reuşit să se strecoare şi a ajuns cu două ore întârziere la punctul de întâlnire, dar nu era nimeni acolo, în consecinţă, s-a dus la casa familiei Strimaitis şi a vorbit cu îngrijitorul. Era foarte speriată, pentru că ar fi putut să îi trădeze pe toţi. Aceştia i-au dat acte de identitate false şi un paşaport şi au decis că ar fi bine să plece în Vilnius, unde nu o cunoştea nimeni. În unul dintre documentele pe care i le-au dat scria că era fiica unui director degymnasium.*256*

Pe7 noiembrie 1943, la vârsta de 15 ani, Irena călătorea spre Vilnius într-un tren foarte aglomerat. Ar fi trebuit să stea la un dentist care era sora domnului Strimaitis, dar familia era foarte speriată, aşa că a fost trimisă la un chirurg, fratele Onei Strimaitis, Pranas Bagdonavicius, care de asemenea îi cunoştea familia. Acesta le-a spus oamenilor că era un oaspete de la ţară. A fost înregistrată la adresa lui şi mergea împreună cu ei la biserică. Irena vorbea bine lituaniană, spre deosebire de alţi evrei care, obişnuiţi cu idiş, vorbeau cu accent. Totul a fost bine până când nişte prieteni de familie au venit cu o carte despre van Gogh, iar ea şi-a exprimat admiraţia

pentru arta lui. Comentariul ei era probabil unul neaşteptat din parte unei fete de la ţară, iar oamenii au început să suspecteze că era evreică. Logodnica gazdei a început să audă zvonuri, aşa că Irena a trebuit să fie mutată.

În 1944 a fost trimisă la o femeie care avea o fată cam de accesaşi vârstă şi al cărei soţ fusese deportat. Femeia se purta urât cu ea, interzicându-i să se atingă de mâncarea fetei ei. Avea, de asemenea, remarci răutăcioase la adresa evreilor. Un vecin cumsecade i-a găsit de lucru la un orfelinat pentru copiii sub doi ani. Directorului, dr. Izidorius Rudaitis, i s-a spus că era pe jumătate evreică şi că a lucrat ca fată în casă. Era acolo doar de o săptămână când a venit Gestapoul. Fata s-a dus la toaletă cu gândul să rămână acolo pentru a nu-şi da de gol salvatorii. Gestapoul fusese informat că în acel orfelinat existau copii evrei şi venise în căutarea lor… Directorul a negat că ar avea în orfelinat copii evrei şi i-a făcut cu ochiul Irenei. După plecarea Gestapoului, Irena s-a simţit mult mai în siguranţă. Cu toate acestea, Gestapoul s-a întors după două luni, de această dată la casa unde locuia. Femeia care o adăpostea i-a zis să plece imediat pe uşa din spate – ei veniseră la uşa din faţă. S-a întors la dentist, unde a stat timp de o zi.

Abia după toate aceste experienţe traumatizante, Irena a fost trimisă la Stefanija în martie 1944. Aceasta avea şase copii, dar doar trei dintre ei mai locuiau cu ea. După ce a sosit Irena, seara târziu, Stefanija le-a spus copiilor ei să o trateze ca pe o soră venită de la ţară. Chiar dacă era o catolică devotată şi o persoană foarte tolerantă, era de asemenea o mamă foarte strictă cu copiii ei.257

După ce Lithuania a fost eliberată de ruşi, pe 13 iulie 1944, Irena a rămas în continuare la această familie şi a început să meargă la şcoală. Pe 14 martie 1946, Stefanija a fost arestată, judecată de un comitet format din trei oameni din KGB şi trimisă în Siberia. I s-a permis să se întoarcă abia în 1956, după moartea lui Stalin. În 1967 a

murit în braţele Irenei. A fost una dintre zecile de mii de lituanieni care au fost exilaţi în Siberia. Istoricii au calculat că, între 1940 şi 1952, o treime din populaţia Lituaniei a pierit în masacre, ca victime de război, deportări, execuţii şi imigrare.258

Irena a rămas în Vilnius şi este acum profesor de filologie şi literatură germană şi universală la universitatea din oraş. În 2001 a ţinut un seminar la Forumul Internaţional privind Holocaustul din Stockholm, iar la întrebarea cu privire la motivaţia profesorilor, a răspuns:

Ca o supravieţuitoare a Holocaustului nazist, aş vrea să spun că experienţele îngrozitoare prin care trecem trebuie să ne motiveze să ne concentrăm nu numai pe propriile suferinţe, ci să fim deschişi şi sensibili cu precădere la suferinţele semenilor noştri şi să facem tot ce ne stă în putere pentru a preveni un viitor Holocaust. Este o chestiune legată de supravieţuirea umanităţii în general.259

Veisaite a fost şi preşedinte fondator al Fundaţiei pentru o Societate Deschisă din Lituania. A fost înfiinţată în 1990, cu scopul de a promova democraţia în fosta Republică Sovietică şi a condus-o din 1993 până în 2000. Lituania încearcă să examineze ce s-a întâmplat în trecut, iar Irena susţine că acesta nu este un proiect ce ţine doar de trecutul evreilor. Aceasta adaugă:

Este o întrebare pentru noi toţi. Desigur că nu a fost un proces uşor, dar este la fel de important atât pentru evrei, cât şi pentru lituanieni. Încercăm să creăm o societate civilă şi, în acest proces, este crucial pentru Lituania să înţeleagă ce s-a întâmplat aici. Pentru că, atâta vreme cât ascunzi adevărul, atâta vreme cât nu ajungi la o înţelegere cu trecutul tău, nu poţi construi un viitor.2611

Lituanienii îşi acceptă rolul jucat în Holocaust şi, în consecinţă, în 1995, noul preşedinte al Lituaniei, Algirdas Brazauskas, a vorbit în Knessetul din Israel prezentând, în mod oficial, scuze pentru colaborarea Lituaniei cu naziştii.

Între timp, Veisaite a fost ocupată cu multe alte

proiecte. A participat la crearea Casei Amintirilor (House of Memory) care a organizat o competiţie naţională de eseuri numită „Evreii: vecinii bunicilor şi străbunicilor mei” şi i-a încurajat pe copii să îşi intervieveze rudele mai în vârstă; au fost publicate mai multe volume cu lucrările câştigătoare. A iniţiat crearea Centrului pentru Culturi Apatride de la Universitatea din Vilnius. A ajutat de asemenea la iniţierea unei expoziţii itinerante: „Viaţa evreilor în Lituania”. Este entuziasmată să promoveze conceptele de toleranţă şi înţelegere a diferitelor credinţe şi practici şi respingerea intoleranţei.261

Irena a scris despre familia Stefanijei în 1997: „Relaţia mea cu întreaga familie a rămas extrem de strânsă până în prezent. Îi consider pe copiii ei ca fiind surorile şi fraţii mei, iar pe copiii lor a-mi fi nepoţi şi nepoate”.

Irena concluziona:

Din păcate, pentru a omorî mii de oameni este nevoie doar de câţiva oameni cu mitraliere, iar aceştia nu riscă nimic în afară de sufletul lor. Pentru a salva un singur om a fost nevoie de devotament şi curaj fără limite din partea multor oameni, iar aceştia nu şi-au riscat doar propria viaţă, ci şi pe cea a copiilor lor.262

Iris Origo DBE[11] (1902 – 1988) a fost o scriitoare, cu tatăl de origine americană şi mama de origine angloirlandeză. A crescut în Italia, după decesul tatălui ei, când aceasta avea doar de opt ani. Tatăl ei şi-a exprimat dorinţa ca ea să fie crescută în Italia sau Franţa – „departe de acest sentiment naţionalist care îi face pe oameni aşa nefericiţi. Creşteţi-o într-un loc de care nu aparţine, unde nu poate avea acest sentiment”. 263 A fost educată în Florenţa, unde mai târziu a întâlnit un aristocrat italian, marchizul Antonio Origo, cu care s-a căsătorit pe 4 martie 1924. S-au stabilit pe un domeniu toscan abandonat, La

11 Dame Commander of the Most Excellent Order of the British Empire - titlu de onoare care face parte din Ordinul Imperiului Britanic, un ordin cavaleresc al Regatului Unit, înființat în 1917 de regele George al V-lea și alcătuit din cinci clase, atât din sectorul civil, cât și militar (n.tr.).

Face, pe care l-au restaurat şi l-au întreţinut pe perioada ocupaţiei germane.264 Mussolini a ajuns la putere în 1922, iar familia Origo a beneficiat de pe urma politicii lui care încerca să-i convingă pe oameni să rămână la ţară decât să se mute în oraşe.

Când Italia a intrat în război ca aliat al Germaniei, Iris lucra la Crucea Roşie Italiană, ocupându-se de prizonierii de război britanici, până când a rămas însărcinată în 1942 şi s-a întors în La Face. Poziţia ei era una foarte dificilă, pentru că ţara ei natală era în război cu ţara ei adoptivă, iar soţul ei era italian. Soţul ei, Antonio, care la început a fost de acord cu politica agricolă a lui Mussolini, a început treptat să înţeleagă ce însemna cu adevărat fascismul. Iris, care a fost iniţial confuză, a început să îl deteste cu mult înaintea lui. Fiind scriitoare, a notat experienţele sale din perioada războiului din Italia în jurnale care au fost publicate după încheierea conflagraţiei. Acestea au oferit detalii valoroase despre felul în care s-a schimbat viaţa în jurul ei.

În scrierile sale de dinainte de război (1935 – 1940), Iris era conştientă de schimbările care aveau loc în Europa, chiar dacă trăia izolată în La Face, şi descrie impactul radioului din acea vreme: „Înainte, populaţia civilă ştia, în mare parte, doar ceea ce le spunea presa din propria lor ţară sau ceea ce vedeau cu proprii ochi. Acum, eram cu toţii expuşi în mod constant la aceste unde radiofonice copleşitoare, de la prieteni şi inamici deopotrivă”. 265

În această perioadă a scris despre şocul pe care i l-a produs un apel telefonic pe care l-a primit de la o cunoştinţă – o doamnă pe care o întâlnise cu puţin timp înainte de război. „Ea şi cu mine eram rugate să trimitem o invitaţie nominală unui profesor cehoslovac în vârstă şi soţiei lui, lucru care le-ar fi permis să primească o viză de tranzit prin Italia şi astfel să scape din Praga şi să se alăture fiilor lor în Marea Britanie”. Cunoştinţa ei se plângea de faptul că i s-a cerut să se implice şi că asta „i-ar

fi făcut o grămadă de probleme”. Iris a încercat să îi explice că profesorul şi soţia lui erau bătrâni şi bolnavi şi că era singura lor şansă de a se reîntâlni cu fii lor. Femeia a fost destul de rece: „Nu am nicio compasiune pentru astfel de oameni. De ce nu au plecat acum câteva luni, când au fugit fii lor?” Iris a reuşit să pună capăt conversatei, dar femeia a sunat din nou câteva minute mai târziu, cerând să ştie ce are de gând Iris să facă şi să o avertizeze că Italia nu este o ţară neutră şi că ar putea să îi facă probleme soţului ei: „Nu se poate, este genul de lucru pe care cu greu l-ai face chiar şi pentru un membru al propriei familii!”

Fiind supărată după această convorbire, Iris a scris:

Încercând să îmi potolesc furia – care era şi mai puternică, fiind amestecată cu un strop de nelinişte – am reuşit să mă eschivez şi, după ce am închis telefonul, m-am aşezat tremurând pe pat. Conversaţia trivială şi urâtă pe care am avut-o se pare că a avut un impact disproporţionat asupra mea: părea să simbolizeze toată laşitatea, egoismul şi cruzimea arogantă din lume – lumea noastră.266

Din fericire, Iris Origo nu a lăsat ca această cunoştinţă să o influenţeze. La sfârşitul anilor 1930, în ciuda „apropierii în forţă a războiului”, mergea în Marea Britanie cu regularitate. Scria că, prin intermediul prietenei ei apropiate, Lillian Bowes Lyon (1895 – 1949), verişoară cu regretata regină mamă, şi a unor prieteni quakeri, a reuşit să „acţioneze împreună cu nişte oameni care, chiar din acea perioadă erau implicaţi în salvarea unor evrei eruditi, atât bătrâni cât şi copii, ajutându-i să fugă din Germania până nu era prea târziu”.267 Copiii au ajuns prin acţiunea Kindertransport, iar mulţi dintre ei nu şi-au mai văzut vreodată părinţii. Iris a sponsorizat şase copii evrei şi a plătit ca ei să meargă la Şcoala Bunce Court din Kent, care era special dedicată copiilor evrei refugiaţi. În 1947, când unul dintre băieţii din Berlin a terminat şcoala, la vârsta de 16 ani, şi-a exprimat intenţia de a deveni pictor, iar mai târziu a devenit elevul lui David

Bomberg. Numele lui era Frank Helmet Auerbach.

Şcoala Bunce Court s-a dezvoltat din şcoala germană progresistă, cu internat, numită Herrlingen, care era situată în zona montană Jura Şvabă şi care fusese creată de remarcabila evreică Anna Essinger. În 1933, aceasta a realizat că atât ea, cât şi şcoala nu aveau niciun viitor sub conducerea lui Hitler şi, la vârsta de 54 de ani, s-a mutat cu ajutorul quakerilor în Marea Britanie, luând şi 70 de copii cu ea.268 Ulterior a găzduit mulţi copii ai căror părinţi fuseseră exterminaţi în lagărele de concentrare. Walter Block scria despre Bounce Court:

Şcoala mi-a oferit un fundament solid pentru munca mea şi pentru viaţa de familie şi sunt profund conştient şi recunoscător că acţiunile unor persoane şi organizaţii, inclusiv quakerii, au făcut posibilă supravieţuirea multor „Kinder”; pentru a avea o viaţă constructivă şi a da ceva înapoi ţării noastre gazdă.269

L-am întrebat pe Frank Auerbach cum a reuşit o femeie creştină din Italia să salveze un băieţel evreu din Berlin. Mi-a povestit că acest lucru s-a întâmplat prin intermediul unchiului său, Jakob Auerbach, care era avocat. Partenerul lui Jakob, Altenberg, se pensionase în Italia şi îşi trimisese deja copiii în Marea Britanie. În Italia a întâlnit-o pe Iris Origo şi a auzit că aceasta voia să sponsorizeze şase copii evrei şi să îi ajute să ajungă în siguranţă în Marea Britanie. I-a sugerat ca doi dintre ei să fie nepoata şi nepotul lui, lise şi Heinz, iar al treilea să fie Frank Auerbach, fiul partenerului său. Frank descrie cum cei trei copii, toţi sub vârsta de 8 ani, au călătorit din Hamburg, însoţiţi de bona familiei Altenberg, pe S.S. *George Washington*, în ziua de 7 aprilie 1939, şi au ajuns la Southampton, de unde au mers direct la Bunce Court. Bona s-a întors în Germania.270

O biografie a lui Frank Auerbach a scos la iveală povestea sa. Charlotte, mama lui, a fost o artistă căsătorită cu Max Auerbach, avocat specializat în înregistrarea şi obţinerea de brevete. Frank s-a născut în 1931 şi îşi

aminteşte că a avut o copilărie umbrită de tensiune şi îngrijorare, în parte din cauza situaţiei economice – băncile din Germania şi Austria se prăbuşeau – dar şi din cauza avântului Cămăşilor Brune[12], în timp ce Frank învăţa să meargă, naziştii mărşăluiau pe străzile Berlinului, iar persecutarea evreilor începea:

Oamenii precum părinţii lui Auerbach, evrei germani liberali, educaţi, care făceau parte din clasele profesionale, femei şi bărbaţi în ale căror „Stetl-uri tradiţionale familiale pogromul era o vagă amintire, cel mult, nu puteau să îşi închipuie Soluţia Finală; aceasta clocea încă, precum oul unui dragon, în minţile lui Hitler şi Himmler.271

Neliniştea părinţilor lui Frank s-a răsfrânt asupra lui şi s-a transformat în ceea ce el numeşte o „protecţie frenetică”: „Îmi amintesc costumele newyorkeze din catifea şi lipsa de libertate. Nu aveam voie să alerg în parcul de lângă casă. Nu aveam, desigur, voie să ies singur din casă, iar mama mea începea să se îngrijoreze dacă tata întârzia jumătate de oră până să vină acasă”.

În 1937, când Frank avea şase ani, şi-au dat seama că acesta va fi într-un mare pericol dacă rămânea în Germania. „Dar tatăl lui nu a vrut să plece; cel mai probabil, la fel ca mulţi alţi evrei, a sperat că nazismul se va îmblânzi, că politica lui rasială se va atenua odată cu necesităţile economice şi culturale şi că adulţii încă vor mai putea respira aerul care ar sufoca un băieţel”.

Iris Origo a oferit o cale de scăpare prin transformarea grijii ei faţă de evrei în fapte concrete. Auerbach a avut un mare noroc că legăturile familiei lui s-au întins până la ea, pentru că ea nu a ştiut pe niciunul dintre cei şase copii a căror salvare a finanţat-o. 272 Nu am reuşit să aflu nimic despre ceilalţi trei copii, dar scrierile autobiografice ale lui Iris sunt în schimb pline de

12 Cunoscute și sub denumirea de Batalioanele de Asalt (Sturmabteilung, acronim SA), Cămășile Brune au fost o organizație paramiltară nazistă care a jucat un rol cheie în ascensiunea la putere a lui Afolf Hitler. Trupele SA asigurau ordinea la întâlnirile Partidului Național-Socialist și organizau atacuri asupra adversarilor politici (n.r.).

referinţe legate de ce credea ea că se întâmpla cu evreii şi cu alte persoane. Şi fiica ei povesteşte despre umanitarismul mamei sale. Acesta este demonstrat de capacitatea ei de a percepe dificultăţile întâmpinate de părinţii ai căror copii au avut şansa să plece:

Nu am putut uita niciodată imaginea pe care mi-a descris-o unul dintre muncitorii quakeri din Germania despre agonia simţită de părinţii care erau obligaţi să facă o alegere atunci când li se spunea (fiindcă aşa era necesar în unele cazuri) că doar un copil din fiecare familie putea pleca. Să îl trimită pe cel mai deştept sau pe cel mai vulnerabil? Pe cel mai potrivit sau pe cel mai puţin potrivit pentru a supravieţui? Pe care, dacă ar fi fost copiii voştri, l-aţi fi ales? 273

Citind aceste rânduri mi-am amintit de povestea lui Lore Cahn (născută Grünberger), care avea 14 ani când părinţii ei au vrut să o trimită prin Kindertransport în Marea Britanie. Chiar în ultimul moment tatăl ei nu a putut să o vadă plecând – îi ţinea mâinile prin deschizătura ferestrei şi, în momentul în care trenul a început să se mişte, a tras-o afară din tren pe fereastră. Avea să treacă mai târziu prin momente înfiorătoare, fiind trimisă alături de părinţii ei în 1941 la Theresienstadt; a fost apoi separată de aceştia şi trimisă la Auschwitz. Într-un final, a fost eliberată din lagărul de la Bergen-Belsen. Mama ei a fost ucisă, dar tatăl ei a supravieţuit.274

Alegerea părinţilor ei a fost cumplită, dar totodată a arătat un curaj imens, după cum scria Louise London:

Ne aducem aminte fotografiile şi filmele de actualităţi despre copiii evrei care ajungeau neînsoţiţi prin intermediul Kindertransport [până în iulie 1939, ajunseseră 7 700 de copii, comparativ cu 1 850 admişi în Olanda, 800 în Franţa, 700 în Belgia şi 250 în Suedia]. Nu există însă asemenea fotografii cu părinţii care au rămas în continuare în Europa nazistă… Evreii cărora nu li s-a permis intrarea în Marea Britanie nu fac parte din conştiinţa britanică, pentru că Marea Britanie nu i-a văzut

niciodată.275

Iris a ajuns şi ea să ofere adăpost multor copii italieni refugiaţi. La începutul anului 1943, primul grup de şapte copii, aparţinând unor familii din Genova ale căror case fuseseră distruse, a ajuns în La Face. Un alt grup de şase fete a sosit din Torino în februarie. Iris scria în jurnalul ei:

Copii ca aceştia, din întreaga Europă, au trebuit să îşi părăsească familiile şi casele şi au ajuns – deşi dezorientaţi, totuşi încrezători – printre străini. Este ceva teribil de impresionant în acest exod – ceva îngrozitor de greşit într-o lume în care aşa ceva este nu numai posibil, ci şi necesar, încât este dificil să nu te simţi personal responsabil de asta. În prezent putem să încercăm să ne liniştim conştiinţa oferindu-le mâncare, adăpost şi afecţiune. Dar nu este suficient. Nimic nu are cum să fie suficient.276

Câtă dreptate avea şi cât de universală era dezrădăcinarea familiilor şi a copiilor dezorientaţi de război – chiar şi a acelora care au fost evacuaţi, dar au rămas în ţara lor; însă cu atât mai mult a celor trimişi în alte ţări prin intermediul Kinderstransport.

La Face era un loc autonom, care se întreţinea singur, chiar şi cu cei 23 de copii. După căderea lui Mussolini, în 1943, şi armistiţiul încheiat de guvernul Badoglio cu Aliaţii, în luna septembrie a acelui an, nemţii încă mai ocupau o mare parte din Italia. Comunitatea a început să fie mult mai închegată, „pentru că vechile bariere de tradiţie şi de clasă fuseseră sparte şi eram uniţi de aceleaşi probleme, frici, aşteptări şi speranţe”:

Împreună plănuiam cum să ascundem uleiul, şunca şi brânza, pentru ca nemţii să nu le găsească; împreună găseam adăpost pentru fugarii care băteau la uşa noastră – fie ei italieni, aliaţi sau evrei, soldaţi sau civili.277

În acelaşi an, pe 15 decembrie, Iris scria:

Au mai venit alţi doi fugari – un evreu în vârstă, din Siena, împreună cu fiul lui. Ambii îmbrăcaţi în cele mai nepotrivite haine de oraş și pantofi subţiri, tremurând de

frig şi groază. Tatăl, proprietarul unui magazin de antichităţi, scoate din buzunar, trăgându-mă deoparte, o mică figurină renascentistă sculptată în fildeş, pe care vrea să o dea la schimb pentru mâncare şi haine groase. Le-am oferit hrană şi îmbrăcăminte şi i-am sugerat să îşi păstreze figurina, poate va avea nevoie de ea pe viitor. Cei doi doresc să treacă prin liniile germane către Napoli – şi cu toate încercările noastre de a-i convinge (pentru că era clar că bătrânul, care suferea de o boală de inimă va muri pe drum), singurul lor răspuns a fost: „Nu avem altă cale. Trebuie să mergem”. După ceva odihnă şi hrană, au început să urce dealul prin zăpadă, bătrânul gemând un pic în timp ce se sprijinea de umărul fiului său.278

În acel Crăciun, jurnalul ei spune că predica papei din Ajunul Naşterii Domnului a sunat mai degrabă plină de deznădejde decât de îndemnuri bune, dar a comentat că, în satul ei, simţea că exista „o legătură plină de înţelegere născută din probleme, nelinişti şi speranţe comune, pe care nu am mai simţit-o niciodată. Şi în comportamentul oricărui om, de la fermieri până la trecători (fie ei soldaţi italieni sau prizonieri britanici, non-evrei sau evrei) existau o generozitate şi ospitalitate spontane, neîntrerupte”. 279

Am aflat prima oară de Iris Origo dintr-un articol apărut în *The Times*, din 25 iulie 2002, care scria despre un festival de muzică pe care fiicele ei, Benedetta şi Donata, îl organizau în La Face pentru a sărbători un secol de la naşterea mamei lor. Am trimis un e-mail pe adresa lor şi am primit foarte mult ajutor din partea Benedettei. La fel ca multe dintre rudele salvatorilor, ştia foarte puţine despre activităţile mamei ei din perioada războiului. Mi-a spus:

Da, mama mea – şi mulţi alţii ca ea din Italia acelor timpuri – a ajutat evreii care se ascundeau… De asemenea, am aflat abia după moartea ei că făcea parte dintr-un grup (din Londra, cred) care a finanţat fuga în Marea Brianie a unor copii evrei proveniţi din familii germane. Printre aceşti copii a fost şi Frank Auerbach, care avea să devină

mai târziu un artist celebru.280

Ulterior, Benedetta mi-a scris că nu îmi poate spune prea multe, dar că:

În afară de asta, familia mea din Italia a oferit ajutor oricărei persoane care avea o nevoie sau o problemă în perioada războiului, indiferent dacă aceştia erau evrei sau nu… Şi la fel au făcut mulţi alţi italieni – care, în general, nu erau antisemiţi, contrar aparenţelor fasciste.

Legat de motivaţie, sunt sigură că aceasta a fost una pur umanitară; şi din sentimentul comun care a făcut-o nu numai pe mama mea, dar şi pe mulţi alţii din această ţară, să ajute, să ascundă, să hrănească şi să salveze evrei pe perioada războiului. Sunt atât de multe poveşti individuale impresionante – poveşti care de obicei sunt legate de oameni foarte simpli.281

Două zile mai târziu, scria din nou într-un e-mail despre umanitarismul mamei sale:

Deşi mama avea sentimente religioase destul de puternice – dar era în permanentă căutare a unei certitudini religioase – nu era neapărat practicantă. A fost crescută oarecum ca anglicană şi s-a convertit la catolicism când avea şaizeci şi ceva de ani – dar nu a fost niciodată pe deplin convinsă. În orice caz, motivaţia ei pentru a-i ajuta pe alţii a fost una umanitară şi bazată pe compasiune, mai mult decât orice altceva.282

Max Rubino, un expert în arte, a scris un articol în *La Stampa* pe 20 octombrie 1990 despre Frank Auerbach şi a făcut un comentariu despre ajutorul pe care i l-a oferit Iris Origo. Era pentru prima dată când Benedetta afla despre impactul pe care mama ei l-a avut asupra vieţii lui Frank Auerbach. Max Rubino concluziona că Iris nu i-a contactat niciodată pe cei din familia Auerbach pentru că nu era o fire sentimentală. Am simţit că această situaţie durase prea mult şi, ţinând legătura cu fiica cea mare, Benedetta pe o lungă perioadă de timp, i-am trimis o copie a scrisorii lui şi lui i-am dat adresa ei.

O biografie a lui Iris Origo descrie preocuparea ei

pentru copiii localnici refugiaţi, de care avea grijă în La Face. Mamele lor veneau să îi viziteze şi erau copleşite:

Mâncarea primită de copii era bună şi în dieta celor malnutriţi era adăugat ulei de măsline. Fannina Fe are acum şaptezeci şi ceva de ani. A fost un ajutor la şcoală – întreaga ei familie lucra pentru familia Origo – când au ajuns refugiaţii. Îşi aminteşte cum Iris venea în fiecare zi, gusta din mâncarea copiilor şi le aducea jucării noi…

Fannina îşi aminteşte: am întrebat-o odată de ce face aceste lucruri pentru noi. A răspuns: „dacă ai prea multe, nu o să vrei niciodată ce îţi oferă viaţa”. 283

Lui Iris i s-a acordat ordinul DBE al Imperiului Britanic în 1977 şi a murit în 1988. Fără compasiunea şi generozitatea ei, băieţelul de opt ani din Berlin s-ar fi putut număra printre cei 1, 5 milioane de copii evrei ucişi de nazişti. Lunga cariera de artist a lui Auerbach, care continuă şi în prezent, chiar dacă acesta se apropie de 80 de ani, nu ar fi existat niciodată. Acest lucru nu are cum să nu ne trezească întrebarea: ce ar fi putut realiza cei 1, 5 milioane de copii dacă nu ar fi fost exterminaţi pentru că nimeni nu a venit să îi salveze.

Vytautas Rinkevicius (1906 – 1988). Verişoara Irenei Viesaite, Margaret Kagan, s-a născut în Kovno, Lituania, pe 12 iulie 1924. A fost ascunsă câteva luni într-o fabrică de Vytautas Rinkevicius, un romano-catolic. Margaret s-a născut Mărgărită Stromaite; părinţii ei erau Jurgis Stromas şi Eugenia Stromiene.

Lituania a fost independentă până la invazia ruşilor din 15 iunie 1940, care a fost urmată un an mai târziu de invazia germană, în 22 iunie 1941. A urmat o înteţire a atacurilor antisemite din partea lituanienilor înşişi, care îi considerau pe evrei responsabili de anul de ocupaţie sovietică. Pe 27 iunie au strâns 50 de bărbaţi evrei şi i-au bătut până la moarte în garajul Lietukis de pe Vytautas Prospect. Tatăl lui Margaret a fost unul dintre acei oameni. Câteva zile mai târziu, partizanii lituanieni le-au spart casa şi le-au luat obiectele de valoare. În august, evreilor din

Kovno li s-a ordonat să meargă în ghetoul care fusese creat în suburbii. În acelaşi timp, alţi evrei erau strânşi şi ucişi. Margaret, mama şi fratele ei, Alik (născut în 1931) au scăpat, dar mii de evrei au fost ucişi, inclusiv mătuşa şi vărul ei.284 Până în august 1941, toţi evreii din Kovno fuseseră mutaţi în ghetoul creat în vechiul cartier evreiesc din Vilijampole.285

În octombrie 1943, Margaret încă se afla în ghetou cu mama, bunica şi fratele ei, Alik, de 11 ani, când condiţiile s-au înrăutăţit. Prietena ei, Chana Bravo, s-a oferit să îi găsească lui Alik un loc unde să se ascundă, ca să poată fi scos şi trimis la o familie care nu era evreică. Acesta a fost luat de un cuplu, Antas şi Marija Macenavicius, care l-au avut în grijă până la finalul războiului. În acest timp, Margaret s-a împrietenit cu Joseph Kagan, care presta muncă silnică într-o turnătorie. Şeful turnătoriei era Johannes Bruess, cu care Joseph se cunoştea de dinainte. Johannes a fost de acord ca Joseph să construiască o ascunzătoare în podul fabricii. Vytautas Garkauskas, care era contabil, şi-a dat acordul, dar „sufletul şi inima proiectului, fără de care nu am fi putut porni, a fost modestul maistru Vytautas Rinkevicius”.286

Margaret a fost foarte sceptică atunci când Joseph a întrebat-o prima oară dacă vrea să vină alături de el şi mama lui în ascunzătoare. A fost de acord să vină să vadă locul şi a obţinut o zi de muncă la fabrică, unde l-a întâlnit pe Vytautas:

Omul de care ne apropiam era înalt şi uscăţiv, purta salopetă albastră şi o bască şi arăta vigilent, dar în acelaşi timp liniştit şi relaxat. Purta ochelari cu rame mari, iar lentilele lui groase păreau să îl ţină departe de lumea noastră urâtă. Din spatele acelor lentile ochii lui emanau calm, speranţă şi încredere. Când m-am întors înapoi la mama în ghetou în acea seară, mi-a fost greu să-i explic de ce acest om a avut un impact aşa mare asupra mea; dar am reuşit totuşi să exprim deplina încredere în integritatea şi intenţiile bune ale lui Vytautas.287

Margaret şi Joseph s-au căsătorit până să plece, în ghetou. Margaret mi-a povestit că nunta lor a fost doar o ceremonie civilă condusă de Avraham Tory (1909 – 2002), un tânăr avocat care era secretarul trimis de Consiliul Evreiesc din Kovno, înfiinţat de nazişti. Avraham a devenit cunoscut mai târziu datorită jurnalelor sale meticuloase care acoperă perioada dintre 1941 – 1944, publicate cu titlul *Surviving the Holocaust*: *The Kovno Ghetto Diary*. A fost unul dintre puţinii oameni care au ţinut jurnale şi au supravieţuit pentru a le publica după război.288 Se pare că acest Consiliu Evreiesc era autorizat să organizeze doar ceremonii civile, pentru că cele religioase fuseseră interzise.289

În cele din urmă, în noiembrie 1943, cei trei au mers în ascunzătoare, unde au rămas ascunşi timp de 300 de zile, între timp, fratele ei, Alik, găsise pe cineva care putea să o ascundă pe mama lor, dar devenise din ce în ce mai greu să poţi fugi din ghetou. În iulie 1944, aceasta a fost deportată în lagărul de concentrare Stutthof, unde a şi murit, în noiembrie.290

Cei trei au continuat să se ascundă în fabrică şi, în fiecare zi, Vytautas venea să le aducă mâncare şi să le spună când pot să se mişte. Se ocupa de asemenea de deşeurile acestora. Trebuiau să stea în linişte în timpul zilei, când se lucra în fabrică şi, în consecinţă, erau activi doar între şase seara şi şase dimineaţa. Margaret povesteşte cât de greu era să facă rost de apă şi cum trebuia să o toarne printr-un prosop în găleată, ca să nu facă zgomot.291

Vytautas a fost un sprijin de nădejde pe toată perioada în care cei trei au trăit în acele condiţii dificile:

Cum a reuşit să rămână atât de calm (nezdruncinat) şi să ne susţină în aceste nouă luni va rămâne un mister pentru mine. Noi, evreii, ne aflam sub sentinţa morţii şi în această situaţie „fără alternativă – ein breira[13]” trebuia să acceptăm, fără voia noastră, să ne supunem unor riscuri şi

13 în ebraică: „nu avem de ales” (n.tr.).

privaţiuni pentru a ne salva propria piele. Şi iată că exista Vytautas, care nu îşi risca doar propria viaţă, ci şi pe cea a familiei lui în mod voluntar (din propria lui voinţă), fără să aibă vreun îndemn financiar sau să spere la vreo recompensă, doar pentru a ne salva.292

Una dintre probleme a fost soţia lui, Elia, pe care a încercat să o protejeze, ascunzându-i ceea ce făcea:

Se pare că aceasta a observat că Vytautas era preocupat şi absent mai mult decât de obicei; în plus, din stocul de alimente din cămară începuseră să dispară lucruri. Toate acestea au făcut-o să suspecteze că Vytautas se încurcase cu altă femeie. Doar când aceasta l-a confruntat în legătură cu suspiciunea ei, Vytautas i-a mărturisit că de fapt ne ascundea pe noi.293

După ce a aflat adevărul, aceasta l-a susţinut, dar în acelaşi timp era îngrijorată – pe bună dreptate – de faptul că ei, ca părinţi, riscau viaţa propriului lor fiu. Margaret povesteşte că Elia era o femeie foarte generoasă şi bună la suflet. Cu toate acestea, din precauţie, bietul Vytautas nu putea să împărtăşească îngrijorările pe care le avea cu privire la ascunzătoare nici cu soţia lui, nici cu soţii Kagan.294 De exemplu, într-o zi a fost arestat contabilul, domnul Garkauskas, iar soţii Kagan şi Vytautas nu au ştiut dacă acest lucru avea legătură cu ascunzătoarea lor sau nu. Din fericire, a doua zi, „Vytautas a venit extrem de agitat să ne spună că domnul Garkauskas a reuşit să strecoare o scrisoare afară din închisoare şi să ne spună că arestarea lui nu a avut legătură cu noi”. Dar bucuria lor a fost de scurtă durată când au aflat pentru ce fusese arestat de fapt:

Din păcate, a fost denunţat de vecini pentru adăpostirea unui copil evreu şi, inevitabil, tragicele consecinţe au tulburat bucuria noastră de a nu fi ajuns la capătul drumului. Întâmplarea a făcut ca G. să scape de execuţie, copilul nu. A fost greu să împăcăm cele două sentimente: de oroare şi uşurare deopotrivă.295

Vytautas a continuat să aibă grijă de ei şi chiar le-a

aranjat o mică „vacanţă” alături de nişte prieteni lituanieni pentru mama lui Joseph atunci când atmosfera din spaţiul închis a devenit prea apăsătoare pentru ea.296 Pentru că înfrângerea germanilor devenea din ce în ce mai evidentă în vara anului 1944, au început să se teamă că naziştii care se retrăgeau vor începe să arunce în aer fabricile. Vytautas a aranjat ca familia care avea grijă de Alik să îi primească şi pe Joseph şi mama acestuia, iar Margaret să vină câteva zile mai târziu. Aceasta a trebuit să mai stea câteva zile în pod din cauza aspectului ei evreiesc. Vilijampole a fost eliberat de ruşi pe 31 iulie 1944. Înainte de a pleca, germanii au dat foc ghetoului, iar locuitorii acestuia au avut parte de un sfârşit tragic. Într-un final, Vytautas i-a luat pe cei trei acasă la el, care li se părea un palat după toate lipsurile pe care le înduraseră. După ce au găsit un apartament de închiriat, au încercat să se împace cu ororile prin care trecuseră Europa şi evreii ei.

În ianuarie 1945 au încercat să afle ce se întâmplase cu tatăl lui Joseph, care era plecat în Marea Britanie dinainte de război. Anii Războiului Rece care au urmat i-a împiedicat să mai ţină legătura cu Vytautas dar, în 1964, Margaret l-a revăzut şi îşi aminteşte că „nu am mai avut niciunul cuvinte în acest moment de nedescris, dar emoţiile noastre s-au înlănţuit într-o îmbrăţişare lungă şi tăcută”. În 1972, Margaret şi Joseph s-au reîntâlnit în Moscova cu Vytautas, fiica acestuia, Vitaliza, şi cuplul care l-a ascuns pe Alik. Toţi aceşti salvatori au murit înainte ca Lituania să îşi recapete independenţa: Marija şi Antanas în 1979, respectiv 1980, iar Elia Rinkevicius în 1981. Vytautas a murit în 1988. Ambele cupluri au primit distincţia de „Drept între Popoare” în 1976.297

În 1989, Vitalija a reuşit să viziteze Londra împreună cu soţul ei şi, în Casa Lorzilor – în prezenţa dr. Kahle, capelan al catedralei din Westminster, familiei şi prietenilor – rabinul şef, dr. Jakobovits, a ţinut un discurs emoţionant şi i-a înmânat Vitalijei medalia de „Drept între Popoare”.

Cuvintele Vitalijei au fost puţine, dar memorabile. Desigur că a fost bucuroasă şi recunoscătoare că părinţii ei au primit o asemenea onoare şi a mulţumit tuturor; dar mai mult decât atât, a vrut să sublinieze că era sigură că tatăl său ar fi spus cu această ocazie: „Nu sunt un erou, nu am făcut nimic ieşit din comun; nimic mai mult decât ar fi făcut orice alt om”. 298

La moartea soţului lui Margaret, în ianuarie 1995, Tam Dalyell a scris un necrolog în care făcea referire şi la Vytautas. Scria cum Kagan i-a povestit că „într-o zi l-a văzut pe Rinkevicius cum s-a enervat când a văzut un băiat care era bătut şi şi-a dat seama pe loc că poate avea încredere în el, spunându-i despre planul de a-şi ascunde familia logodnicei în spatele unui perete din fabrică”. Dalyell le-a amintit de asemenea cititorilor că pedeapsa pentru ajutorarea evreilor era execuţia pe loc a celui „vinovat” şi a familiei acestuia.299

Când am întrebat-o pe Margaret care a fost motivaţia lui, mi-a scris: „pur şi simplu decenţă umană – nu am altă explicaţie”.300

Jaap van Proosdij (1921) avea doar 21 de ani când, în 1942, a facilitat salvarea a aproximativ 250 de evrei olandezi. Grupul lui din Rezistenţă a avut atât de mult succes, încât aproape au făcut ca certificatele de botez originale să devină inutile:

Deţinerea unui certificat de botez oferea de cele mai multe ori protecţie în timpul unei razii, iar unele biserici creştine au fost de acord să ofere aceste documente. Mai târziu, am tipărit antete de biserici fictive. Pentru că nemţii erau foarte convinşi de ştampile, am inventat una foarte frumoasă, aparţinând unui „Consiliu Ecumenic al Bisericilor Olandeze” imaginar, care avea o cruce şi câteva cuvinte în latină. Toate certificatele noastre erau ştampilate astfel.3 11

Totul a fost bine până când „într-o zi, Consiliul Evreiesc a telefonat şi a spus că deţineau certificate originale de la biserică, dar că acestea au fost refuzate de

către SS, pentru că nu aveau această ştampilă pe ele”? 02 Din acel moment, au trebuit să pună ştampila lor falsă pe toate documentele originale, pentru a se asigura că sunt acceptate de SS. Din păcate, Jaap mi-a spus că ştampila s-a pierdut acum câţiva ani şi că nu mai poate fi reprodusă aici? 03

Jaap s-a născut în 1921, fiind al doilea dintr-o familie cu cinci copii a unui avocat independent din Amsterdam. Şi el, la rândul lui, a devenit mai târziu avocat. Acesta povesteşte că mama lui avea o personalitate foarte puternică, dar că tatăl lui a fost totuşi principala influenţă, „îşi iubea profesia, avea un spirit foarte independent şi îi păsa de clienţi mai mult decât de bani”. 304 În tinereţe, nu ştia nimic despre evrei, pentru că mersese atât la o şcoală, cât şi la o universitate protestantă. Firma la care s-a angajat în 1942 se numea Van Krimpen & Kotting. Comunitatea evreilor sefarzi s-a adresat acestei firme pentru a obţine o oarecare protecţie pentru membrii ei în faţa persecuţiilor. Evreii olandezi erau deportaţi cu regularitate din Amsterdam şi, dacă la început firma lucra legal, Jaap şi colegii lui şi-au dat seama în cele din urmă că singura metodă eficientă de a salva evreii de naziști era să demonstreze că nu sunt evrei, aşa că au început să acţioneze ilegal.

Germanii invadaseră Olanda pe 10 mai 1940. După un bombardament aerian violent, ţara a capitulat pe 14 mai 1940, iar regina Wilhelmina şi guvernul s-au refugiat în Londra. Pe 18 mai 1940 a fost numit un administrator civil german, austriacul Artur Seyss-Inquart, fapt care a dus la sfârşitul independenţei Olandei.305 La acel moment, în Olanda se aflau 140.000 de evrei, dintre care 30.000 erau refugiaţi din Germania şi Austria, iar majoritatea – 80.000 – trăiau în Amsterdam. Şaptezeci şi cinci la sută din aceştia au fost ucişi de naziști, iar unealta principală a fost *Joodsche Raad* (Consiliul Evreiesc), creat sub violenţă, pe 12 februarie 1941, aparent pentru a preveni ostilităţile dintre evreii şi naziştii olandezi. Pe 9

mai 1942, purtarea stelei galbene a devenit obligatorie.306

Jaap povesteşte că Olanda avea documente foarte detaliate referitoare la populaţie: „Avea un registru al populaţiei realizat cu meticulozitate, care urmărea originea cetăţenilor până la perioada lui Napoleon”, ca atare au înţeles că singura şansă în faţa autorităţilor germane era aceea de a demonstra că acei oameni nu erau evrei. În unul dintre cazuri, Jaap a reuşit să îi convingă că un om care era liderul sinagogii nu era nici pe departe evreu.307

Munca lor se baza pe faptul că:

Dacă nu erai căsătorit şi puteai dovedi că ai doi bunici care nu fuseseră evrei, atunci nu erai considerat evreu. Dar şi în cazul în care un evreu era căsătorit cu cineva care nu era evreu, trebuia să demonstreze că avusese doi bunici de altă origine. Dacă un evreu era căsătorit cu un alt evreu, era necesar ca trei dintre bunici să nu fi fost evrei. Toate cazurile cu care Kotting şi cu mine neam confruntat erau ilegitime şi am fost nevoiţi să fabricăm documente şi să falsificăm hârtii.308

Jaap a fost rugat să îl ajute de dr. Hans Georg Calmeyer, administratorul civil în timpul ocupaţiei Olandei care se ocupa cu clasificarea rasială. Calmeyer era cel care avea ultimul cuvânt şi decidea dacă o persoană era evreică sau nu. În funcţie de decizia lui, oamenii erau trimişi în lagărul de tranzit Westerbork şi apoi în lagărele de muncă sau cele de exterminare.

Înainte de a fi implicat, Jaap a făcut câteva vizite la Haga, pentru a se întâlni cu oficialii care se ocupau de această documentaţie vitală:

Am călătorit zilnic la Haga timp de trei săptămâni şi am făcut copii după ştampilele şi scrisul de mână al oficialilor, am studiat procedurile interne şi m-am împrietenit cu personalul. Partenerul meu, domnul Kotting, a convins-o pe secretara olandeză din biroul lui Calmeyer să accepte o plată lunară egală cu salariul ei. Din acel moment am avut acces la toate celelalte documente ale lui

Calmayer. Toată această informaţie era foarte valoroasă pentru ce aveam să facem mai târziu, cu alte aplicaţii.309

Jaap părea un om credibil deoarece era tânăr, blond şi cu un aer inocent. Calmeyer l-a acceptat pe Jaap iniţial pentru că acesta a pregătit o listă cu oamenii care nu merită să fie salvaţi. Acest lucru l-a impresionat pe Calmeyer, care credea că munca lui Jaap era una „«onestă şi loială» şi, de atunci şi până la finalul războiului, a crezut că sunt un om profesionist, cinstit şi de încredere. (Nu avea de unde să ştie că listele pe care i le dădeam erau cu oameni care nu mai trăiau demult.)” 310 După război, Calmeyer a refuzat să accepte faptul că Jaap l-a minţit: „Dar van Proosdij a fost mereu corect şi nu a luat parte la acele minciuni”, susţinea el.311

În 1942, SS a început să îl preseze pe Calmeyer să accelereze procesul de clasificare şi să umple săptămânal un tren cu 1.000 de oameni deportaţi. Acest ordin a fost executat implacabil, reducând populaţia de evrei a Olandei de la 140.000 la 40.000 până în septembrie 1944, când ofensiva aliaţilor de la Arnhem a distrus liniile de tren. Jaap van Proosdij îşi aminteşte unul dintre momentele înfiorătoare când, fiind disperaţi să îndeplinească cota săptămânală din ziua de marţi, SS a adunat toţi bărbaţii, femeile şi copiii – fie ei pacienţi, personal medical sau vizitatori – din spitalul de psihiatrie evreiesc din Apeldoorn, şi i-a înghesuit pe toţi 1500 în trenul morţii.312

Privind retrospectiv, Jaap recunoaşte că au folosit un falsificator excelent şi au reuşit să „falsifice certificate de căsătorie, să introducă certificate de naştere false în registrele bisericilor şi să falsifice certificate de botez şi acte care atestau adopţii secrete şi demonstrau că acea persoană nu se născuse evreu”.313 Toate aceste acţiuni îi expuneau la un imens risc personal; dacă el şi echipa lui ar fi fost descoperiţi în orice moment, ar fi fost executaţi. O fată pe care a salvat-o de lagărul de la Westerbork a devenit medic pediatru şi l-a vizitat în Africa de Sud în anii 1960. Jaap povesteşte că a fost o întâlnire foarte

emoţionantă şi că au discutat până noaptea târziu despre ce s-a întâmplat. Pentru prima dată, susţine el, s-a simţit în siguranţă să vorbească despre ce făcuse.314

Chiar înainte de sfârşitul războiului, Jaap se gândea la un plan prin care evreii să îşi recupereze proprietăţile. A înfiinţat un comitet care a elaborat o schiţă de legislaţie şi care s-a ocupat ulterior de multe cazuri: „Ne-am ocupat de multe dintre acele cazuri – ar fi trebuit să vedeţi cât de iritaţi erau avocaţii profesionişti de mine, acest tânăr obraznic şi lipsit de experienţă care se specializase în acele legi". 315 Se consacrase cazurilor de restituire, de care s-a ocupat până în 1951, când a emigrat. În Africa de Sud a trebuit să se recalifice, după care şi-a deschis ceea ce el descrie ca fiind „un cabinet fără pretenţii".316

După finalul războiului, Jaap s-a căsătorit în 1947 cu sora celui mai bun prieten al lui, în 1951 au emigrat în Africa de Sud, o ţară care la acel moment devenise un stat paria din cauza politicii sale rasiale. Acesta scria:

Nimic nu se compară cu răul făcut de naziştii care organizaseră exterminarea pe bază ştiinţifică a milioane de evrei. În Africa de Sud a fost opresiune, nu anihilare. Dar similitudinile înfricoşătoare dintre cele două au fost intoleranţa totală şi lipsa de respect pentru o altă rasă – fapt care este inacceptabil în orice caz.317

Jaap recunoaşte influenţa părinţilor lui: „Am fost crescuţi conform unor standarde morale foarte înalte şi cred că acestea, împreună cu religia, contribuie la un comportament integru". Şi adaugă: „De ce majoritatea oamenilor nu au ajutat evreii? Ar trebui să îi întrebaţi pe ei. Poate nu se aflau în poziţia care le permitea să facă asta sau erau prea speriaţi. Este posibil, desigur, nici să nu le fi păsat de alţi oameni". 318

Jaap este foarte modest în legătură cu realizările sale şi nu vrea să fie numit erou: „Urăsc cuvântul «erou». Acesta este un exemplu de degradare a valorilor umane care face din comportamentul normal şi decent un act de eroism!" 319

De ce am făcut aceasta? Pentru că era singurul lucru normal de făcut. Nu poţi să fii pasiv când oamenii sunt în pericol de moarte, chiar dacă nu îi cunoşti. În munca noastră ajunsesem să cunoaştem din ce în ce mai mulţi evrei şi cu mulţi ne-am împrietenit. Într-adevăr, a devenit mult mai riscant. Dacă ofensiva de la Arnheim din septembrie 1944 (când colaboratorii germani au fugit) ar fi avut loc două săptămâni mai târziu, am fi fost prinşi, din ce am aflat din ziarele de după război. Dar am fost salvaţi, asta e tot ce pot spune.320

După o viaţă lungă şi fructuoasă, Jaap povesteşte despre implicarea lui în salvarea evreilor olandezi ca despre perioada „când m-am simţit cel mai util”: 321

A fost important pentru mine să simt că am fost undeva util… că nu am trăit doar pentru propria plăcere. Nimic din ce am mai făcut nu a fost la fel de important. Un prieten de-al meu mi-a spus că perioada războiului a fost cea în care a trăit cu adevărat. Pentru mine a fost cea în care am trăit cel mai intens.322

Compasiunea lui Jaap se pare că era direcţionată către indivizi, nu cauze:

Nu ştiu dacă sunt un umanitarist. Trebuie, să mărturisesc că nu mă agit pentru o inundaţie în India sau un cutremur în Iran, chiar dacă aceste evenimente sunt tragice. Dar voi ajuta întotdeauna un om sau o familie, aşa cum amândoi părinţii mei făceau. Tatăl meu, care a fost avocat ca şi mine, a avut în general o mai mare influenţă asupra mea.

Iar în ce priveşte Africa de Sud, nu am fost niciodată implicat în politică, cum nu am fost nici în Olanda. Cu toate acestea se poate să fi influenţat câţiva oameni. Au trecut şaizeci de ani, dar câteodată mă gândesc la ce s-a întâmplat în trenurile acelea care transportau oameni către lagărele de exterminare. Tot ce pot să fac este să încerc să uit.323

Este foarte modest atunci când este întrebat despre faptele sale: „De ce am făcut-o? Cum aş fi putut să nu o

fac? Dacă te-aş vedea înecându-te, te-aş scoate din apă. Orice persoană cumsecade, care are o idee despre cum să ajute, ar ajuta. Dacă nu ajuţi, nu eşti o persoană cumsecade”. 324

Pe 29 mai 2003, Jaap a primit de la Yad Vashem în Sala Comemorării meritul de „Drept între Popoare”. Călătorise împreună cu 50 de evrei sud-africani într-o misiune de solidaritate şi a plantat 50 de copaci în Pădurea Memorială

Sud-Africană „Golani Junction”. „Aparent, domnul van Proosdij a fost copleşit de emoţie la această ceremonie, care pentru el a reprezentat încarnarea unui popor opresat într-o naţiune suverană”. 325

John/Jaap Schoen (1923 – 2007). Familia lui John Schoen oferă un exemplu similar de umanitarism, educându-şi copiii să fie buni şi să ajute pe toată lumea. John a crescut în Geldermalsen, care se află la o oră de mers cu trenul de Amsterdam. Tatăl lui era controlor la căile ferate, aşa că locuiau în vecinătatea gării:

Tatăl meu ajuta mereu alţi oameni, în fiecare noapte primeam la noi acasă oameni care voiau un loc de muncă, iar tatăl meu le-a dat multora dintre ei de muncă la căile ferate. În timpul războiului veneau foarte mulţi oameni din oraşe, care cereau mâncare, iar mama mea le dădea mereu de mâncare acestor oameni.326

John s-a născut pe 26 iulie 1923. Povesteşte că părinţii săi erau foarte iubitori şi generoşi, dar nu religioşi. Povesteşte de asemenea că a avut o viaţă de familie fericită. John avea 21 de ani când, în iulie 1944, părinţii lui au fost abordaţi de o fată tânără şi frumoasă, care lucra pentru organizaţia clandestină olandeză. Avea 20 de ani şi John recunoaşte că i-a plăcut şi că a însoţit-o mai târziu până la gară.327 Venise din Amsterdam ca să îi roage pe părinţii lui John să aibă grijă de o fetiţă evreică în vârstă de aproximativ 5 ani. La acea vreme, fratele mai mic al lui John, Joost, cunoscut drept Joop, avea 10 ani, iar sora lui, Trijntje, căreia i se spunea Tiny, avea 15 ani. Cu toţii ştiau

că Suze era evreică şi că era foarte riscant să o ţină la ei. Fetiţa arăta mai degrabă indoneziană decât evreică. Dacă naziştii ar fi aflat despre Suze, întreaga familie risca să fie trimisă în lagăr, cu toate acestea au fost de acord să o primească.328

John mi-a spus că atunci când familia lui Suze a fost ridicată de nazişti, cel mai probabil ea se afla la vreun vecin, de aceea a şi scăpat. Întreaga ei familie a fost trimisă la Auschwitz şi gazată. Pentru John este de înţeles de ce era foarte agitată atunci când a ajuns la ei şi plângea foarte mult: „La început, Suze se trezea în timpul nopţii şi striga după mama şi tatăl ei, de asemenea uda patul, dar fiind atât de mică a început să o accepte pe mama mea ca fiind mama ei. A iubit-o pe mama foarte mult, la fel şi mama pe ea”. 329

Potrivit lui John, părinţii lui s-au alăturat organizaţiei clandestine pentru că erau împotriva invaziei germane în Olanda şi persecuţiei evreilor de către nazişti. Au fost implicaţi în adăpostirea aviatorilor Aliaţilor, folosindu-se de un radio ascuns şi de presa scrisă pentru a transmite informaţii vitale.

În septembrie 1944, o parte din Olanda fusese cucerită de trupele britanice şi canadiene care au lansat Operaţiunea Market Garden, prin care se intenţiona recuperarea restului ţării. Operaţiunea a eşuat – povestea poate fi urmărită în filmul *Un pod prea îndepărtat*[14]. Ca urmare, s-a convocat o grevă generală la căile ferate, menită să întrerupă transporturile germane, fiind susţinută de 90 la sută dintre muncitori. Toţi participanţii la grevă riscau să fie arestaţi şi ucişi. În consecinţă, fiindcă tatăl lui John încă lucra la căile ferate, au trebuit să îşi părăsească locuinţa şi să se ascundă în Asperen, un orăşel de lângă Geldermalsen. În ascunzătoare se afla şi tipografia Rezistenţei.330

Trebuie menţionat faptul că greva a avut

14 „A Bridge Too Far”, film americano-britanic din 1977, regizat de Richard Attenborough (n.r.).

repercusiuni groaznice: germanii au trebuit să tel nelticA proprii oameni care să lucreze la calea ferată pentru ca trenurile lor să funcţioneze şi, în consecinţă, au decis ca din octombrie 1944 să interzică importurile de alimente în Olanda. Raţiile de hrană au fost reduse de la 1400 de calorii pe zi (august 1944) la 1.000 de calorii (decembrie), iar până în aprilie au scăzut la 500. Iarna aceea este cunoscută drept „Iarna Foametei", când oamenii erau aşa de disperaţi, încât ajunseseră să mănânce bulbi de lalele.331 Ria Sanders, care s-a născut în 1926 şi a trăit în Haga, mi-a trimis amintirile ei din acea perioadă. Mi-a spus că oamenii mâncau sfeclă de zahăr, care era în mod normal considerată mâncare pentru vite, bulbi de lalele, care erau tăiaţi şi prăjiţi ca ceapa; dar de multe ori era tăiat curentul şi nu mai puteau găti nimic, chiar dacă aveau mâncare. Povesteşte că toţi iepurii, pisicile şi câinii dispăruseră în acea perioadă.332

În timp ce familia Schoens locuia la tipografie, au fost trădaţi de un nazist infiltrat, pe care-l considerau membru în mişcarea de Rezistenţă şi care le-a cerut să îi tipărească ceva. La scurt timp, casa a fost percheziţionată de trei oameni înarmaţi care căutau un băiat de 20 de ani. Tatăl lui a spus că nu se afla niciun băiat de acea vârstă acolo. Jaâp, numai cu pijamaua pe el, se ascundea în unul dintre cele două poduri, tremurând, de frig şi de frică. Se pare că, „Gestapo nu a sesizat că fetiţa noastră, singura brunetă dintr-o familie blondă, era evreică". Au întrebat-o pe Suze ce. Se afla în pivniţă, iar ea a răspuns că nu erau decât şoareci. Jaap povesteşte:

Mama mea, Anna Johanna, a început să râdă, fapt ce i-a deranjat pe cei de la Gestapo, care i-au ordonat să ridice mâinile sau o vor împuşca. Mama le-a spus că doamnele nu fac aşa ceva şi i-a refuzat. Eram foarte înfricoşaţi, dar aceştia nu au împuşcat-o. Au plecat şi, pentru încă o zi, am fost în siguranţă?"

Se pare că au controlat celălalt pod, aşa că Jaap nu a fost descoperit. Potrivit lui Jaap, băiatul pe care îl căutau a

fost prins până la urmă, condamnat de un tribunal cu doi judecători şi, după ce şi-a săpat singur mormântul, a fost împuşcat.334

Metodele de control naziste erau de o absurditate absolută şi cel mai bun exemplu este faptul că olandezilor le-a fost interzis că mai crească flori portocalii în grădină, pentru că erau interpretate ca un semn de loialitate faţă de regină, reprezentanta Casei de Orania[15]. Se pare că tatăl lui John a scos toate gălbenelele şi le-a păstrat într-o grămadă de îngrăşământ, pentru ca mama lui John să le poată salva şi replanta. Afirmă de asemenea că mama lui „a dat dovadă de mult curaj pe perioada ocupaţiei”. 335

John îşi aminteşte un detaliu important, acela că toţi prietenii părinţilor ascundeau fete evreice. Este semnificativ faptul că, în întreaga Europă, au fost salvate mult mai multe fete evreice decât băieţi doar pentru că băieţii evrei circumcişi erau mai uşor de identificat şi, prin urmare, prezentau un mai mare risc.336 John Schoen a ţinut să îmi precizeze că nu existau băieţi evrei ascunşi în satul lui.337

John susţine că părinţii lui nu aveau prieteni evrei pentru că nu locuiau într-o zonă cu evrei. Cu toate acestea, recunoaşte că majoritatea olandezilor „aveau un mare respect pentru evrei. După ce germanii au venit în Olanda, am văzut evreii purtând steaua evreiască, dar pe măsură ce trecea timpul, erau din ce în ce mai puţini. Ştiam că erau trimişi la camerele de gazare”. 338 Era conştient de dispariţia evreilor pentru că vedea transporturile în care plecau:

Unul dintre trenurile ticsite cu evrei care îi ducea la un lagăr de concentrare a oprit în gara din satul nostru şi nu o să le uit niciodată feţele pline de disperare.

A avut loc o reacţie imediată – toţi cei care priveau de pe peron s-au grăbit să cumpere mâncarea de la

15 Casa de Orania este titlul familiei nobiliare din care provine familia regală a Olandei. Numele în olandeză este Oranje-Nassau, de aici și asocierea cu portocaliul (n.r.).

cărucioarele cu gustări şi să le-o dea bieţilor oameni prin geamurile trenului.339

Suze s-a ataşat foarte mult de familia Schoen şi a ţinut legătura cu ei şi după ce s-a mutat în America. În 1953, Suze s-a întors pentru a asista la nunta lui Tiny, 340 apoi a vizitat-o în fiecare an în Olanda pe Anna Schoen, până la moartea acesteia. Suze s-a căsătorit cu un poliţist evreu, Arnold Brown, în 1956.

John a vizitat-o pe Suze în Florida la mijlocul anilor 1990: „A fost minunat să o revăd şi să ştiu că a avut o viaţă lungă şi fericită". A avut două fete, Arleen Rose (născută în 1959) şi Diane Kitty (născută în 1963), dar a murit de cancer la plămâni în mai 1999, la doar 60 de ani, după o suferinţă de cinci ani. Arnold încă mai ţine legătura cu John Schoen:

Am întâlnit-o pe Suze în Conneticut, în 1953, şi ne-am căsătorit trei ani mai târziu. Obişnuiam să vorbim mult despre război şi mi-a povestit de familia ei care a fost luată în lagăr şi cum ea a scăpat şi a fost îngrijită de Jaap şi familia lui.

Chiar dacă soţia mea nu mai este, încă mai vorbesc cu Jaap la telefon din când în când. Există o legătură între noi care nu poate fi ştearsă, indiferent cât timp va trece. Fără familia Schoen, nu aş fi întâlnit-o niciodată pe soţia mea, nu m-aş fi îndrăgostit de ea şi nu aş fi avut această viaţă minunată, pe care am fost privilegiat să o împart cu ea.341

Vorbind cu Arnold Brown, acesta mi-a spus că Suze a fost mutată din loc în loc de către membrii organizaţiei clandestine şi, chiar dacă timpul petrecut cu familia Schoen a fost unul fericit, întreaga experienţă a traumatizat-o. Nu le-a vorbit niciodată fiicelor ei despre acea perioadă.342

John s-a alăturat armatei olandeze în iunie 1945 şi o parte din antrenament s-a desfăşurat la cazarma Wolverhampton, în 1946. La un bal local a întâlnit-o pe Pamela Cox, cu care s-a căsătorit în februarie 1947. În mai

1947 a fost trimis să lupte în Indonezia până în 1950, când s-a întors în Marea Britanie la soţia lui şi s-a angajat la o cooperativă locală. Au împreună trei copii: Christopher (1952), Peter (1955) şi Gerard (1959). În 1966, familia s-a mutat în Cardiff şi John a devenit administratorul departamentului de alimente al magazinului universal David Morgan; a lucrat acolo până în 1984, când s-a pensionat.343

Din păcate, John Schoen, corespondentul meu iniţial prin intermediul CCJ, a murit în 2007, la vârsta de 83 de ani.344 Fiul său, Peter, mi-a oferit informaţii suplimentare despre istoria familiei, iar vărul lui Peter, Ed van Rijswijk, fiul lui Tiny, mi-a furnizat nişte informaţii deosebit de importante legate de povestea lui Suze şi de activitatea pentru Rezistenţa olandeză. A refăcut istoricul familiei până în jurul anului 1700. Arleen l-a vizitat pe Ed în martie 2009, iar acesta i-a spus despre cercetarea pe care a făcut-o legată de familia din partea mamei: părinţii lui Suze au fost Samuel der Biji (născut pe 23 octombrie 1908) şi Alida Hamerslag (9 ianuarie 1911) şi au avut trei copii, Bernard (16 noiembrie 1931), Kitty (3 februarie 1933) şi Suze (14 ianuarie 1939). Toţi cinci s-au născut în Amsterdam. Familia a fost arestată din casa lor de pe Ruyshstraat 98 II, pe 20 iunie 1943. Aproape 5.500 de oameni au fost arestaţi în ziua aceea în oraş, ca rezultat al unei razii de amploare (o arestare în masă a evreilor – similară cu Aktion).345 Ed explică:

În cazul zilei de 20 iunie 1943, o întreagă porţiune din Amsterdam a fost închisă, nimeni nu putea să intre sau să iasă şi toţi oamenii care locuiau acolo au fost ridicaţi. Şi-au părăsit casele cu strictul necesar şi şi-au încuiat casele. Cheile au fost predate germanilor. Mai târziu, toată mobila a fost luată din aceste case şi dusă în Germania. Oamenii au trebuit să se strângă în pieţele din apropiere şi de acolo au fost luaţi cu camioane sau tramvaie spre cele mai apropiate gări. Oamenii care au fost [acolo] în acea zi – mai mult de 5.500 de persoane – au fost duşi direct în

lagărul Westerbork.346

Westerbork era un lagăr de tranzit în nord-estul Olandei. Evreii olandezi erau trimişi fie acolo, fie la Vught. Cei 5.500 de oameni au fost trimişi apoi în lagărul de exterminare Sobibor din Polonia, pe 13 iulie 1943, şi ucişi pe 16 iulie 1943. John a crezut că au fost duşi la Auschwitz, ceea ce este de înţeles, întrucât de multe ori, adevărata soartă şi destinaţie a victimelor nu a fost cunoscută decât după război, iar atunci el era în armată. Peste 110.000 de evrei olandezi au fost trimişi ori la Auschwitz, ori la Sobibor, şi alte lagăre mai mici; 75% dintre aceştia nu au supravieţuit.

Suze a fost salvată de un grup din Rezistenţă numit NV-Groep (*Naamloze Vennootschap*), care avea sedii atât în Amsterdam, cât şi în Ruyschstraat. Făcea parte dintr-o reţea de patru grupuri care salvau copii evrei. Erau organizaţi de un evreu german pe nume Walter Susskind, un fost angajat la Unilever care îşi pierduse slujba din cauză că era evreu. A fost desemnat să se ocupe de un centru de deportare care se afla faţă în faţă cu o grădiniţă, iar Susskind a conceput o schemă de a ajuta evreii să fugă prin grădiniţă. Pe parcursul a 18 luni, a salvat peste 1.000 de copii şi mulţi adulţi. Din nefericire, atât el, cât şi familia lui au fost trimişi la Auschwitz, unde a murit. Se pare că a fost perceput ca fiind colaborator din cauza relaţiei pe care o dezvoltase cu naziştii pentru a le distrage atenţia de la activităţile lui; a fost atacat de evreii olandezi din lagăr. Ulterior, a fost realizat un film bazat pe viaţa lui, *Secret Courage.347*

Membrii NV-Groep erau nevoiţi să se intereseze din casă-n casă pentru a găsi familii adoptive. O membră, Annemarie van Verschuer, descrie cât de mult detesta această sarcină: „Mi s-a părut întotdeauna terifiantă… îmi era mai frică să fac asta decât să duc copiii de la Amsterdam la Heerlen, pentru că nu ştiai niciodată cum vor reacţiona oamenii. Şi, la fel ca un comis-voiajor, trebuia să convingi oamenii să ia un copil”. 348

Documentele în legătură cu persoana care a adus-o pe Suze în Geldermalsen pe 19 iunie 1944 sunt neclare. Se presupune că ar fi fost Truus Vermeer. Aceasta era fiica familiei Vermeer din Brunssum, care se află în sud. Întreaga ei familie a fost implicată în Rezistenţa olandeză şi avea o strânsă legătură cu NV-Groep.

Grupul era implicat în special în salvarea copiilor. I-au mutat din Amsterdam în Brunssum şi împrejurimi, unde erau ascunşi la diferite familii. Mai târziu, au fost mutaţi în alte zone, cum ar fi Betuwe (zona Geldermalsen) şi Achterhoek (zona Nijverdal). Ed nu a putut să afle cu exactitate ce s-a întâmplat cu Suze din iunie 1943 până în iunie 1944, dar presupune că a fost ascunsă la altă familie. Arleen mi-a spus că Tiny i-a povestit (via Skype) că prima familie nu a vrut să o ţină pentru că urina în pat. Se pare că tatăl lui Tiny a spus că pe el nu îl deranja, pentru că Tiny, care avea atunci 15 ani, încă mai făcea în pat.349 NV-Groep ajuta familiile care ascundeau copii evrei cu bani şi cartele de alimente, iar asta presupunea ca membrii să viziteze familiile. Truus Vermeer a fost cea care o avea în grijă pe Suze şi se asigura că fata era tratată cum se cuvine.

Începând cu august 1945, Suze a fost trimisă timp de şase luni la o altă familie în Geldermalsen, iar apoi a locuit cu o mătuşă de-a ei, soră din partea mamei, Klara Hamerslag, care supravieţuise războiului împreună cu cei doi fii ai ei. S-a recăsătorit, devenind Klara Aaderwerk, şi în 1949 a adoptat-o pe Suze legal. Olanda a introdus în 1949 legislaţia conform căreia cine nu se întorsese din război era declarat mort în mod oficial. Ca rezultat, multe căsătorii, adopţii sau probleme legale au fost rezolvate. În noiembrie 1953, întreaga familie, inclusiv Suze, a emigrat în S.U.A.350

Arleen Kennedy mi-a povestit că a aflat când era mică cum a fost ascunsă mama ei de către familia Schoen. Mi-a scris că în 1964, când avea 5 ani, a mers să o viziteze pe Tiny în Olanda şi crede că atunci a aflat prima dată. A

confirmat că lui Suze nu îi plăcea să vorbească despre perioada războiului prea mult şi că nu i-a spus niciodată exact ce s-a întâmplat cu familia ei. Arleen presupune că nu ştia. Arleen şi fii ei, Craig (1988) şi Jason (1990) au aflat despre familia ei abia în urma cercetării întreprinse de Ed. În consecinţă, Arleen s-a întors în Amsterdam în martie 2009 şi, în timp ce vizita Muzeul Evreiesc, a văzut o expoziţie de fotografii cu copiii evrei salvaţi şi a recunoscut-o pe Suze într-o poză pe care muzeul nu reuşise să o identifice. Tiny a exclamat imediat ce a văzut fotografia: „Aceea este Suze!”

Arleen concluziona: „Îi iubesc pe Tiny şi pe familia ei foarte mult. Sunt recunoscătoare că fac parte din viaţa mea”. 351

SALVATORI DIN ALTE MOTIVE

Oskar Schindler (1908 – 1974), care a devenit cunoscut în întreaga lume datorită filmului lui Stephen Spielberg din 1994, nu a trăit să îşi vadă numele folosit în mod generic pentru a denumi salvatorii din perioada Holocaustului care nu erau evrei. Alţi salvatori sunt numiţi sau raportaţi la Schindler în diverse forme: Varian Fry a fost numit „Schindler al artiştilor” 352; Henk Huffener „Oskar Schindler de Surrey” 353; Chinuie Sugihara „Schindler al Japoniei” 354, dr. Ho „Oskar Schindler al Chinei” 355, iar ambasadorul britanic în Lisabona din 1940, Sir Ronald Campbell, a fost numit „Schindler al Marii Britanii”.356

Personalitatea complexă a lui Oskar Schindler, precum şi motivele acestuia, servesc ca exemplu tuturor salvatorilor, aşa că înainte de a discuta despre motivele acestora, este necesar un studiu legat de rolul lui ca salvator.

La sfârşitul războiului, Oskar Schindler a scris despre eforturile lui de a muta fabrica, împreună cu cei 1.000 de evrei angajaţi, din Cracovia la Brinnlitz, în Regiunea Sudeţilor. Hoffman, proprietarul fabricii, s-a opus şi, ca un bun nazist, a făcut tot ce i-a stat în putinţă să împiedice

transferul: „A mers la Gestapo, la consiliul landului, la guvernatorul landului, pentru a cere ca lui Schindler să nu i se permită să umple zona cu evreii lui, care pot aduce variola, pot atrage atenţia bombardierelor inamice etc”. Dar Schindler a reuşit să obţină permisiunea de la sediul central al S.S.

Este imposibil pentru o persoană din afară să îşi închipuie cât de mult a trebuit să mă zbat înainte de a reuşi să transfer evreii, până să-i văd pe cei 1.000 de oameni instalaţi în noua locaţie. Confuzia generală care domnea în acea perioadă, birocraţia, invidia şi reaua-voinţă a diverşilor oameni m-au adus în unele momente pe culmile disperării. Am rezistat totuşi datorită unei dorinţe arzătoare de a salva evreii, cu unii dintre care ajunsesem să fiu apropiat, prieteni loiali de acum 5 – 6 ani, de la crematoriile din Auschwitz sau alte locuri, după ce reuşisem să îi protejez atâţia ani şi cu atât de multe eforturi personale de ghearele S.S.-ului.357

Oskar Schindler nu era o persoană religioasă, dar era empatic. Victor Dortheimer, numărul 385 de pe lista lui, şi unul dintre evreii care a ajuns să îl cunoască cel mai bine, spunea că acesta a avut grijă de el din momentul în care l-a întâlnit: „Nu este vorba de ce mi-a spus – este vorba că a fost politicos cu mine şi mi-a vorbit ca unei fiinţe umane. Niciun alt german nu m-a tratat ca pe o fiinţă umană”. 358 Victor credea că motivele lui Schindler de a ajuta evreii erau legate de simţul lui moral, dar şi de aventură: „Era mereu un pic băut şi întotdeauna cu o femeie frumoasă alături. Era un fel de gangster gentleman, dar cred că, atunci când a văzut ce se întâmplă cu evreii, a ştiut că trebuie să ne ajute”.

Victor era decorator şi a fost ales să îi decoreze vila comandantului S.S. Amon Goethe, apoi a fost detaşat să zugrăvească în fabrica lui Schindler. A început să se apropie de Schindler în timp ce stăteau în apartamentul acestuia şi beau votcă. S-au destăinuit unul altuia, iar Victor l-a rugat să îi ajute pe colegii săi de muncă. Victor îl

descrie ca pe un afacerist foarte abil: „A făcut avere, pe care a cheltuit-o ca să ne protejeze pe noi, evreii lui. Dacă germanii ar fi aflat, ar fi fost împuşcat”. 359

În 1995, Victor Dortheimer a fost intervievat pentru un documentar TV despre acţiunile lui Schindler. Acesta din urmă a salvat de la Auschwitz, printre alţii, două femei care purtau numele de familie al lui Victor – una dintre acestea era soţia lui, Helena, iar cealaltă era soţia fratelui său – numerele 28 şi 29 de pe lista sa. Victor povesteşte că fabrica era o mare minciună, nu producea nimic:

Nu am produs nici măcar un cartuş. Compania era de fapt un paravan pentru a ne proteja pe noi. Mai mult decât atât, Schindler ne lăsa să ascultăm BBC la radioul din maşină, în garaj. Ştiam ce se întâmplă pe front înaintea gărzilor germane. Dacă ne-ar fi prins, am fi fost împuşcaţi.360

Herbert Steinhouse, un jurnalist Canadian care l-a cunoscut pe Schindler în Germania, în perioada imediat următoare războiului, ne oferă o altă perspectivă. Steinhouse se întâlnise cu un vecin de-al lui Schindler din Svitavy361, oraşul natal al acestuia, al cărui tată fusese rabin în localitate. Acesta i-a spus lui Steinhouse că:

Acest om spunea că, în calitate de fascist din landul sudeţilor şi membru al partidului lui Henlein, care a fost absorbit mai apoi de Partidul Nazist german, Schindler părea să susţină orice ideologie, mai puţin una. Aceea era politica rasială. Fusese în relaţii cordiale cu câţiva dintre evreii sudeţi. Vorbea cu vecinul său şi tatăl acestuia, rabinul. Vorbeau despre literatura sofisticată în idiş din Polonia şi Cehoslovacia, despre poveştile populare şi mitologie, despre anecdote şi vechi tradiţii evreieşti din satele Poloniei de est sau din Moldova.362

Herbert a avut o serie de întâlniri în München, în 1948, cu Oskar şi Emilie Schindler. Articolul rezultat a fost publicat abia în 1994. Autorul a încercat să facă speculaţii legate de motivele acestuia, luând în considerare spusele lui Ifo Zwicker, salvat şi el de Schidler, care îl ştia din

oraşul lor natal: „Ca cetăţean al oraşului Svitavy, nu mi l-aş fi închipuit capabil de toate aceste fapte incredibile. Ştiţi, înainte de război, toată lumea îl numea Gauner (escroc).363 Oskar însuşi folosea cuvântul german *maßIos* (care se traduce: fără moderaţie, excesiv, dar poate avea şi conotaţia de prezenţă a unei forţe interioare care îl împinge pe un om să nu mai ţină cont de comportamentul social acceptat) 364, pentru a se descrie pe sine însuşi.

Schindler era un bun cunoscător al caracterelor umane – l-a ales pe un viitor judecător la Curtea Supremă a Israelului să îi falsifice documentele. Mosche Bejski îl descrie pe Schindler aşa cum era în realitate, „fără înfrumuseţări”:

Schindler era un beţiv, Schindler era un afemeiat. Relaţia cu soţia sa era destul de proastă. Mereu avea nu una, ci câteva femei. După război nu a reuşit să conducă o afacere normală…

Trebuia să îl iei ca atare. Schindler era o persoană foarte complexă. Era un om bun. Era împotriva răului. Acţiona spontan. Era un om aventuros, care îşi asuma riscuri, dar nu sunt sigur dacă acest lucru îi făcea plăcere. Se implica doar pentru că oamenii îl rugau să o facă. Iubea copiii. Îi considera pe toţi copiii şi nepoţii celor pe care îi salvase ca pe familia sa. Era un om foarte, foarte sensibil. Dacă Schindler ar fi fost un om normal, nu ar fi făcut ceea ce a făcut. Tot ce a făcut a fost foarte periculos…

Într-o zi, la sfârşitul anilor 1960, l-am întrebat pe Schindler de ce a făcut toate acestea. Răspunsul lui a fost unul foarte simplu: „Îi ştiam pe oamenii care lucrau pentru mine. Când cunoşti oamenii, trebuie să îi tratezi ca pe nişte fiinţe umane…” Acesta a fost Schindler.365

Psihoterapeutul Luitgard Wundheiler a scris, în 1986, un articol cuprinzător despre evoluţia morală a lui Schindler în perioada Holocaustului, cu mult înaintea filmului lui Spielberg. Însăşi povestea ei este una de interes, fiindcă tatăl ei fusese judecător în Germania. În 1936, asemenea tuturor celorlalţi funcţionari publici, i s-a

propus să se alăture Partidului Nazist şi să semneze un jurământ de loialitate. A discutat această problemă cu fiica lui de 14 ani, Luitgard, şi i-a explicat posibilele consecinţe, inclusiv uciderea lui. Chiar dacă nu a semnat şi a fost eliberat din funcţia de judecător, a reuşit să lucreze pe post de curier juridic în timpul războiului şi au supravieţuit, dar trăind în sărăcie. Cincizeci de ani mai târziu, aceasta analiza în articolul ei felul în care Schindler s-a schimbat dintr-un om impulsiv, care ajuta din oportunism, într-un om cu compasiune şi, într-un final, într-un om cu principii altruiste; de asemenea, dintr-un om preocupat doar de oamenii pe care îi cunoştea, într-un om interesat de soarta multora pe care nu îi ştia.366

Wundheiler se referă la impulsivitatea lui Schindler, de care era conştient, ca răspuns la întrebarea lui Bejski: „De ce ai făcut ceea ce ai făcut, de ce ţi-ai riscat viaţa pentru noi?”. Schindler a răspuns:

„Dacă tu ai trece strada şi ai vedea un câine care e gata să fie lovit de o maşină, nu ai încerca să îl ajuţi?” Acest răspuns este relevant. Se pare că Schindler îşi considera acţiunile de salvare ca nişte răspunsuri umane imediate în faţa suferinţei; i s-au părut atât de normale, că nu şi-a pus problema unei explicaţii, de unde şi întrebarea provocatoare de la final: „nu ai încerca să ajuţi?”. Se simte chiar un ton de nerăbdare la o întrebare cu un răspuns atât de evident. Există, de asemenea, o uşoară naivitate în răspunsul lui, ca şi când, chiar şi după Holocaust, nu ar fi realizat că majoritatea oamenilor nu încearcă să ajute alte fiinţe aflate în pericol dacă asta presupune să se expună ei înşişi pericolului.367

Această viziune poate fi coroborată până la un punct de mărturia unei femei pe nume Ingrid, care de asemenea a fost salvată de Schindler. Aceasta susţinea că Schindler: „nu putea să suporte suferinţa. Nu se aşteptase să se ajungă la ce s-a ajuns”. Soţul ei adaugă:

Uite ce e, el era nazist, dar lucrase pentru Abwehr [serviciul de informaţii secrete al armatei] şi dispreţuia

S.S.-ul. Ştiţi, a făcut o grămadă de bani, putea să îi păstreze pe toţi. Dar fiecare cent pe care l-a făcut l-a folosit ca să îi salveze pe aceşti oameni. Nu a rămas cu nimic la final.368

Câţiva ani mai târziu, judecătorul Bejski adăuga: „Schindler era diferit din două motive. Faptele sale eroice au fost pe scară largă şi s-au întins pe o perioadă lungă de timp”. 369 în toată acea perioadă, a fost susţinut de soţia sa, Emilie, care fusese mai ageră cu privire la intenţiile naziştilor decât Oskar. Mai târziu a scris că a încercat să îl convingă că naziştii plănuiau să „impună naţional-socialismul prin forţa armelor şi dominaţie nemiloasă... Dar protestele mele, repetate în nenumărate rânduri în faţa lui Oskar, nu au fost de niciun folos. Până când a realizat şi el ce se întâmplă, războiul făcuse deja multe victime”. 370

Schindler se căsătorise cu Emilie în 1928, când amândoi erau foarte tineri – el avea 20 de ani, iar ea 21. Emilie a fost educată la o mănăstire, unde cea mai bună prietenă a ei era evreică. Căsnicia lor se pare că a fost una nefericită de la început – probabil circumstanţele nu au fost nici ele fericite, fiind nevoiţi să locuiască împreună cu tatăl beţiv al lui Oskar şi mama acestuia care era invalidă.371 Nu au avut copii. Deşi Oskar nu îi era tocmai fidel, Emilie a fost foarte implicată în activitatea lui de salvare a evreilor:

I-am văzut pe aceşti nefericiţi evrei reduşi la sclavie, trataţi ca animalele, privaţi de orice – inclusiv de folosirea lenjeriei intime, indiferent de sezon, sub uniformele lor. Văzându-i astfel, fără nimic, cu familiile luate de lângă ei şi fără dreptul la o moarte demnă, nu am putut să nu mă îndurerez de soarta lor înfiorătoare.372

Incidentul de la Golleschau/Goleszow[16] demonstrează

16 Pe 21 ianuarie 1945, peste 100 de evrei din lagărul de muncă silnică Golleschau au fost încărcați în vagoane de vite sigilate ale SS și transportați spre vest, fără apă și mâncare. Trenul a circulat fără o țintă anume, timp de 10 zile, acoperit de gheață. Au fost abandonați pe linii secundare, recuplați la locomotive, tractați câțiva kilometric, decuplați

nu numai barbaria naziştilor, dar şi curajul şi umanitatea lui Emilie şi Oskar într-o asemenea situaţie îngrozitoare.

Emilie şi-a scris memoriile ca un act de revoltă împotriva faptului că soţul ei „s-a bucurat de toată atenţia pe care i-a acordat-o istoria şi simt că acest lucru nu este corect pe deplin. Nu fac asta din cauza lui, ci pentru a spune adevărul”. 373 Emilie Schindler explică astfel motivaţiile lor:

Filmul lui Steven Spielberg, cartea lui Thomas Keneally şi toate celelalte râuri de cerneală vărsate la cincizeci de ani după aceste evenimente îl zugrăvesc pe soţul meu ca pe un erou al acestui secol. Acest lucru nu este adevărat. Nu a fost un erou, şi nici eu nu am fost. Am făcut doar ce a trebuia făcut. În perioade de război, sufletele noastre plutesc în derivă. Am fost una dintre acele umbre efemere afectate de atrocităţate, de mizeria ei şi de vehemenţa cu care era manifestată, de suspiciune şi contradicţie, care au lăsat un semn ce nu poate fi şters din memorie.374

Cartea ei se încheie cu o simplă afirmaţie:

Morala poveştii mele este simplă: fiinţa umană de lângă tine are mereu dreptul la viaţă. La fel ca mulţi alţii, cred că am aflat în timpul războiului pe propria mea piele că „iubiţi-vă unii pe alţii” nu este doar o frază goală, ci o maximă după care merită să trăieşti, chiar şi în cele mai nefericite circumstanţe. Descendenţii celor de pe lista lui Schindler au arătat că acest lucru este adevărat; trăiesc, au copii, îşi amintesc.375

În 2001, Emilie a demarat un proces pentru a obţine originalul listei lui Schindler.376 A murit în acelaşi an.

Articolul lui Steinhouse a stat în sertar timp de 40 de ani pentru că nimeni nu a vrut să îl publice în perioada

---

din nou. Mulți deținuți au murit pe drum de frig și foame, într-un final, vagoanele au ajuns la Zwittau și abandonate. Abia după câteva zile, un muncitor a auzit țipetele celor închiși înăuntru și l-a informat pe cumnatul lui Oskar Schindler, care lucra la Căile Ferate Germane. Schindler a negociat cu SS-ul transferarea deținuților rămași în viață la fabrica lui de armament de lângă Brunnlitz (n.r.).

respectivă. Când filmul Lista lui Schindler a fost lansat în decembrie 1993, l-a scos şi l-a actualizat cu informaţiile despre perioada în care Schindler a fost plecat în Argentina, în vara anului 1949, fiind sponsorizat de o organizaţie de caritate americano-evreiască (JDC[17]). Schindler a fost ajutat cu generozitate, oferindu-i-se în jur de 15.000 $ pentru a-şi deschide o afacere cu blănuri, dar aceasta nu a avut succes, apoi a încercat să fie fermier, de asemenea fără succes. „Era optimist şi încrezător – mereu a fost”. Conform spuselor soţiei sale, „în Argentina nu făcea altceva decât că stătea în pat” şi se ridica doar după-amiaza, pentru a se întâlni cu iubita lui. În 1958, când a părăsit-o pe Emilie în Argentina, pentru a se întoarce în Germania, avea o datorie de 500.000 pesos. Ea a trebuit să plătească datoria şi a rămas fără niciun ban.377 Şi în Germania a dat greş, pierzând banii binefăcătorilor lui – de această dată cu o fabrică de ciment. Soţia lui îl descrie ca pe un vânzător, un visător şi un om de afaceri foarte prost atunci când era onest”:

Ştiuse cum să se descurce pe piaţa neagră şi cum să devină milionar. În perioada războiului, când se dădeau mită şi cadouri, a făcut avere. Dar ca antreprenor cinstit se pare că a făcut numai pagube în Argentina, la fel şi când s-a întors în Germania.378

Povestea lui a fost prezentată pe scurt la televiziunea din Germania, la începutul anilor 1960. În acel moment locuia în Frankfurt şi cineva l-a recunoscut şi i-a scuipat în faţă, numindu-l „iubitor de evrei”. Deşi Konrad Adenauer, primul cancelar al Germaniei de Vest, i-a acordat o medalie şi o mică pensie, Schindler trăia în mizerie. Locuia într-o singură cameră lângă staţia de tren din Frankfurt, din mila primită de la *Schindlerjuden* (evreii lui Schindler). Deşi a fost onorat de Yad Vashem şi sărbătorit de evrei din Israel,

17 American Jewish Joint Distribution Committee (JDC) este o organizație de ajutorare a evreilor cu sediul în New York, înființată în 1914. Este activă în peste 70 de țări și Israel printr-o rețea de programe de asistență socială pentru comunitățile de evrei în principal din Europa Centrală și de Est, ca și din Orientul Mijlociu (n.r.).

pe care îl vizita în fiecare an, începuse să bea prea mult. A murit în 1974, la doar 66 de ani, în „sărăcie şi alcoolism”, după spusele lui Steinhouse. Din păcate pentru el, se întâmpla cu doar şase ani înainte ca Thomas Keneally să intre în magazinul de bagaje al lui Poldek Pfefferberg[18] din Beverly Hills şi să audă povestea acestuia.

Trude Simonsohn l-a cunoscut pe Schindler când acesta s-a mutat în Frankfurt, în 1958. Era activă în grupul Prietenilor din Frankfurt de la Universitatea Evreiască din Ierusalim. La 73 de ani, îi povestea unui jurnalist de la Reuters: „Era un suflet secătuit. Ca şi cum toată energia lui vitală a fost epuizată în acţiunea de salvare… Asta simţeai din partea lui. Un om care avusese atâta putere în vremurile acelea îngrozitoare nu a putut să se mai pună pe picioare din nou”. 379

Iţhak Stern, care a lucrat cu Schindler pe toată perioada salvărilor, a dat următoarea mărturie în mai 1962, la o întâlnire asupra vieţ uitorilor cu Schindler:

L-am întâlnit pe Schindler pe 18 noiembrie 1939… când şi-a întins mâna spre mine, i-am spus „Sunt evreu”, pentru că evreii trebuiau să anunţe acest lucru când vorbeau cu un german. Schindler a ignorant asta şi a spus „Prostii. De ce îmi reaminteşti că sunt german? Nu ştiu asta deja?”

Pe 4 decembrie 1939, Oskar a venit într-o fugă să le spună despre crearea ghetoului şi despre strângerea evreilor, dar nimeni nu l-a ascultat. Mai târziu şi-au amintit: „Schindler ne-a spus despre aceste planuri, iar noi, ca nişte proşti, nu l-am băgat în seamă”. Stern vorbeşte chiar despre respectul lui Schindler pentru tradiţiile evreieşti: a creat un cimitir special pentru evrei când o anumită doamnă Hofstater a murit – aceasta a fost îngropată cu tot ritualul de rigoare. Potrivit lui Stern, „era singurul loc cu cimitir evreiesc din Europa ocupată…”

18 Unul dintre evreii polonezi salvați de Oskar Schindler și cel care l-a inspirat pe scriitorul australian Thomas Keneally să scrie Schindler’ Ark (publicată în română sub titlul Lista lui Schindler), roman care a stat la baza filmului regizat de Steven Spielbierg, Lista lui Schindler (n.r.).

După descrierea ororilor petrecute în timp ce salvau oameni din trenul spre Goleszdw, Stern concluzionează: „În limba ebraică există trei termeni, trei grade: persoană, om, fiinţă umană. Cred că acum mai este şi al patrulea – Schindler”. 380

Această ultimă remarcă despre Schndler ar fi trebuit spusă unui om care l-a cunoscut foarte bine, pe o perioadă lungă de timp: dr. Mosche Bejski, care l-a descris folosind cuvântul în idiş „*mensch*”. Acest cuvânt este tradus de obicei prin „un om bun”.381 Bejski spune despre Schindler că a fost crescut ca un *bon vivant* şi că îi plăcea să trăiască bine. Născut în 1912, avea în jur de 30 de ani când a plecat în Polonia să facă bani, dar când a văzut felul în care sufereau evreii, a simţit că trebuia să facă ceva:

Era cu adevărat un om bun şi sensibil la suferinţa altor oameni. La fabrica Brinlitz se afla o infirmerie în lagăr. Acolo era o evreică tânără, cam de 22 – 23 de ani, care avea tuberculoză în fază terminală. Schindler a mers să o vadă şi a întrebat-o dacă voia ceva. Aceasta a spus că i-ar plăcea un măr. Era iarna dintre 1944 – 1945, dar Schindler s-a dus până la Svitavy şi a venit înapoi cu o sacoşă de mere pentru ea.’82

Pentru dr. Bejski, acest gest dovedeşte bunătatea lui Schindler, dar recunoaşte că se purta urât cu soţia lui. „Era brutal cu ea”. Bejski mi-a mărturisit că el era singurul german de care nu se temea. Bejski lucra în birou, la desenele tehnice: „Când Schindler venea în vizită, câteodată îşi aprindea o ţigară şi lăsa restul pachetului pe biroul meu. Acestea erau extreme de valoroase. Cu două ţigări puteai cumpăra o franzelă în lagăr”.

Schindler a fost un om cu motive complexe, la fel ca mulţi dintre salvatori. Şi-a găsit locul potrivit în perioada războiului, dar după aceea viaţa lui a fost un dezastru. Cu toate acestea, în acel moment crucial al vieţii lui a fost un om bun şi salvatorul celor 1 100 de evrei ai lui.

Salvatori implicaţi în Rezistenţă

Henk Huffener (1923 – 2006). Întreaga familie a lui

Henk a activat în mişcarea de rezistenţă. Tatăl lui, Hendrick, care era un antifascist activ chiar din 1935, a început să organizeze întâlnirile Rezistenţei la ei acasă, începând din 1941. „Tatăl meu era o persoană extraordinar de curajoasă şi bună. Nu şi-a arătat niciodată îngrijorarea”. 383 Familia era formată din Hendrick, cei nouă copii ai lui şi mama lor vitregă. Mama lor biologică, Wilhelmina Huffener-Merks, murise în 1932. Familia era catolică, dar Henk susţine că acest lucru nu a avut nicio influenţă asupra lui.384 Trăiau într-o zonă izolată din Bilthoven, la marginea unei proprietăţi foarte întinse, pentru că tatăl lui devenise administratorul terenului care aparţinea unui spital şi sanatoriu pentru tuberculoză. Izolarea a fost foarte folositoare activităţii Rezistenţei.385

Familia lui Henk cânta şi la sfârşit de săptămână aveau concerte de cameră pentru prietenii care se alăturaseră grupului lor din Rezistenţă. Cu toate acestea, prima misiune din 1941 a fost dezastruoasă. Dr. Browser, care reuşise să stabilească un contact radio cu guvernul olandez aflat în exil în Londra, i-a rugat pe Henk şi pe fratele acestuia, Joep, să raporteze cu privire la stabilimentele militare germane şi la mişcarea trupelor. Henk recunoaşte:

Aveam 18 ani, dar arătam de 14, şi vorbeam cu soldaţii. Eram vesel şi naiv şi le spuneam „vai, chiar mergeţi în direcţia aceea?” Nemţii au detectat până la urmă activitatea doctorului şi i-au spart casa. L-au prins în flagrant; a fost luat şi împuşcat. W6

Henk, care s-a născut pe 24 februarie 1923, spune că a fost un copil precoce şi la 15 ani avea deja prieteni diverşi, inclusiv evrei, atei, quakeri şi protestanţi.387 Educaţia lui s-a încheiat la vârsta de 17 ani, când germanii au ocupat Olanda. A fost foarte apropiat de sora lui mai mare, Ann, şi de fratele lui, Joep, care erau şi cei mai activi în mişcarea de rezistenţă.

Henk a scris de asemenea despre influenţa puternică pe care a avut-o lui Betty Cadbury asupra lui. Betty, care

se număra printre quakerii din Birmingham, căsătorită cu Kees Boeke, care administra Şcoala Werkpaats – „o şcoală cu internat excentrică şi progresistă”. Betty i-a făcut cunoştinţă cu câţiva oameni interesanţi – Victor Gollanez, publicist, Fenner Brockway, membru în Parlament, şi Corder Catchpole, un alt quaker care era implicat activ în atenuarea problemelor cauzate de nazişti şi care avea o poziţie foarte clară legată de soarta evreilor. Acesta, ca şi familia Boeke, fusese arestat în perioada Primul Război Mondial pentru activităţi pacifiste. Dar în anii Europei anilor 1930, „quakerii au decis să evite cuvântul «pacifist» şi să se denumească «Prieteni ai Păcii», pentru că naziştii asociau pacifismul cu comunismul ca activitate politică, iar comuniştii erau consideraţi trădători” 388

Henk scrie: „Din cauza ei [a lui Betty] am devenit un pacifist înfocat şi nu vedeam rostul rezistenţei armate. Rezistenţa armată era în mare parte neproductivă şi, la acea vreme, sacrifica nenumărate vieţi”. 389 Familia Boeke a angajat în 1940 doi evrei germani ca profesori în şcoala lor, dar de la sfârşitul lui 1941 angajarea evreilor era interzisă. Betty, care era englezoaică, atrăsese deja interesul naziştilor şi avea suficient material incriminator în şcoală, cum ar fi adresele evreilor germani şi cărţi scrise de ei, aşa că Henk s-a oferit să mute lucrurile într-o ascunzătoare sigură, în cazul în care naziştii ar fi venit să caute. „Am umplut un cărucior cu cutii, fără să ştiu ce se află în ele”, a scris e1390. Dar nu toată activitatea lor presupunea ajutorarea evreilor: sora lui, Ann, împreună cu soţul ei, Jeff Le Jeune, şi fratele Joep se ocupau de un „drum elveţian” – o rută de scăpare care:

a fost iniţial creată pentru a-i trimite pe foştii parlamentari olandezi înapoi la Londra prin Geneva iar mai apoi, pe aceeaşi rută, dr. V. Hooft, şeful Consiliului Internaţional al Bisericilor, a scos pe ascuns microfotografii – în mare parte documente militare. Organizaţia aprobată oficial de Londra, şi în care erau implicate peste 50 de ţări ce lucrau cu schimbul, a început

în Olanda, unde Ann administra o ascunzătoare în care erau depozitate multe materiale, cum ar fi lame de ras, stilouri, perii de păr etc. În sfârşit, mai ştiu că aproape 50 de paraşutişti au fost trimişi pe ruta 2, către Spania şi Portugalia. În 1942, i-am convins pe Ann şi pe soţul ei, curierul ei de pe ruta elveţiană, să ajute evreii să ajungă măcar în Belgia. Evreii erau o excepţie, nu e regulă.391

În 1942, grupul a avut parte de prima lor provocare majoră când li s-a cerut să evacueze un kibbutz[19] de germani sionişti, cunoscut drept Casa Hachshara, din Loosdrecht:

Grupul Rezistenţei a primit un pont că germanii urmau să facă un raid în kibbutz şi să trimită locuitorii lui în lagăre de concentrare. Rezistenţa i-a risipit în doar câteva săptămâni. Au fost scoşi în grupuri mici, unii dintre ei deghizaţi în drumeţi sau ciclişti. Domnul Huffener şi sora lui au mutat toţi evreii în locuinţe sigure permanente. Domnul Huffener a reuşit chiar să trimită o fată cu sindromul Down într-un azil pentru copii cu handicap mintal. A dus-o acolo cu trenul şi bicicleta.392

Era, desigur, foarte periculos ceea ce făceau şi, în una din dăţi, când Henk escorta o fată care avea pronunţate trăsături evreieşti şi nu vorbea olandeză, au fost opriţi de nişte soldaţi germani: „A sărutat-o, spunându-le germanilor că trebuie să plece, altfel vor avea probleme cu părinţii lor, şi au scăpat”. Tatăl fetei i-a arătat mai apoi lui Henk medalia lui din Primul Război Mondial, aşezată pe o pernă de catifea neagră, spunându-i: „Aceasta este Crucea de Fier Ordinul I. Sunt scutit de deportare”. Henk a încercat să îl convingă să nu fie prea încrezător, dar din păcate sfatul lui nu a fost luat în seamă.393

Întrebarea legată de evrei şi Crucea de Fier era una foarte importantă, mai ales pentru evreii asimilaţi. Aceştia se simţeau în siguranţă în ţările care îi asimilaseră. La începutul Primului Război Mondial, principalele organizaţii evreieşti îi încurajau pe evrei să se alăture forţelor armate

19 O așezare comunală din Israel, de obicei o fermă (n.tr.).

pentru a arăta ataşamentul faţă de ţara lor. O sută de mii de evrei au luptat pentru Germania în Primul Război Mondial, inclusiv tatăl Annei Frank, Otto, unchiul lui Wilfrid Israel, Richard, şi vărul lui, Ernest. Aceştia reprezentau o cincime din populaţia evreiască, dintre care 12.000 au pierit în lupte, 30.000 au fost decoraţi şi 2000 deveniseră ofiţeri.394 Mormintele celor căzuţi în bătălie pot fi încă văzute în cimitirul Weissensee din Berlin – cel mai mare cimitir evreiesc din Europa. „O întreagă parcelă a cimitirului îi onorează pe cei căzuţi în anii 1914 – 1918, cu rânduri de pietre de mormânt albe, aşezate cu o precizie militară”. Acestea au fost ridicate în 1927, când era „încă posibil să onorezi germanii evrei pentru patriotismul cu care şi-au dat viaţa în slujba Patriei”. 395

Soldaţii supravieţuitori, mai ales cei care fuseseră decoraţi, se simţeau în siguranţă. Dar germanii evrei care se considerau „germani de origine mozaică” şi care se alăturaseră cu tot sufletul şovinismului prusac în 1914, aveau să fie ulterior dezamăgiţi.396 Crezuseră că făceau parte integrantă din cultura germană:

După 1933, au fost şocaţi să realizeze că erau ţinte ale legilor rasiale naziste – că discursurile lui Hitler se adresau lor. Convinşi că era vorba de o greşeală, veteranii Primului Război Mondial îşi prindeau medaliile de haine şi mergeau la oficialii nazişti pentru a-şi evidenţia patriotismul. În martie 1933, congregaţia evreilor din Berlin i-a trimis o scrisoare lui Hitler oferindu-i „garanţia că aparţinem poporului german; este datoria noastră sfântă, dreptul nostru şi dorinţa noastră cea mai adâncă să luăm parte activ la reconstrucţia şi dezvoltarea ei”. La sfârşitul anului 1936, Asociaţia Soldaţilor Evrei de pe Front şi-a comemorat camarazii căzuţi în Primul Război Mondial cu o ceremonie la Berlin, reafirmând loialitatea lor faţă de Patrie.397

Else Pintus descrie un incident din Danzig în vara anului 1941. Domnul David, care avea un magazin de mobilă, stătea la coadă pentru alimente când o femeie i-a

spus că acea coadă era doar pentru germani. Acesta i-a răspuns: „Sunt german, la fel ca dumneavoastră. Am servit patru ani pe frontul german”. Cineva probabil că a raportat acest incident la Gestapo, pentru că, deşi domnul David era bolnav la pat, au venit să îl ridice şi în opt zile era mort.398

Dr. Arthur Arndt, care se ascundea în Berlin împreună cu alţi şase evrei, fusese răsplătit cu Crucea de Fier pentru serviciile lui ca medic militar în Primul Război Mondial. Pe 16 august 1935, cu o lună înainte să fie date Legile de la Nürnberg, i-a fost acordată Crucea de Onoare, din nou, pentru munca prestată în Primul Război Mondial. În iulie 1938, i s-a spus că medicii evrei sunt scoşi din Registrul Medicilor şi nu se mai pot numi de aici încolo medici, nici nu mai au voie să trateze pacienţi arieni. Medicii evrei aveau să fie numiţi *Krankenbehandler* (vindecători pentru bolnavii evrei).399 într-un final, în Ungaria, toate scutirile pentru evrei, chiar şi pentru eroii de război, au fost revocate pe 15 octombrie 1944, odată cu venirea la putere a guvernului Szălaşi.

Aceşti soldaţi mândri ar fi trebuit să îşi amintească evenimentele din 1 noiembrie 1916 când, în momentul în care germanii au început să piardă războiul, înaltul Comandament – în persoana ministrului de război prusac, Adolf Wild von Hohenborn – a considerat că evreii pot fi un bun ţap ispăşitor pentru eşecul germanilor. S-a decis că un recensământ al evreilor va arăta faptul că aceştia sabotează efortul militar pentru Patrie. Dar datorită patriotismului onest al evreilor, *Judenzahlung* (Recensământul Evreilor) a arătat nu numai că evreii îşi serveau ţara cu entuziasm, dar chiar se ofereau voluntari în prima linie în număr disproporţionat faţă de germani. Rezultatele recensământului nu au fost niciodată publicate, pentru că nu serveau scopului iniţial.400

Henk a găsit ascunzători pentru mulţi evrei, inclusiv pentru familia Da Costa şi Bep şi Mani Aalsvel, care au fost găzduiţi temporar în casa lor:

Când un băiat evreu de origine austriacă, poreclit Jan Boon, a avut nevoie de o operaţie, Henk a închiriat o căruţă şi l-a dus în oraşul Utrecht, unde a fost tratat, culmea, de un chirurg cu simpatii germane. Întreaga operaţiune a fost foarte periculoasă, pentru că) an nu vorbea prea bine olandeza. ·11”.

Henk şi Joep aveau nevoie de bani şi cartele de raţie pentru a se ocupa de cei aflaţi în grija lor. Joep dădea raiduri la oficiile de distribuţie:

Henk făcea colecte de la evreii bogaţi care se ascundeau, precum Kurt Leipziger, care deţinea un cinema în Berlin, Eddy Salm, un fost editor din Amsterdam, şi filosoful Wolfgang Frommel. Pentru Henk, aceşti evrei eminenţi nu reprezentau doar o sursă de bani, ci şi o sursă de educaţie universitară clandestină.

În martie 1934, Henk a fost arestat în Arnhem, în timp ce vizita nişte locatari ai fostului kibbutz care se ascundeau acolo. A fost arestat doar pentru delicte minore, aşa că a fost nevoit să presteze muncă silnică în Germania. A scăpat de acolo cu sănătatea şubrezită. Era nerăbdător să se întoarcă la activităţile lui clandestine, iar nişte prieteni i-au oferit cheia de la apartamentul lor gol din Amsterdam. Se pare că un violonist evreu împreună cu soţia lui se ascundeau acolo. Nu aveau mâncare sau cartele de raţii, aşa că nu puteau cumpăra nimic. Erau atât de disperaţi, încât se gândeau să se sinucidă. Henk le-a promis că îi va ajuta, dar când s-a trezit a doua zi, a constatat că era prea târziu. A avut o cădere nervoasă din cauza acestui lucru şi nu putea fi consolat. I s-au prescris pastile şi i s-a recomandat să se odihnească, dar cum germanii erau pe urmele lui din nou, a trebuit să se ascundă.402

Henk face parte din acei oameni a căror dorinţă de a ajuta minorităţile a continuat şi după război. La Londra, unde ajuns prima dată în 1950, a fost deranjat de rasismul cu care s-a confruntat în timp ce îşi ajuta un coleg să vândă artă africană. Mai târziu, în 1972, a ajutat refugiaţi

chilieni; de asemenea i-a ajutat pe amerindienii care locuiau în Notting Hill şi care erau afectaţi de legile „sus”[20] pe perioada anilor 1970. A înfiinţat o Asociaţie de Apărare Legală (Legal Defense Association – LDA), „unde familiile contribuiau cu 50 penny pe săptămână, pentru a le fi garantat accesul la un avocat în caz de arestare şi punere sub acuzare”.403

Henk a simţit pe pielea lui rasismul şi prejudecata în Anglia postbelică; fiind văzut că participă la întâlnirea pentru crearea LDA, la „o casă luxoasă a unui prieten din Kensington, împreună cu amerindieni şi africani”, la câteva minute după ce a plecat, a fost oprit pe Kensington High Street de un echipaj de poliţie sub acoperire. A fost acuzat de furt de maşini şi percheziţionat. „În portbagajul maşinii mele au găsit o bucată de lemn găurit, pe care au considerat-o a fi o armă; la fel şi umbrela mea”.

Mai târziu a înfiinţat un centru de arte, Atlantis, într-o biserică abandonată din Bruton, Somerset, pentru oameni de toate rasele – inclusiv amerindieni, africani, evrei şi o varietate de oameni după continent – pe care l-a condus timp de aproape zece ani. Scria: „cu toţii au contribuit la cultura acestei naţii”. 404 Şi adaugă:

[S-a] dorit a fi un loc de întâlnire pentru personalul din Guildford care nu fusese reabilitat, studiouri pentru absolvenţi ai facultăţilor de artă sau muzică interesaţi să-şi dezvolte cariera; de asemenea, ca un centru social pentru pensionari. Pentru evenimente sociale, concerte (clasice, de cameră, orchestră) şi piese de teatru. Treizeci şi şase de studenţi lucrau acolo. Facilităţile erau gratuite.405

A încurajat-o pe regretata Maria Sax Ledger să picteze.406 Un grup muzical numit Treatment a înregistrat în studiourile lui din 1981 până în 1985.l-au scris următoarea mulţumire pe coperta albumului lor, *Clipher*

20 Legea „Sus” din Anglia și Țara Galilor (prescurtare de la „persoană suspectată”) este numele informai dat unei legi ce permitea unui ofițer de poliție să oprească, să percheziționeze și eventual să aresteze orice persoană suspectă, care intra sub incidența Legii Vagabondajului din 1824 (n.r.).

Capul, în 1993: „Montaj copertă spate: Henk Huffener – căruia i se cuvin şi mulţumirile noastre profunde pentru magia şi energia pe care le-am descoperit cu mult timp în urmă în Atlantis, Bruton – mulţumită găzduirii lui de atunci”. 407 Sculptorul Philip Hardaker a avut un studio acolo între 1980 – 1985 şi mi-a spus că îşi aminteşte de formaţia Treatment care cânta la Glastonbury. Îşi aminteşte că studioul de înregistrare era unul mai degrabă primitiv, în subsol centrului Atlantis, folosit de diverse grupuri, iar când a început festivalul Glastonbury, mulţi stăteau în centru, pentru că era destul de aproape. Chiriaşii trebuiau să plătească doar utilităţile, dar unii oameni abuzau de generozitatea lui Henk. Pe acolo trecea o mulţime de oameni diferiţi, inclusiv ţesători, un creator de chitare şi mandoline, şi fotografi:

Pentru că şi el era un pictor şi un om preocupat de creaţii artistice, era de asemenea un mare susţinător al artiştilor. Îmi voi aminti mereu de el ca de unul dintre cei mai generoşi şi altruişti directori şi unul dintre cei mai amuzanţi oameni pe care i-am întâlnit. Avea un spirit viu şi dragostea lui de viaţă era contagioasă pentru toţi cei din jurul lui.40S

Henk i-a povestit lui Philip despre munca lui pentru Rezistenţă, dar desigur, era un subiect dureros. I-a povestit despre momentul când a fost arestat şi a lucrat într-o fabrică U_2, unde sabota piesele făcute de el. Henk i-a spus că a venit în Anglia după război pentru că în Olanda mulţi dintre oamenii care colaboraseră cu naziştii erau în poziţii de conducere. El şi soţia lui, Margaret, au avut trei copii – Guy, născut în 1952, Clare, născută în 1955 şi Joséphine, născută în 1961. Din păcate, Guy şi soţia lui, Gabriele, au murit de malarie contractată în Malawi, în septembrie 2001, în timp ce se întorceau în Germania. În final, Philip menţionează cât de mult îi e dor de Henk.409

După război, Henk a primit Crucea Comemorativă a Rezistenţei, Henricus (Henk) Huffener a fost recunoscut şi de Yad Vashem ca „Drept între Popoare” pe 23 iulie 1998 şi

a fost onorat la Londra pe 3 februarie 1999. În mod neobişnuit, în discursul ţinut cu acea ocazie, ambasadorul Israelului a comentat despre activitatea postbelică a lui Henk:

După război, domnul Huffener a vrut să ajute victimele naziştilor şi a făcut tot posibilul pentru a găsi o activitate utilă în acest domeniu. A lucrat ca psiholog pentru UNESCO în Paris, până în 1950. După mutarea în Anglia şi căsătoria cu Margaret, a deschis şi condus un centru pentru ajutorarea tinerilor în carieră, în Somerset.410

Henk era modest cu privire la realizările sale. Când a fost întrebat de ce şi-a riscat viaţa pentru a ajuta nişte străini, în contextul în care mulţi alţii nu au făcut-o, a răspuns: „Aveam prieteni evrei. Este dificil de explicat. Se pare că sunt un pic ciudat că îmi place diversitatea culturală”. 411 Din păcate, Henk a murit în 2006, dar cuvintele Excelenţei Sale Dror Zeigerman la Ambasada Israelului rămân pentru posteritate: „Eşti o lumină strălucitoare în întunericul Holocaustului; curajul tău nemaipomenit este o mărturie pentru întreaga umanitate”.

Claire Keen-Thiryn (n. 1924) era doar o tânără din Bruxelles când a devenit implicată în mişcarea de rezistenţă alături de părinţii ei. Povesteşte: „Ca mulţi alţii care lucrau pentru Rezistenţă, am avut de-a face cu evreii în mod involuntar, dar mulţi dintre noi am intrat în contact cu ei”. 412

Claire considera familia ei ca fiind un fel de „instituţie”, pentru că tatăl ei, Eleuthere Thiryn era ofiţer în armata Belgiei. A luptat în Primul Război Mondial fără să fie rănit, iar mai apoi a devenit lector la Colegiul Militar. Mama ei a plecat ca refugiat în Anglia pe timpul războiului şi a locuit patru ani în Bexhill. Fratele lui Claire, Louis, s-a născut acolo în 1918. Această experienţă i-a făcut pe părinţii lui Claire să devină anglofili liberali. Claire îşi aminteşte că ea şi fratele ei au implorat-o pe mama lor să voteze cu naziştii în 1936, când femeile au primit drept de

vot. Simţeau că este începutul unei noi ere, controlate de guvernul de dreapta din Belgia.413

Claire considera că evreii erau foarte bine integraţi în Belgia, ca şi în Franţa, pentru că influenţa Revoluţiei Franceze le oferise evreilor drepturi egale de cetăţenie. Povesteşte că mama ei „mergea la singurul restaurant cuşer din Belgia cu prietena ei cea mai bună evreică şi spunea că mâncarea cuşer i se părea exotică. Claire însăşi ştia că sunt mulţi evrei la şcoala ei gimnazială, dar nu ştia exact care dintre ei, până când aceştia au dispărut împreună cu un profesor după invazia din 10 mai 1940”. 414

Tatăl lui Claire a fost numit la conducerea Ministerului Alimentaţiei, care stabilea raţiile de alimente pentru toată lumea din zona Brabant, care se afla în vecinătatea Bruxelles-ului. Era în permanentă legătură cu naziştii şi se ocupa de hrana trupelor acestora. În iunie-iulie 1940, familia s-a alăturat Rezistenţei şi aproape imediat au primit un cuplu de evrei în jur de 50 – 60 de ani să locuiască împreună cu ei. Bărbatul fusese în armată cu tatăl ei în Primul Război Mondial, aşa că acest lucru poate fi interpretat ca un act de loialitate. Au stat cu ei doar jumătate de an şi Claire crede că au folosit o rută de scăpare din Belgia. Îşi aminteşte că nu mâncau împreună cu familia ei – probabil consumau doar mâncare cuşer, pentru că îl vedea mereu pe bărbat ieşind.

În noiembrie 1940, familia lui Claire a avut parte de o mare pierdere atunci când bunica lor bogată, care fusese foarte strângătoare, a fost forţată să predea naziştilor colecţia ei de aur şi monede vechi. A murit din cauza şocului la scurt timp după aceea şi, din acel moment, familia s-a hotărât să activeze ca agenţi secreţi pentru Rezistenţă. Fratele lui Claire, Louis, s-a implicat activ în mişcarea de rezistenţă împreună cu o britanică pe care o ştiau drept Madame Hardy. Aceasta lucra cu MI5 şi MI6. Louis a lucrat cu Madame Hardy la pregătirea aterizării aliaţilor:

Claire povestea că nu cunoştea pe nimeni care să lucreze în Rezistenţă şi să nu ajute şi evreii. Erau cu toţii proevrei. Familia ei a participat la mişcarea de rezistenţă datorită faptului că tatăl ei a luptat în Primul Război Mondial şi vedea acum o continuare a acestuia. Mama ei consideră această luptă mai degrabă antigermană decât anti-nazistă. Au ascuns aviatori britanici şi o persoană care împuşcase un soldat şi era condamnată la moarte.

Deja trăiau la limita legalităţii, iar ascunderea evreilor făcea parte din activitatea antinazistă.415

În 1943, Madame Hardy a cerut familiei să aibă grijă de două fete evreice din Antwerp, al căror tată era un bijutier. Surorile lor mai mari fuseseră luate de nazişti ca să lucreze într-un bordel dintr-un lagăr de concentrare. Claire susţine că toate lagărele de concentrare aveau bordeluri, pentru că germanii considerau că bărbaţii lucrează mai bine dacă sunt satisfăcuţi sexual. Cele două fete de care aveau grijă erau cunoscute drept Fadette, care avea în jur de 13 – 14 ani, şi Yvette, care avea 17 – 18 ani. Doar Fadette locuia cu ei, Yvette era plasată în alt loc, dar venea deseori în vizită la sora ei. Nu puteau să le ţină pe amândouă, pentru că aveau mulţi aviatori în casă de asemenea. Toţi prietenii lor găzduiau evrei, care erau mutaţi din loc în loc în eventualitatea unei razii a Gestapoului.

Fadette era o fată foarte tăcută. Mânca împreună cu familia, dar vorbea foarte puţin şi îşi petrecea majoritatea timpului în camera ei. În mod evident, era foarte speriată. Claire crede că mama acesteia se afla şi ea într-o altă casă, ascunsă. Tatăl lui Claire a aflat numele adevărat al fetelor şi că acestea au plecat în Tel Aviv după război. Au fost singurele din familia lor care au supravieţuit.

Atât Louis, cât şi Madame Hardy au fost într-un final trădaţi de un om pe care l-au crezut a fi prieten – Prosper de Zitter. Acesta se născuse în Flandra şi fusese soldat în Canada. Se pare că îşi oferise serviciile Ambasadei Germane chiar înainte de ocupaţie. Se estimează că este

responsabil de trădarea a câteva sute de membri ai Rezistenţei, aviatori aliaţi şi prizonieri de război. Acesta îi îndruma la ascunzători din Belgia şi Franţa, de acolo erau trimişi cu trenul la Paris, de unde erau imediat arestaţi după ce părăseau gara. Atât el, cât şi complicea lui, Flore Dings, au fost acuzaţi şi împuşcaţi în aceeaşi zi, 17 septembrie 1948.416

Când Claire mi-a povestit prima dată de fratele ei, mi-a spus că misterioasa Madame Hardy a fost arestată în ianuarie 1944, a fost trimisă la Mauthausen să fie gazată imediat şi inclusă pe lista de eroi ai Belgiei. De pe internet am reuşit să aflu că Madame Hardy a fost o persoană foarte influentă în organizarea rutelor de evadare, activitatea din Rezistenţă şi ascunderea evadaţilor. Cunoscută ca Edith Hardy de către Rezistenţă, aceasta s-a născut ca Edith May Bagshaw, în 1899, în Aston, Birmingham. Tatăl ei fusese băcan, iar ea era a patra dintr-o familie cu cinci copii – restul fiind băieţi. A servit în Primul Război Mondial ca membru al Corpului Auxiliar de Femei, în ianuarie 1918, şi ulterior în Forţele Regale Aeriene pentru Femei. Pe 11 decembrie 1919 s-a căsătorit cu un gentleman belgian, pe nume Vanden-Hove, în catedrala din Birmingham. Acesta avea 29 de ani, iar ea 20.

Următorul lucru cunoscut despre Madame Hardy este acela că, după invazie, era căsătorită cu un alt belgian, Felix Hardy. Ca urmare a activităţilor ei, a fost arestată la locuinţa ei pe 26 ianuarie 1944 pentru ajutor acordat inamicului – era membru al *Service de Renseignements d'Action* (SRA), nume generic pentru serviciile de informaţii. A fost trimisă la închisoarea Saint-Gilles din Bruxelles, care era destinaţia obişnuită pentru membrii Rezistenţei, unde a rămas până pe 21 iulie 1944, când a fost trimisă în Germania. Se pare că pe 30 decembrie 1944 a ajuns în lagărul Ravensbrück, care era doar pentru femei, iar pe 7 martie 1945 a fost trimisă la Mauthausen, unde a fost gazată opt zile mai târziu.417

Claire mi-a spus că după război au fost vizitaţi de soţul ei belgian, care le-a spus că Edith fusese evreică. Acest lucru pare destul de puţin credibil, având în vedere că prima ei căsătorie a avut loc la catedrala din Birmingham, dar poate că s-a convertit pe parcurs.

Louis a fost trimis în lagărul Dora-Mittelbau, în munţii Harz, care a fost înfiinţat în 1943 ca o anexă a lagărului Buchenwald. Şaizeci de mii de oameni au fost trimişi acolo, dintre care douăzeci de mii au pierit. Lagărul de muncă Dora nu este la fel de cunoscut ca celelalte lagăre naziste. Ororile de aici au fost descrise de unul dintre prizonieri, Guido Zembsch-Schreve, membru al Biroului de Operaţiuni Speciale (Special Operations Executive – SOE). Acesta a ajuns acolo la sfârşitul anului 1944 şi descrie teroarea pe care el şi prietenii lui au simţit-o când au descoperit unde sunt: „un lagăr de muncă atât de secret, că era catalogat drept „Nacht und Nebel" („noapte şi ceaţă", sau top secret) – o clasificare ce însemna că singurul mod prin care un prizonier putea fi lăsat să plece de acolo era pe coşul crematoriului".418 Prizonierii erau forţaţi să producă rachete V_2 pentru nemţi.419

Chiar dacă fiecare muncitor avea un soldat german care îi sufla în ceafa, mai mult de jumătate dintre rachetele V_2 produse în Dora nu funcţionau corect, aşa de prost erau făcute. Chiar echipa lui Zembsch-Schreve a fost vizitată o dată de Wernher von Braun, care a descoperit imediat că erau sabotori; au fost toţi împuşcaţi pe loc de oamenii Gestapoului care-l însoţeau, cu excepţia lui Zembsch-Schreve, care a stat lipit de perete în spatele lor, unde nu a fost văzut.420

Fratele lui Claire a murit în tren în 1944, la vârsta de 27 de ani, în timp ce era evacuat din lagărul Elirich, care se afla lângă Dora. Acolo prizonierii făceau:

aceeaşi muncă dar… era mult mai greu. [Louis] a supravieţuit bolii datorită prietenilor lui, dar cântărea doar 48 de kilograme în final. Elirich a fost evacuat, unii au

plecat pe jos – şi aproape toţi au murit – iar alţii cu trenul. Loulou [Louis] era în tren şi acel transport a fost de asemenea letal: cei care au supravieţuit lipsei de mâncare şi apă au fost într-un mitraliaţi de RAF – la fel a murit şi Loulou. Toţi cei 186 de oameni care au murit împreună cu el se află într-un mormânt nemarcat în Dreetz, pe linia de tren dintre Hamburg şi Berlin.421

Lagărul Dora nu este foarte cunoscut şi unul dintre foştii prizonieri, Freddie Knoller, sugerează că acest lucru s-ar datora faptului că Wernher von Braun conducea cercetările ştiinţifice desfăşurate acolo. După război, atât America, cât şi Rusia s-au luptat pentru supremaţie în tehnologia rachetelor, iar când von Braun a devenit un erou american, nu mai era oportun să se amintească despre activitatea lui de la Dora şi toate ororile asociate cu fostul lagăr.422

Claire povesteşte că familia lor a aflat despre moartea lui Louis în iulie 1945 şi că mama lor a murit din cauza suferinţei provocate de această veste în 1950. L-am găsit pe Louis Thiryn pe un website legat de prizonieri, într-o listă cu mii de alţi prizonieri politici belgieni, la numărul 60511, şi descris ca „maler”, ceea ce înseamnă pictor.423

Familia lui Claire, ca multe altele de altfel, a plătit scump pentru implicarea lor în Rezistenţă, cu moartea bunicii, moartea prematură a mamei şi uciderea fratelui ei. Dar este imposibil de ştiut cu exactitate câţi oameni au fost salvaţi prin activitatea lor în Rezistenţă. Eu şi Claire am vorbit despre povestea ei şi a altor salvatori din timpul Holocaustului la *Woman's Hour*, pe BBC Radio 4, pe 6 ianuarie 2005, iar ea a participat la Ziua Comemorativă a Holocaustului în Cardiff, în 2006, unde i-a cunoscut pe Tony şi Chérie Blaire.

Jacob (1881 – 1953) şi Hendrika (1889 – 1971) Klerk. Henri Obstfeld, care locuieşte acum în Londra, a fost lăsat în grija cuplului Klerk din Arnhem în 1942, când avea doar doi ani şi jumătate. A locuit cu ei până la vârsta de cinci

ani. Nici el, nici fiica adoptivă a acestui cuplu, Els Willemsen, nu ştiu cum aceştia au ajuns să aibă grijă de el. A ţinut legătura cu Els regulat, până la moartea ei, în ianuarie 2003, la vârsta de 87 de ani. Aceasta s-a căsătorit în 1942, iar părinţii ei adoptivi, care aveau în jur de 50 de ani la acel moment, rămăseseră singuri într-o casă mare şi pustie. Jacob Klerk era agent imobiliar şi de asigurări, care avea biroul acasă. Era un francmason dedicat, care fusese iniţiat în 1909 şi devenise Maestru în 1920. În 1932 s-a alăturat unei loje noi din Arnhem şi a fost secretarul acesteia timp de mulţi ani.424 Era de asemenea prezbiter al Bisericii Baptiste. Henry crede că părinţii lui i-au contactat pe el şi soţia lui, Hendrika, prin intermediul Francmasoneriei, chiar dacă tatăl lui nu era membru.425

Tatăl lui provenea din Cracovia (acum în Polonia), dar a locuit în Viena între 1910 – 1925. S-a mutat ulterior în Amsterdam, în 1925 şi, treptat, toată familia la urmat. A devenit pantofar şi a preluat afacerea familiei împreună cu fratele său, Simon. S-a căsătorit cu Hendrika în 1933. Familia acesteia era stabilită în Olanda dinainte de 1800.

Henri s-a născut în aprilie 1940, iar o lună mai târziu ţara era invadată de germani. Treptat, viaţa a devenit din ce în ce mai grea pentru evrei odată cu înmulţirea restricţiilor, în 1942, Consiliul Evreiesc a primit ordin să se ocupe de alegerea evreilor care să meargă la muncă în Est, aşa că familia Obstfeld a primit documente de mobilizare pentru fiul lor, Henri. Nu e de mirare că părinţii lui au fost alarmaţi când au realizat că băiatul lor de doi ani şi jumătate este chemat să se prezinte cu un rucsac, îmbrăcăminte şi mâncare pentru câteva zile, pentru a fi trimis că muncească în Est. L-au trimis imediat la unchiul lui, Dolek, în timp ce căutau un loc permanent unde să fie plasat.426

Henri povesteşte cum a plecat iniţial cu trenul spre Arnhem, să se întâlnească cu familia Klerk:

Se pare că am fost ademenit cu nişte imagini ale faianţei albastre de Delft ce decora toaleta. După ce ne-am

întors în Amsterdam, mama a început să îmi spună frecvent că trebuie să mă lase la altcineva o perioadă, dar se vor întoarce după mine. Ceva mai târziu am mers din nou în Arnhem, în vizită la familia Klerk. Cât timp eu eram preocupat de imaginile de pe faianţă, părinţii mei au plecat pe furiş.427

Henri consideră că viaţa lui a fost suficient de plăcută, pentru că nu a fost conştient de greutăţi, dar nu ştie cum a reuşit să se descurce familia Klerk, având în vedere că toată lumea avea cartele de raţii. S-a jucat numai cu Emmy Willemsen, nepoata lor, care era cu trei ani mai mică decât el, şi cu care a şi păstrat ulterior legătura.428 Din păcate, aceasta a murit în ianuarie 2006.429 Se pare că Henri era prezentat ca un nepot ai cărui părinţi fuseseră ucişi în bombardamentul german din Rotterdam în primele zile ale invaziei germane. Mulţi oameni muriseră în acele zile şi mulţi dintre copiii ascunşi erau prezentaţi astfel. Abia în 2001 Els i-a povestit că, atunci când l-a scos într-o zi la plimbare cu Emmy, care era în cărucior, cineva a întrebat-o dacă nu cumva era evreu. Aceasta a răspuns: „O, nu, este un nepot”.

Chiar şi după ce Henri a fost înapoiat părinţilor, cel puţin un vânzător s-a interesat dacă băieţelul fusese evreu.430 Această curiozitate legată de el le-a creat cel mai probabil momente de panică, pentru că puteau fi trădaţi în orice moment de vecinii indiscreţi. Cu toate acestea, nu îl ţineau ascuns şi îşi aduce aminte că se juca în curtea din spate, de unde urmărea cum trec tramvaiele. De asemenea, mergea la cumpărături cu „mătuşa” lui. Îşi aminteşte că se juca în partea casei care era folosită ca birou, deci angajaţii şi vizitatorii îl vedeau şi erau conştienţi de existenţa lui.431 De asemenea, o dată l-a vizitat pe unul dintre angajaţii lui Klerk împreună cu „mătuşa lui”. Casa lor era chiar pe colţ şi dădea spre gara din Arnhem, iar lui îi plăcea să privească trenurile. Chiar dacă nu s-a întâmplat nimic, îşi aminteşte că familia Klerk a decis să nu mai repete experienţa.

Când l-am întrebat cât de riscant a fost pentru ei, mi-a spus că oricine se putea duce să îi raporteze naziştilor; de fapt, mulţi făceau asta, oferind doar adresa. O viaţă de evreu costa 7 guldeni, care erau plătiţi informatorului. Henri nu ştie cam cât însemna asta la acel moment, dar în 1961, 1 era egală cu 10 guldeni.432

În septembrie 1944, au fost evacuaţi înainte de bătălia de la Arnhem, care a fost ecranizată în filmul *Un pod prea îndepărtat*, şi au fost trimişi în Harskamp, un sătuc la 20 km depărtare, de unde au fost eliberaţi de canadieni pe 17 aprilie 1945. După terminarea războiului, familia Klerk a scris prin intermediul Crucii Roşii la ultima adresă unde ştiau că erau ascunşi părinţii lui Henri. Din fericire, cei doi supravieţuiseră şi îşi puteau recupera copilul, care era acum în vârstă de cinci ani.433 Se pare că Henri şi-a recunoscut mama atunci când s-au reîntâlnit şi i-a spus: „Ai fost plecată foarte mult timp”. 434

Concluziile lui Henri despre motivaţia familiei Klerk, în urma discuţiilor cu fiica acestora, sunt următoarele: 435

În primul rând, erau oameni religioşi, care au acceptat să aibă grijă de mine din motive umanitare. În al doilea rând, naziştii interziseseră activitatea francmasonilor. Acel motiv singur ar fi fost suficient pentru tatăl meu adoptiv, care era un francmason dedicat, de a se opune dictatului lor.436

Henri a propus ca soţii Klerk, fiica şi ginerele să fie recunoscuţi de Yad Vashem ca „Drepţi între Popoare”, ceea ce s-a şi întâmplat pe 10 aprilie 2000, în sinagoga din Arnhem.

Nu ştiusem de obsesia naziştilor faţă de Francmasonerie până nu am aflat povestea lui Henri. Naziştii considerau toţi francmasonii ca aliaţi ai evreilor şi ambele grupuri erau privite cu suspiciune de facţiunile de dreapta atât din Germania, cât şi din Franţa, începând cu 1840. Infama publicaţie *The Protocols of Zion* lega evreii de conspiraţiile masonice, argumentând că francmasonii erau în aceeaşi ligă cu „bătrânii Sionului”. În Suedia,

cunoscutul antisemit Elof Eriksson s-a concentrat din 1932 pe francmasoni ca fiind „principalii aliaţi ei evreilor şi vehiculul de propagandă în încercarea lor de a domina lumea”.437 Când naziştii au preluat puterea, au creat un muzeu antimasonic. Membrilor li se ordona să părăsească Lojele, iar cei care nu făcuseră asta înainte de ascensiunea la putere a naziştilor, pe 30 ianuarie 1933, nu erau acceptaţi în Partidul Nazist; alţii au fost chiar trimişi în lagăre de concentrare. În septembrie 1935, toate Lojele au fost dizolvate şi proprietăţile lor confiscate.438

Căderea Franţei din iunie 1940 a permis ministrului afacerilor externe, Alfred Rosenberg, să conducă raiduri în sediile masonice; documentele au fost confiscate, iar Lojele au fost vandalizate. Pe 1 mai 1942, Herman Göring, cel mai puternic nazist după Hitler, a declarat:

Lupta împotriva evreilor, francmasonilor şi altor ideologii care se opun nouă este o sarcină urgentă pentru naţional-socialism. Din acest motiv sunt de acord cu decizia lui Reichleiter Rosenberg de a înfiinţa forţe speciale, a căror sarcină va fi să păstreze în siguranţă documentele şi bunurile culturale ale locaţiilor mai sus menţionate.439

Aceste bunuri au fost confiscate de către forţele sovietice în 1945 şi returnate Franţei abia după căderea comunismului din 1990, când au fost descoperite de către un cercetător american, Kennedy Grimstead. În total, s-au trimis cu camionul 750 de cutii cu bunuri de la Moscova la Paris, în decembrie 2000.

Evert Kwaadgras mi-a oferit multe detalii despre primii ani de viaţă ai lui Jacob Klerk. Acesta s-a născut pe 19 aprilie 1881 în Wader, un sat din provincia Olanda de Nord. Se pare că prima dată a cerut să fie iniţiat ca mason în 1909 în Hoorn, care se află aproape de Wader. A fost acceptat şi iniţiat pe 26 octombrie, dar la acea vreme trăia temporar în Essen, Germania. Era „reprezentant al unei companii olandeze de transport de legume”. Evert a ţinut să-mi explice că Olanda fusese mereu un mare exportator

de legume, mai ales către Germania. Pentru un timp, înainte de 1915, s-a mutat în Breda, iar mai apoi, în 1916, s-a mutat în Arnhem. S-a alăturat Lojei locale şi a devenit Maestru. În 1923 s-a alăturat unei noi Loje numite de *Oude Landmerken*, şi a fost, mulţi ani la rând, secretarul ei.440 Masonii nu au niciun document referitor la faptul că acesta l-a avut în grijă pe Henri:

Dar despre aşa ceva nu răspândeai vorba în perioada războiului şi nici nu te lăudai excesiv după aceea. Ştim că acesta avea un simţ foarte ascuţit ai dreptăţii. Atunci când, după război, unii dintre membrii Lojei au fost daţi afară pe motiv că au avut atitudini sau activităţi progermane în perioada de ocupaţie, acesta a luat apărarea a doi dintre ei, spunând că sunt acuzaţi pe nedrept... acest lucru îl caracterizează ca fiind un om căruia îi plăcea să fie drept şi ferm în privinţa opiniilor şi acţiunilor sale.441

Francmasoneria olandeză nu are documente scrise din perioada războiului: „Naziştii au interzis şi înăbuşit toate organizaţiile masonice, inclusiv a noastră, aşa că între 1940 – 1945 nu a existat o activitate masonică regulată, cum ar fi întâlniri, şi, prin urmare, nu există nici documentele care ar fi existat în mod normal”. 442

Kwaadgras concluzionează:

În orice caz, din momentul în care a început Shoah[21], francmasonii erau deja de domeniul trecutului în ochii naziştilor. Fuseseră deja oprimaţi şi bunurile li se confiscaseră sau fuseseră distruse în Germania şi în toate ţările ocupate sau dominate de Germania.443

Henri a rămas singurul copil al familiei, crescând cu numeroşi verişori, unchi şi mătuşi care supravieţuiseră, mulţi dintre ei, tot ascunzându-se. Ca adolescent, s-a alăturat unor grupuri de tineri evrei şi s-a implicat în tabere şi seminarii educaţionale. Când avea 16 ani s-a înscris la un curs pentru opticieni în Rotterdam, după care a început să lucreze în diferite cabinete. Unul dintre şefii lui ţinea cursuri cu jumătate de normă şi îl trimitea pe

21 Termenul ebraic pentru Holocaust, folosit din 1940 (n.r.).

Henri în locul lui. Şi-a dat seama că trebuia să îşi îmbunătăţească cunoştinţele de optometrie, aşa că, în 1961, s-a înscris la studii în Londra. A rămas în capitala britanică pentru cercetare şi pentru a-şi dezvolta cunoştinţele, devenind conferenţiar la City University. S-a implicat în dezvoltarea cursurilor de optometrie din ţara sa natală, ţinând în acelaşi timp conferinţe în străinătate.

În 1972 s-a căsătorit cu Dorothy, care era născută în Cape Town. Au doi copii şi doi nepoţi. În anii 1990 s-a întâlnit cu o veche cunoştinţă din Amsterdam, care locuia de asemenea în Londra şi care l-a prezentat unui grup de copii evrei supravieţuitori. Atât el cât şi Dorothy activează în prezent în Federaţia Mondială a Copiilor Supravieţuitori ai Holocaustului (World Federation of Jewish Child Survivors of the Holocaust – WFJCSH), unde Henri este vicepreşedinte. Este de asemenea implicat în Asociaţia Europeană a Supravieţuitorilor.444

Jacob Klerk a murit pe 2 februarie 1953, cu două săptămâni înainte de ceremonia Barmitzvah[22] 445 a lui Henri. Soţia lui, Hendrika, a murit pe 18 iulie 1971. Emmy, nepoata lor şi sora adoptivă a lui Henri, a murit pe 28 ianuarie 2006.446

Robert Maiştriau (1921 – 2008) avea doar 22 de ani când, pe 19 aprilie 1943, a condus un raid într-un tren care transporta 1 600 de evrei din Belgia către Auschwitz. Cei doi colegi ai lui, Youra Livehitz şi Jean Franklemon, aveau amândoi 25 de ani şi au plecat pe biciclete echipaţi cu un pistol, trei perechi de cleşti, o lanternă şi hârtie roşie. Era de asemenea ziua revoltei în ghetoul din Varşovia.

Cei trei au parcurs cu bicicletele distanţa de 40 de km dintre Bruxelles şi Boortmeerbeek din Flandra, folosind hârtia roşie pentru a transforma lanterna într-un semnal temporar de oprire pentru trenul care se îndrepta spre est. Trenul transporta 1 631 de evrei de la lagărul de tranzit

22 Ceremonie de inițiere a unui băiat evreu care a ajuns la vârsta de 13 ani, vârstă de la care se consideră că este pregătit să se supună preceptelor religioase și să ia parte la rugăciuni publice (n.tr.).

Mechelen (Malines) către Auschwitz – o listă completă întocmită de naziști la Mechelen conține și numele lor, data, locul nașterii și ocupația. Reiese din această listă că o mare parte din călători erau copii de școală.447 De îndată ce trenul a oprit, au folosit cleștii ca să deschidă ușile și au încurajat oamenii să iasă – 17 au făcut-o. A avut loc un schimb de focuri între gărzi și Livehitz, în timp ce ceilalți doi au deschis un alt vagon și din nou au încurajat oamenii să sară. În total au ieșit 231 de evrei și, chiar dacă 23 dintre ei au murit, ceilalți au reușit să scape și să fie ajutați de belgieni. Unii, cum ar fi Simon Gronowski, un băiat de 11 ani, au sărit în momentul când trenul s-a repus în mișcare. A mers toată noaptea și într-un final s-a apropiat de o casă, povestind că s-a pierdut de prietenii lui. A fost dus la poliția locală, terorizat de gândul că va fi predat din nou nemților. Polițistul l-a liniștit pe Simon: „Știu totul. Erai în trenul cu evrei și ai scăpat. Nu îți face griji, suntem belgieni buni, nu te vom trăda”.

Întrebat de o femeie ce ar trebui să facă în momentul când s-a uitat în jurul ei, în întuneric, Maiștriau i-a răspuns: „Doamnă, Bruxelles este în acea direcție, Louvain este în acea direcție. Alegeți singură. Eu am făcut tot ce am putut”. 448 Jacques Grauwels și prietenul lui au sărit din tren și, în timp ce așteptau tramvaiul, și-au dat seama că aspectul lor neîngrijit putea atrage atenția. Au ales să stea pe scări, pentru a scăpa repede, dacă ar fi fost cazul:

Iar atunci s-a întâmplat ceva ce Jacques Grauwels nu avea să uite întreaga viață: „Muncitorii au observat probabil că ceva e în neregulă cu noi doi, că avem probleme. Și, ca la un ordin dat în tăcere, ne-au încercuit pe amândoi pe peron, ca să fim ascunși de ochii curioși”.

Un alt cuplu a ajuns șchiopătând într-o biserică și i-a povestit preotului care rămăsese șocat că erau evrei și că au scăpat din trenul către Auschwitz și nu aveau niciun ban. Acesta le-a dat o bancnotă de 50 de franci, le-a zis „Dumnezeu să vă păzească” și le-a explicat cum să ajungă la Liège, unde aveau o rudă care îi putea ajuta.

Niciunul dintre cei care au scăpat nu a fost trădat de vreun belgian – *L'honneur des Belges.449* Marion Schreiber consideră „modestia naţională" ca motiv pentru care nimeni nu ştie cât de mult i-au ajutat belgienii pe vecinii lor evrei. Mai mult decât atât, aceasta comentează că opera ei a beneficiat de puţină atenţie din partea presei în Franţa şi Olanda, „ţări care şi-au trâmbiţat rezistenţa în trecut, dar au fost mai tăcute în privinţa colaboratorilor lor". Ea pune acest lucru pe seama geloziei.450

Maiştriau nu vorbea engleză, aşa că am rugat-o pe o secretară, care vorbeşte ambele limbi, să îl viziteze în numele meu, lucru care s-a şi întâmplat pe 2 august 2004.

Acesta i-a spus că, deşi în carte pretinde că era plictisit de serviciul lui, de fapt a fost împotriva germanilor de când avea cinci ani. Primul soţ al mamei lui a fost evreu şi servea în armata franceză. După ce acesta a murit în Primul Război Mondial, mama lui s-a recăsătorit cu un belgian, care era doctor în armata belgiană.451

Există o tendinţă ca Marea Britanie să privească Ţările de Jos ca pe o zonă omogenă. Acest lucru este incorect, mai ales când ne referim la salvarea evreilor din Holocaust:

Patru mii de copii ca şi mine au supravieţuit Holocaustului trăind sub identităţi false cu alte familii, în internate, mănăstiri şi orfelinate. Şaizeci la sută din cei şaizeci de mii de evrei care locuiau în Belgia la acel moment nu au fost deportaţi pentru că au putut să scape din ghearele fanaticilor rasişti germani cu ajutorul vecinilor, prietenilor şi străinilor.452

De fapt, au fost mai mulţi copii evrei salvaţi în Belgia decât în orice altă ţară ocupată. De ce? Un posibil răspuns este oferit de Steve Jelbert. Acesta susţine că belgienii, spre deosebire de olandezi, erau înverşunaţi împotriva germanilor, având deja experienţa unei „ocupaţii brutale în Primul Război Mondial".453 El sugerează de asemenea că belgienii au o tendinţă individualistă foarte puternică: „Având în vedere individualitatea naturală burgheză (este,

totuşi, căminul suprarealismului, care a dat nume precum Delvaux şi Magritte), forţa societăţii civile a împiedicat încercările naziştilor de a-şi pune la cale politicile lor criminale". 454 Jelbert concluzionează că „burghezia belgiană din epocă se recunoştea pe ea însăşi după cultură şi mod de viaţă, deci ideea de a discrimina minorităţi care împărtăşeau în mod clar aceleaşi valori contrazicea credinţele comune ale societăţii lor civile".455

În 1942, când au început deportările, ziarul clandestin patriotic *La Libre Belgique* îndemna cititorii să susţină evreii: „Salutaţi-i când treceţi pe lângă ei! Oferiţi-le locul în tramvai! Protestaţi împotriva măsurilor barbare la care sunt supuşi! Asta îi va înfuria pe „boches"[23]!" 456 Birocraţii şi-au jucat şi ei rolul lor, în ciuda afişelor care avertizau asupra ajutorării evreilor, unii fiind chiar descoperiţi şi pedepsiţi:

În toate primăriile şi consiliile locale existau funcţionari care dădeau pe ascuns cartele pentru mâncare suplimentare pentru rude care spuneau că fuseseră lovite de bombe sau nepoate care apăreau din senin. Au fost funcţionari care au dat Rezistenţei documente în alb, pe care se puteau adăuga nume false şi o fotografie tip paşaport. Existau de asemenea poştași care interceptau scrisori adresate Gestapo şi comandanţilor de război, dacă suspectau că acestea conţin denunţuri. Aceştia deschideau plicurile, anunţau oamenii denunţaţi şi duceau scrisorile cu două zile întârziere, pentru a le da timp să se ascundă. Membrii acestui grup s-au autointitulat „Serviciul D", care lupta contra defetismului şi denunţării. Au salvat probabil în jur de 5.000 de persoane care riscau să fie predate poliţiei ocupante.457

Se estimează că aproximativ 200.000 de belgieni au lucrat în Rezistenţă, mulţi fiind motivaţi de sentimente puternic antigermane, rezultate în urma Primului Război Mondial. Robert Maiştriau era omul potrivit pentru a fi în

23 Termen peiorativ pentru germani, de obicei soldați, folosit de Aliați în Primul Război Mondial (n.r.).

Rezistenţă458 Era disperat să ajute la distrugerea germanilor din cauza atrocităţilor comise de aceştia în 1914:

Nu era doar faptul că tot ceea ce belgienii strânseseră cu mare chibzuială – mâncare, ţesături sau cărbune – era dus în Germania. Acum tinerii erau forţaţi să plece la muncă silnică în fabricile germane pentru industria de armament a lui Hitler. În această perioadă, Robert s-a gândit la tatăl său: un doctor militar, iniţial un admirator înflăcărat al culturii germane, al poeţilor, muzicienilor şi filosofilor săi, ulterior pierzându-şi respectul pentru naţiunea germană în Primul Război Mondial, pe frontul Yser. A considerat un act de barbarism faptul că nemţii au dat foc în timpul invaziei din 1914 bibliotecii din Leuven, care avea cărţi şi manuscrise de neînlocuit. „Într-un fel sau altul”, îşi aminteşte Maiştriau, „noi, tineretul, ne opuneam germanilor chiar înainte de al Doilea Război Mondial”. 459

Ura simţită de belgieni faţă de germani este confirmată şi de Bob Whitby, fiul unui maior englez căsătorit cu o belgiană, care, în 1940, la vârsta de 19 ani, a fost închis în Belgia. „Eram foarte înfricoşaţi, pentru că mama ne povestise de Primul Război Mondial, de toate cruzimile întâmplate atunci, şi aşa mai departe”, a relatat el.460

Paul Spiegel scrie:

Belgia este vecinul necunoscut al Germaniei. Acest lucru este şi mai adevărat cu privire la capitolul de rezistenţă şi nesupunere civilă împotriva regimului nazist din Belgia… Aceşti belgieni au riscat închisoarea şi chiar deportarea într-un lagăr de concentrare pentru că încălcau legile date de către administraţia militară germană, conform cărora orice fel de ajutor dat evreilor care erau persecutaţi era considerat o crimă majoră.461

O altă explicaţie a succesului Belgiei se bazează pe voinţa lor de a nu se supune. „Poliţia belgiană se mişca încet, muncitorii de la calea ferată lăsau uşile de la

trenurile de deportare deschise sau organizau ambuscade, iar mulţi evrei găseau locuri unde să se ascundă”. 462 Spre deosebire de Olanda, unde din cei 20 – 25.000 de evrei care se ascundeau, jumătate dintre ei au fost descoperiţi „fără îndoială, prin eforturile informatorilor profesionişti şi de ocazie; este important de precizat faptul că „din cei zece mii de evrei care au supravieţuit în ascunzători, 75% erau străini – un procent care arată incapacitatea evreilor olandezi de a înţelege realitatea”.463

În 1939, populaţia Belgiei era de 8 386 600 de locuitori, iar dintre aceştia 1.537 au fost recunoscuţi ca „Drepţi între Popoare” (vezi Tabelul 2 din Anexe). Probabil că cel mai remarcabil caz de salvare pe care l-am întâlnit a fost cel al Giselei Reich, care în 1941 se afla în Malines, aşteptând deportarea la Auschwitz împreună cu părinţii săi. Tatăl ei fusese deportat primul, iar Gisele, care avea 5 ani şi suferea de o boală de plămâni, aştepta împreună cu mama ei. Unui ofiţer german i s-a făcut milă de Gisele şi a întrebat-o pe mama ei dacă ar putea cineva să aibă grijă de ea. Probabil că i-a menţionat pe vecinii ei, familia Van de Velde, care erau nişte creştini devotaţi. Naziştii le-au telefonat şi aceştia au fost imediat de acord şi au venit să o ia cu maşina; au primit-o în familia lor chiar dacă aveau un al optulea copil pe cale de a se naşte. Tatăl familiei era bucătar la un spital. Gisele a locuit cu ei până s-a căsătorit. A avut copii şi nepoţi, dar a fost traumatizată de experienţele ei. Fiul ei, Willi Buntinx, crede că faptele familiei van de Velde au izvorât din pura dorinţă de a-şi ajuta vecinii şi nu au spus nimănui de această poveste până când Rose Marie Guilfoyle i-a spus că am cerut să îl văd pe Robert Maiştriau.464

Maiştriau era la momentul interviului foarte fragil, cu vederea şi mobilitatea slăbite. I-a povestit lui Rose Marie despre copilăria lui şi despre atitudinile antigermane ale familiei sale. I-a spus de asemenea că acum consideră că nu i s-au recunoscut meritele aşa cum ar fi trebuit, pentru

că de fapt el a fost cel care a deschis uşile trenului pe 19 aprilie 1943. Susţine că Youra Livehitz s-ar fi speriat când a văzut un ofiţeri german apropiindu-se de tren şi, de teama de a nu fi recunoscut, ar fi dispărut. Robert de asemenea pare a fi supărat de faptul că lui Youra i s-au acordat meritele pentru conducerea acţiunii – mai ales la Muzeul Holocaustului din Washington.465

Toţi cei trei au fost ulterior arestaţi pentru alte lucruri. Livehitz a fost prins câteva luni mai târziu, în 1943, şi împuşcat pe motivul că era „comunist”. Maiştriau a fost arestat în martie 1944 şi trimis la Buchenwald, dar a ajuns ulterior în lagărul Bergen-Belsen, de unde a fost eliberat în aprilie 1945. Franklemon a murit în 1977. Maiştriau a fost recunoscut ca „Drept între Popoare” în 1994, şi a murit pe 26 septembrie 2008, la vârsta de 87 de ani. Atacul asupra convoiului cu numărul douăzeci a fost unul istoric – a fost singurul moment din istoria Europei ocupate când luptători ai Rezistenţei au eliberat oameni dintr-un tren de deportare.466

Salvatori motivaţi de loialitate

Maria (Mitzi – născută Müller) Saldier (1900 – 1994) a fost o femeie de confesiune romano-catolică, născută într-o zonă rurală a Austriei. A lucrat ca bucătăreasă în casa lui Hermann şi a Camillei Fleischner timp de 15 ani când, din cauza unui decret nazist, a trebuit să se mute. Nu mai era permis niciunei femei ariene sub vârsta de 50 de ani să locuiască sub acelaşi acoperiş cu un bărbat evreu. În orice caz, din cauza faptului că Hermann nu mai putea să îşi câştige existenţa, pentru că afacerea lui en-gros cu nasturi fusese „arianizată”, 467 oricum nu o mai puteau ţine. Cu toate acestea, Mitzi a continuat să vină la apartamentul lor pentru a o ajuta pe doamna Fleischner, care era invalidă de la începutul anilor 1930.

Când aceştia au trebuit să se mute din casa lor, pentru că aşa „le-a «cerut» un nazist”, şi să locuiască într-un apartament la comun cu alte câteva familii, Mitzi a continuat să îi viziteze şi să le ducă mâncare. Când li s-a

ordonat să plece la Theresienstadt, Mitzi i-a sfătuit să nu se conformeze şi să se ascundă în micul ei apartament. Deoarece Camilla avea o sănătate precară, oferta li s-a părut irealizabilă şi au refuzat-o. Mitzi s-a adresat imediat unei prietene a familiei Fleischner, o anume doamnă Sommer, care a acceptat oferta şi a locuit cu Mitzi din 1942 până la finalul războiului. Mitzi a împărţit cu ea raţia ei de hrană. Adăpostirea evreilor putea atrage pedeapsa cu moartea sau cel puţin deportarea într-un lagăr de concentrare, iar Mitzi şi-a asumat acest risc în mod conştient.468

Otto Fleming, fiul soţilor Fleischner, mi-a povestit că Mitzi a continuat să le trimită mâncare chiar dacă aceştia se aflau în Theresienstadt şi chiar a colaborat cu rabinul şef din Viena şi cu soţia lui pentru a trimite pachete cu mâncare şi altora de la Auschwitz. Rabinul şef Öhler locuia şi el în acelaşi apartament cu părinţii lui Otto, dar era protejat de un nazist senior care îi găsise de lucru la Arhivele Evreieşti.469 De fapt, se pare că familia Fleischner fusese trimisă să locuiască în apartamentul rabinului, împreună cu celelalte patru familii, astfel încât fiecare ocupa una dintre cele şase camere ale apartamentului. Ca rezultat al vizitelor dese ale lui Mitzi, ea şi soţia lui Ohler au devenit bune prietene. Când Otto şi soţia lui, Dorothy, au mers să o viziteze pe Mitzi în mai 1982 şi să îşi ia înapoi nişte bunuri pe care i le încredinţaseră, aceasta i-a dus să o vadă pe doamna Ohler şi au revăzut camera în care au trăit.470

Otto a adus cazul lui Mitzi în atenţia Yad Vashem, la fel şi fiica doamnei Sommer, Resi, care a lucrat ca interpret la Ambasada Britanică din Teheran pe perioada războiului. A fost onorată în prezenţa fiicei sale, prin plantarea unui copac în Grădina Drepţilor între Popoare la Yad Vashem, în martie 1981; ulterior a fost onorată şi de Ambasada Israelului din Viena.

Sursa mea de informaţie, Otto Fleming, fiul soţilor Fleischner, a murit în 2007. Acesta a scris despre familia

lui şi despre viaţa lor în Viena. Spune că s-a confruntat cu antisemitismul doar *îngymnasium* (vezi nota nr. 256), probabil în jur de 1932, din moment ce el s-a născut în 1914. Se pare că şeful clasei l-a tras într-o parte şi:

A spus că noi doi mereu ne-am înţeles bine, dar că el acum s-a alăturat Partidului Naţional Socialist (Nazist). Nu avea nimic cu mine personal, dar trebuia să înţeleg că de acum încolo nu va mai putea să îmi vorbească. Cred că ceea ce a făcut a fost totuşi un lucru decent şi, când l-am reîntâlnit în 1980 şi am văzut că suferea de boala Parkinson, mi-a părut rău pentru el.471

După ce a fost admis la facultate, a decis să studieze medicina, chiar dacă viaţa devenise grea pentru studenţii evrei, aceştia fiind atacaţi şi bătuţi chiar în campusurile universitare. A început cursurile în 1933 şi a suferit prejudicii din toate părţile, dar unul dintre evenimentele cele mai memorabile a fost atunci când o femeie singură s-a luat de el şi de un prieten de-al lui pe stradă. În martie 1938 se pregătea pentru examenul final, dar nu a mai putut să-l susţină deoarece după anexarea Austriei, evreii nu mai aveau voie să-şi dea examenele de absolvire. Evreii au început să fie atacaţi pe stradă sau să fie duşi cu forţa în lagăre. Din această cauză ieşea rar din casă şi a decis să părăsească Austria. Însă nu era uşor să găseşti o ţară care să primească evrei disperaţi, care puteau fi ridicaţi cu uşurinţă în timp ce aşteptau la lungile cozi formate în faţa diverselor ambasade. Otto a reuşit să obţină un bilet către Shanghai, dar şi o viză de turist în Palestina, aşa că a părăsit Austria în 1938 şi a petrecut câţiva ani acolo. În 1942 s-a înrolat în armata britanică, iar după război şi-a obţinut diploma de medic, devenind ulterior medic generalist în South Yorkshire. În 1999 a fost invitat în Viena pentru a primi o diplomă onorifică, cu o întârziere de 61 de ani, 472 din partea universităţii

Otto a scris despre întoarcerea la Viena cu reţinere:

Cât timp am fost în Viena am simţit o nelinişte de fiecare dată când mă întâlneam cu un om de vârsta mea.

Mă gândeam de fiecare dată: „Oare acesta a fost omul care mi-a omorât părinţii?” Dar m-am reîntâlnit de asemenea cu nişte prieteni vechi din şcoală, care m-au primit foarte călduros.

În anii 1980 îmi petreceam vacanţa cu soţia mea în Seefeld, în timp ce treceam pe lângă un om bătrân, l-am auzit murmurând: „Sunt iar prea mulţi străini aici, ar trebui să mai gazăm şi injectăm câţiva”. După aceea am decis să nu mai mergem vreodată în vacanţă în Austria.473

Soţia lui Otto, Dorothy, care plecase din Viena cu un Kindertransport, mi-a spus că a întâlnit-o pe Mitzi prima oară în august 1958, când au stat la un prieten de familie al lui Otto, aproape de Saltsburg. Otto s-a îmbolnăvit, aşa că Mitzi i-a adus supă de pui tradiţională şi *Knaidiach* (găluşte de matzo[24]), pe care învăţase să le facă de la mama lui. I-a înapoiat câteva din bunurile familiei pe care le avea în grijă din perioada războiului. După acea vizită. Mitzi s-a căsătorit cu un muncitor de la căile ferate, pe nume Saldier şi a avut o fiică cu el, dar mai târziu a rămas văduvă. Următoarea dată când au văzut-o a fost la Yad Vashem, pe 29 martie 1981, când i s-a acordat meritul de „Drept între Popoare”. A treia oară când au revăzut-o a fost în mai 1982, când şi-au adus cei trei copii în Viena şi Praga, pentru a le arăta locurile de baştină. Cu această ocazie au fost acasă la Mitzi şi au cunoscut-o şi pe fiica ei. Mitzi i-a dus să vadă apartamentul lui Öhler, unde părinţii lui Otto au locuit până să fie transportaţi la Theresienstadt în 1942; au fost omorâţi la Auschwitz în octombrie 1944.474 Hermann avea 63 de ani, iar Camilla 62.

În această excursie din 1993 au vizitat şi fosta casă a familiei Fleischner, unde au fost întâmpinaţi de Resi Sommer – fiica doamnei Sommer, pe care Mitzi o ascunsese în micul ei apartament. După ofensiva ruşilor de la sfârşitul războiului, doamna Sommer s-a dus la apartamentul familiei Fleischner şi l-a luat înapoi de la naziştii care locuiau acolo, în eventualitatea în care familia

24 Matzo meal este o făină din care se prepară pasca evreiască (n.tr.)

s-ar fi întors. Se pare că, nu la mult timp după această vizită din 1993, Mitzi s-a mutat într-o casă de bătrâni care se afla în administraţia căilor ferate, pentru că începuse să uite foarte mult şi să nu mai fie în stare să se îngrijească. A murit în 1994, la vârsta de 94 de ani.475

Se pare că motivaţia lui Mitzi a fost loialitatea faţă de familia Fleischner şi dorinţa de a ajuta oamenii pentru care a lucrat mulţi ani şi cu care avea o relaţie foarte bună. Loialitatea aceasta s-a extins şi la prietena familiei, doamna Sommer. Otto spunea despre ea: „A fost o femeie simplă, dar care ştia ce este bine şi ce este rău”. 476

Doamna şi domnul Stenzel. Else Pintus (1893 – 1975) a fost ţinută ascunsă timp de doi ani şi jumătate de o familie pe nume Stenzel din Danzig.477 Else s-a născut în Chmielno, fiind cea mai mică dintre cei opt copii ai familiei. Nu s-a căsătorit niciodată şi a avut grijă de casa fratelui ei, Heinz, care era ceasornicar în Kartuzy (fost Karthaus). În 1947 a scris un jurnal de război sub forma unei scrisori către fraţii Gustav şi Paul, care erau singurii în afară de ea care au supravieţuit Holocaustului. Gustav a fost ascuns în Germania, iar Paul a trăit în Shanghai în perioada războiului, împreună cu soţia şi copilul.

Potrivit lui Else, familia Stenzel a ajutat-o să se ascundă pentru că aveau o relaţie bună cu părinţii ei. Când ultima vacă a familiei Stenzel a murit, erau într-o situaţie financiară dificilă, iar Else şi fratele ei, Heinz, au fost singurii care le-au împrumutat bani. Familia Stenzel a ascuns-o, prin urmare, din loialitate. Doris Stiefel (născută Pintus) a tradus jurnalul lui Else din germană în 1988. Tatăl lui Doris, Richard Pintus, a fost unul dintre verii primari ai lui Else, cu care a corespondat regulat după război. Doris, care locuieşte acum în Seattle, crede că motivele pentru care aceştia au ajutat-o sunt următoarele:

Se pare că, în cazul familiei Stenzel, ca şi în alte cazuri, motivele umanitare, în funcţie de cum le definim, erau bazate pe o relaţie caldă, personală şi de lungă durată între salvatori şi persoana salvată. Familia Stenzel

şi-a riscat cu bună ştiinţă viaţa pentru Else Pintus, dar este greu de imaginat că ar fi făcut acelaşi lucru pentru un alt evreu străin. Else vorbeşte mereu despre bunătatea cu care au tratat-o. În opinia mea, familia era formată din oameni simpli de la ţară care, în mod evident, nu aveau de-a face cu ideologia nazistă.478

Else descrie în jurnalul ei cum au primit-o aceştia pe 14 decembrie 1942:

Doamna Stenzel şi-a adus imediat aminte de perioada când lucrurile mergeau prost pentru ei, când prefectul era pe urma lor, când şi ultima vacă a lor şi-a dat duhul, iar Heinz, fără să i se ceară măcar, i-a împrumutat cu bani. A venit atunci să ne vorbească despre ghinionul ei. Nu ne-a cerut nimic, doar a menţionat faptul că nici familia, nici prietenii nu îi ajutau. Tocmai ce primisem chiria pentru lac. Eu se întâmpla să fiu ocupată în bucătărie în acel moment, iar Heinz a venit să mă întrebe dacă nu ar fi bine să le dăm banii de chirie, pentru că erau într-un mare impas. Am fost imediat de acord, aşa că ea – rămânând fără cuvinte, pentru că nici nu ceruse, nici nu se aşteptase la ajutor – a luat banii de chirie. Cu banii daţi de noi au reuşit să se pună din nou pe picioare. Prima oară şi-au încheiat socotelile cu prefectul, au cumpărat altă vacă, iar mai târziu au început să primească oaspeţi vara.479

Else a menţionat mereu bunătatea familiei Stenzel, în ciuda riscului foarte mare pe care şi-l asumau. Cu toate acestea, a avut probleme cu fata cea mare, Regina, care o trata ca pe o sclavă şi care a exploatat din plin situaţia ei. Else a ajuns la familia Stenzel în decembrie 1942, iniţial cu gândul de a sta doar până în vară, dar circumstanţele au făcut ca aceasta să rămână la ei până pe 25 martie 1945, fără a ieşi din casă în tot acel timp. Camera ei se afla în pod, chiar sub „acoperişul jos şi subţire ca un carton, un spaţiu de aproximativ 3 m lungime şi 2 m lăţime, unde depozitau lucrurile nefolositoare. Vara era cald ca într-un cuptor, iar iarna extrem de frig. Iarna respiraţia mea îngheţa pe aşternuturi în jurul nasului”. 480 Descrie cât de

dificil a fost să fie lipsită de libertate:

Pe stradă vedeam şi auzeam cunoştinţe. Îndrăzneam să deschid fereastra doar foarte puţin. Îmi era frică să nu fiu văzută din stradă şi recunoscută. Oare voi mai putea merge pe stradă vreodată, ca un om liber? De multe ori mă apuca disperarea. Îmi aminteam deseori de cântecul „Libertatea este a mea”. Se cânta la şcoală, fără să îi înţelegem semnificaţia. Acum înţelegeam ce însemna să fii liber. Soţii Stenzel îmi aduceau de mâncare, dar trebuiau să se asigure că nici servitoarea, nici copiii nu observau. Pentru mine, cea mai jenantă situaţie era mersul la toaletă. Era lăsată o găleată pe perioada nopţii, aparent pentru Regina, care locuia de asemenea la etaj. Copiii trebuiau să o ducă jos dimineaţa.481

Chinul de a sta închişi, dar de a auzi totuşi vieţile în jurul tău desfăşurându-se normal este o temă comună în memoriile evreilor persecutaţi în perioada Holocaustului. Una dintre experienţele despre care am citit prima oară în 1995 şi care mi-a rămas în minte este aceea a Evei Heyman, care poate fi descrisă ca varianta maghiară a Annei Frank – chiar se şi adresa jurnalului ei ca unei persoane, la fel ca Anne.

Eva era o fetiţă de 13 ani din ghetoul din Nagyvărad, unde s-a născut şi tatăl meu. A ţinut un jurnal timp de câteva luni în 1944, înainte de a fi deportată la Auschwitz, unde faimosul Mengele a selectat-o şi pus-o personal într-un camion, pentru a fi ucisă pe 17 octombrie 1944.482 Eva descrie în jurnalul ei perioada petrecută în ghetou, iar pe 14 mai 1944 relatează cum a auzit clopoţelul unui vânzător de îngheţată care a început să sune afară. Ştia că privitul pe fereastră se pedepsea cu moartea, aşa că nu îl putea vedea, dar ea şi verişoara ei, Marica, îl auzeau:

În această după-amiază, eu şi Marica am auzit vânzătorul de îngheţată sunând. După cum ştii, nu avem voie să ne uităm pe fereastră, pentru că doar şi pentru atât putem fi omorâte. Dar încă avem voie să auzim, aşa că eu şi Marica l-am auzit pe vânzătorul de îngheţată sunându-şi

clopoţelul în afara gardului. Îmi place îngheţata, şi trebuie să spun că îmi place îngheţata pe care o vând pe stradă la cornet mult mai mult decât cea din cofetării, chiar dacă la cofetărie este mult mai scumpă! înainte, de fiecare dată când auzeam clopoţelul vânzătorului de îngheţată, aş fi ţâşnit la poartă. De cele mai multe ori mi-aş fi luat un cornet cu aromă de lămâie. Iar dacă nu aş fi auzit eu clopoţelul, Agi [mama Evei] şi bunica, sau Juszti, sau Mariska sau fi dus în fugă să ia cornetul cu aromă de lămâie. Lui Agi îi plăcea să spună că, în faţa casei noastre, vânzătorul de îngheţată „cu siguranţă nu pleacă cu mâinile goale" – adică, era sigur că vindea măcar un cornet.

Odată, bietul negustor era foarte trist, pentru că unul dintre copiii lui era bolnav. Am mers cu el la farmacia bunicului, iar acesta i-a dat medicamente pe gratis. Îmi amintesc că o perioadă nu a mai venit, dar apoi a adus un cornet imens cu aromă de lămâie şi nu ne-a luat banii pe el. Desigur, nu ştiu pentru că nu pot vedea, dacă cel care sună acum în faţa gardului este acelaşi om care obişnuia să vină la noi, dar în tot Vârad nu sunt decât doi vânzători de îngheţată. Poate chiar era el, iar acum e trist deoarece clienţii lui sunt închişi în spatele gardului. Cred că trebuie să îşi amintească de mine, pentru că eu am mers atunci cu el la bunicul, când a avut nevoie de medicamente pentru băiatul lui. Eu şi Marica chiar ne-am spus una alteia cât de bine trebuie să îi fie acum băiatului, mult mai bine decât ne este nouă acum; pentru oricine este mai bine acum decât ne este nouă, pentru că pot face orice îşi doresc şi pot merge oriunde vor, numai noi suntem în ghetou.483

Adina Szwajger, care era o studentă de 22 de ani la Medicină şi lucra la spitalul din ghetou, îşi aduce aminte de înfrângerea revoltei din ghetoul din Varşovia, care a avut loc pe 19 aprilie 1943, când Luftwaffe a aruncat bombe incendiare până când locul a fost înghiţit de flăcări.

Se trăgea şi evreii încercau să sară din clădirile în flăcări, iar între timp, chiar la câţiva metri distanţă de ghetou, „caruselul se învârtea şi se auzea muzică veselă. Şi

oamenii se simţeau bine”. Familiile poloneze veniseră de la slujba de Paşte de la bisericile din vecinătate pentru a petrece timpul în parcul Krasiński, care se afla chiar în afara zidurilor ghetoului. Mai târziu, Adina revine la aceeaşi temă: „Dar îmi aduc aminte de râsetele copiilor. Pentru că se jucau şi se dădeau în carusel. Şi se auzea muzica”. 484

Dar întorcându-mă la povestea Elsei, aceasta scria că locuinţa familiei Stenzel era pregătită pentru a primi oaspeţi pe timpul verii – cel mai probabil clienţi care plăteau, pentru că descrie o varietate de oameni care veneau în casă în timp ce ea se ascundea. Notează că în multe ocazii erau cazaţi poliţişti sau nazişti fanatici care erau nişte rude din Berlin şi aveau doi copii de 3, respectiv 6 ani. Descrie cât de dificil era din cauza acestor copii curioşi:

De multe ori au încercat clanţa, au zguduit uşa, s-au uitat pe gaura cheii şi au înjurat-o pe Regina – a trebuit să acopăr gaura cheii şi toate crăpăturile. Familia Stenzel m-a avertizat că, indiferent ce aş face, să nu mă trădez. Copiii din Berlin erau peste tot. Era foarte dificil să îmi aducă mâncare. Mai dificilă era treaba cu toaleta. În acea căldură chinuitoare, sub acoperişul subţire ca de carton, nu beam niciun fel de apă, îmi suprimam setea doar ca să nu mi se umple vezica. Nu puteam să adorm noaptea de spaima că m-aş putea trăda în timpul somnului; îmi era teamă că aş putea geme.485

Teama constantă de a fi descoperită i-a torturat pe ea şi salvatorii ei. Gestapoul obişnuia să vină noaptea şi Else era mereu îmbrăcată, să pară că abia a sosit. La sfârşitul războiului, în ianuarie 1945, Else scrie că erau 80 de oameni din SS cazaţi la familia Stenzel. Căutau dezertori şi partizani. Erau nişte huligani de 18 – 20 de ani care terorizau pe toată lumea pentru că aveau nişte ucraineni periculoşi cu ei. Spărgeau case, căutând cu câini. Else scrie:

În acel moment am crezut că a sosit ultimul meu

ceas, cu cinci minute înainte de închiderea porţilor. Chiar şi familia Stenzel, care părea foarte calmă, sau cel puţin aşa era faţă de mine, acum era foarte stresată. Voiau să vorbească cu cineva să îmi facă rost de nişte hârtii, dar mie îmi era frică să mai ştie şi altcineva de mine. Nu voiam să am întreaga familie Stenzel pe conştiinţă, aşa că mă pregăteam să îmi iau viaţa.486

Chiar dacă Else avea nişte otravă, nu a avut curaj să o ia, aşa că era încă în viaţă când, dintr-odată, oamenii SS-ului au plecat după patru săptămâni. Ruşii au eliberat într-un final zona pe 10 martie 1945; cu toate acestea, toţi s-au ascuns în pod de frica ruşilor, iar Else a descoperit mai târziu că şi aceştia erau antisemiţi. Descrie ieşirea ei din ascunzătoare:

Era pentru prima oară, de pe 14 decembrie 1942 până în martie 1945, când am ieşit afară la aer curat. Ultimele zile le petrecusem doar în pod. Am ieşit afară şi imediat m-a luat ameţeala. Şi, spre surprinderea mea, mergeam cu greutate. Prin talpa subţire a pantofilor, pietrele de pe caldarâm îmi intrau în tălpi ca nişte ace. Călcâiele mele deveniseră la fel de moi ca ale unui bebeluş. Îmi era atât de frică de oameni, că nu voiam să fiu văzută de nimeni. Mai mult decât atât, îmi era frică de întoarcerea ruşilor. Pe drumul spre casa parohială însă am fost văzută. Vestea s-a răspândit ca fulgerul în sat. Oameni pe care îi ştiam au venit să mă viziteze sau mă invitau la ei. Dar eu nu voiam să merg nicăieri; mi-a luat mult timp până să mă obişnuiesc din nou cu aerul proaspăt.487

Else a supravieţuit războiului mulţumită familiei Stenzel. Dar, în mod ironic, aceştia au trebuit după război să demonstreze că nu au fost susţinători ai nazismului şi că au fost buni cu polonezii. Faptul că au protejat-o pe Else a fost în favoarea lor, iar ea era principalul lor martor. Else le-a spus fraţilor ei că a fost singura evreică din regiunea Kartuzy care a supravieţuit şi singura persoană din Danzig care venise din Est. „Din toţi evreii pe care îi ştiam, nu a mai rămas nimeni”. 488

În 1949, Else i-a scris despre viaţa ei lui Erich Pintus, un unchi al lui Doris Stiefel. Nota cu tristeţe:

Sunt în viaţă, mai mult sau mai puţin sănătoasă, dar trebuie să mă mulţumesc cu asta. În afara faptului că vegetez aici singură, părăsită şi uitată de toţi, singura evreică din toată zona Karthaus, fără rude sau cunoştinţe – toţi sunt ori morţi ori au emigrat. Trăiesc ca slujnică sau ceva de acest gen. Ce înseamnă asta pentru mine la 56 de ani, tu să îmi spui. Norocoşi au fost cei care au putut să întoarcă spatele Europei la timp.489

S-a mutat în Berlin după război şi a murit în 1975, într-un cămin de bătrâni evrei. A lăsat proprietatea familiei din Chmielno moştenire familiei Stenzel, ca mulţumire pentru ce au făcut pentru ea. Doris Stiefel, al cărei tată a fost unul dintre verii lui Else, s-a întâlnit cu una dintre fiicele soţilor Stenzel, Dorota Prycskowska, în 1992, când a făcut fotografiile. Dorota era o fată tânără în perioada războiului, care încă locuia cu părinţii când Else a fost ascunsă, şi avea câteva amintiri legate de acele timpuri. A murit pe 17 februarie 2006, la vârsta de 85 de ani.

János Toth. Naomi Szinai (născută Mayer, în 1924) a crescut în Hajdudorog, Ungaria, un sat de 12.000 de oameni, printre care şi câteva sute de evrei. Tatăl ei era unul dintre cei cinci medici ai satului:

Şi-a făcut cel mai probabil o clientelă destul de repede, care le asigura un venit rezonabil, dar nu mare, pentru că majoritatea oamenilor de la ţară nu îşi permiteau să plătească prea mult pentru serviciile de sănătate. Mai mult decât atât, tatăl trata mulţi pacienţi care nu îşi permiteau să plătească pe gratis sau pentru o sumă modică.490

Naomi era cea mai mare dintre cei trei copii şi a avut o copilărie fericită. Cabinetul tatălui ei era acasă, aşa că toată familia se implica, primeau pacienţii şi răspundeau la telefon. De multe ori mergeau cu el acasă la pacienţi, unde purtau discuţii în privat. Iarna mergeau pe pârtie şi se distrau. Au fost educaţi în oraş până la vârsta de 14 ani şi

trăiau într-un cerc de evrei. Mulţi dintre aceştia au fost omorâţi de naziști. Viaţa era lipsită de facilităţi, cum ar fi accesul limitat la apă curentă în casă – apa de băut era adusă de la fântână de servitoare. Mergeau în vacanţe la un hotel evreiesc din Ujhuta, munţii Bukk: „Vara obişnuiam să mergem în vacanţă cu mama; tata venea doar o zi sau două, pentru că nu îşi părăsea pacienţii mai mult timp”. 491

Antisemitismul era un lucru obişnuit pentru ei de la o vârstă fragedă. Ungurii spărgeau ferestrele caselor evreieşti când se îmbătau şi strigau lucruri porcoase. În şcoală se făceau multe comentarii – unele mai neplăcute decât altele. Când a început războiul, chiar dacă Ungaria nu a fost ocupată de naziști până în martie 1944, bărbaţii evrei au fost duşi la muncă silnică, iar dr. Mayer a fost chemat deseori pentru servicii medicale. Părinţii ei ascultau la radio postul maghiar din Londra pentru a afla adevăratele ştiri, nu propaganda din Ungaria, deoarece acest lucru era interzis, Naomi obişnuia să stea de pază afară şi să anunţe dacă se apropia cineva.

Naomi se decisese să plece de acasă chiar înainte ca evreii să fie trimişi în ghetou. A hotărât să se angajeze ca servitoare, dar pentru asta avea nevoie de acte false. Scrie despre influenţa tatălui ei, care a ajutat-o în acest demers:

Tatăl meu era doctorul localităţii. Mereu a fost devotat şi a avut grijă de pacienţii lui, iar unul dintre ei a vrut să îl răsplătească pe tatăl meu în acea perioadă când am avut mare nevoie, chiar dacă acest lucru a însemnat să îşi rişte serviciul, libertatea şi chiar viaţa. Era un funcţionar care lucra la oficiul de stare civilă, aşa că a putut să îmi emită documente false cu care treceam drept ariană.492

Naomi îşi aminteşte că pe funcţionar îl chema János Toth şi mi-a spus că sora ei, Elizabeth, a scris centrului Yad Vashem despre meritele acestuia.493 Cu ajutorul documentelor false, Naomi a reuşit să obţină de lucru ca servitoare într-un oraş din apropiere. S-a prezentat la un

târg de locuri de muncă, unde servitorii aşteptau posibili angajatori, care îi intervievau şi negociau salariul – târgul era similar cu cele tradiţionale din zona rurală a Angliei.

Naomi descrie cum au decurs lucrurile:

O femeie masivă şi foarte parfumată s-a oprit în faţa mea şi mi-a cerut cartea muncii, un document pe care fiecare servitor trebuia să îl aibă. „Care este numele tău, fetiţo?” m-a întrebat. „Maria Falus”, am răspuns, încercând să îmi ascund tremurul din voce, în timp ce pronunţam numele meu nou pentru prima dată. S-a uitat pe cartea mea de muncă. „Cum, ai 18 ani şi nu ai mai lucrat până acum?” Majoritatea fetelor de la ţară începeau să muncească de la 14 ani. Aveam răspunsul pregătit: „Mama mea a fost bolnavă şi a trebuit să stau acasă, să o ajut în gospodărie şi la creşterea copiilor mai mici”. Răspunsul a satisfăcut-o şi am început să negociem plata.494

Naomi a fost angajată pentru că era pregătită să accepte un salariu mic. A lucrat în mizerabilul hotel pentru comercianţi condus de angajatoare şi soţul ei şi avea grijă de copilul lor răsfăţat în vârstă de şase ani. Era foarte mult de muncă, din zorii zilei până la 11 seara, şi dormea pe un pat de campanie în bucătărie. A fost îngrozită în una din zile să afle că evreii au fost trimişi în ghetou şi s-a temut pentru familia ei. Într-o zi, în timp ce îl scosese pe cel mic pentru plimbarea de după-amiază, a dat de un gard nou, înalt de 6 m, în spatele căruia se afla ghetoul. Băiatul a început să arunce cu pietre în gard, iar când se pregătea să îl oprească, s-a apropiat de ei un gardian şi a început să glumească cu cel mic despre evreii închişi acolo.495

Într-o după-amiază, când l-a scos la locul de joacă, copiii şi-au pierdut interesul pentru groapa de nisip şi au spus: „hai să ne jucăm de-a maghiarii şi evreii”. A fost pusă să joace rolul de evreu şi băieţii au început să mimeze că trag cu armele de jucărie în ea. A fost cuprinsă de frică şi a leşinat. În momentul în care şi-a revenit i-a auzit pe oamenii din jurul ei spunând că era evreică şi pe alţii aprobând, în timp ce aceştia se gândeau dacă să cheme

poliţia, o femeie în vârstă a întrebat-o de două ori dacă e însărcinată. Lui Naomi i-a luat un minut să înţeleagă, apoi a spus că da, e însărcinată în trei luni şi a început să plângă.496 Bătrâna i-a salvat viaţa cu bunătatea şi prezenţa ei de spirit.

Naomi era atât de stresată şi arăta atât de palidă, încât stăpânul ei a început să creadă că era bolnavă şi se temea să nu fie contagioasă. În consecinţă, au trimis-o la doctor:

Sala de aşteptare era plină şi eu eram terorizată că cineva ar putea s-o recunoască pe fiica cea mare a doctorului. M-am ascuns în spatele unui ziar. Acesta mi-a făcut şi mai rău, cu ştirile despre vânătoarea de evrei. Descria pedepsele mari pentru oamenii care ascundeau evrei sau încercau să îi ajute în orice mod. Erau de asemenea ştiri despre prinderea şi executarea evreilor fugari…

Chiar atunci uşa de la sala de consultaţii s-a deschis şi eram următorul pacient. M-am uitat la doctor şi ne-am recunoscut imediat. Era unul dintre colegii tatălui meu. „Numele meu este Maria Falus”, am spus rapid.

Uşa s-a închis şi atât el, cât şi asistenta au rămas tăcuţi. Ştiu ce îi trecea prin minte. Putea oare să rişte să nu mă raporteze la poliţie? Oare asistenta l-ar fi dat de gol sau l-ar fi şantajat mai târziu? I-am văzut schimbând o privire lungă, în timp ce eu îmi ţineam respiraţia de frică.

Apoi un gest de aprobare din cap a semnalat înţelegerea dintre ei. Norocul nu mă părăsise. Nu aveau de gând să mă raporteze. Mi-a luat mâna ca şi cum mi-ar fi luat pulsul, dar de fapt am simţit că vrea să mă asigure că totul e în regulă. M-am relaxat şi am zâmbit cu recunoştinţă când am luat reţeta de la el. Acest moment avea să îmi dea putere în zilele negre care au urmat, când îmi aminteam de bunătatea şi curajul lui.497

Dar Naomi a început să fie prea speriată pentru a mai continua munca şi s-a întors acasă. În urma ocupaţiei germane, viaţa în Ungaria devenise foarte grea pentru

evrei. Sora ei era cea care făcea şi cosea de haine stelele galbene pe care evreii trebuiau să le poarte în mod obligatoriu. „Trebuia să fie un anumit tip de galben, era numit galben canar. Foştii colegi de şcoală făceau remarci despre noi când ne întâlneam pe stradă şi vedeau steaua galbenă. Viaţa devenise din ce în ce mai insuportabilă. „498

Tatăl lor a fost luat ca să asigure serviciul medical, iar femeile au fost trimise în ghetoul din Hajdudorog. Tatăl şi singurul băiat al familiei au fost trimişi în lagărul de la Mauthausen, dar în mod miraculos, toată familia a supravieţuit Holocaustului şi, în 1951, s-a reunit în Israel, chiar dacă Naomi se căsătorise în 1948. În prezent, aceasta locuieşte în nordul Londrei. Nimic din toate acestea nu ar fi fost posibile dacă funcţionarul János T6th şi medicul nu ar fi protejat-o pe Naomi în Ungaria devastată de război, din loialitate faţă de tatăl ei. După cum declară şi soţii Bela Grunfeld, János Toth a continuat să fie un adevărat prieten al evreilor:

11 ştiu pe János Toth din tinereţe; era cunoscut în localitate pentru atitudinea lui liberală. În anii 1940 era funcţionar public şi lucra pentru consiliul judeţului. În acele timpuri, care corespund cu anii de persecuţie a evreilor, toate acţiunile lui au fost de a susţine şi ajuta victimele fascismului. În acea perioadă dificilă, era singura sursă de informaţii pentru noi, mai ales legat de ce se întâmpla în politică.499

Mai târziu s-a arătat a fi un adevărat erou, împiedicând personal un grup de soldaţi unguri să arunce un evreu din tren:

În această privinţă, dăm mărturie următoarele: într-o zi din vara anului 1944, cumnatul meu/fratele meu Arnold Weinstock se întorcea cu trenul de la Debreţin la Hajdudorog. Câţiva soldaţi din vagon au început să strige la el: „Nu ştii, evreu împuţit, că nu ai voie să călătoreşti?”, apoi l-au luat şi voiau să îl arunce din trenul care mergea cu viteză. Domnul Toth, văzând cele întâmplate, a stat în

faţa uşii şi a reuşit cumva să îi calmeze pe soldaţii nervoşi – datorită intervenţiei sale decisive, fratele/cumnatul meu nu a fost aruncat din tren. Acest incident ne-a fost povestit de fratele/cumnatul meu. Mai târziu acesta a pierit într-un lagăr de concentrare.500

János Toth însuşi a adăugat detalii legate de această întâmplare, povestind situaţia de după confruntare şi arătând cât de spontană a fost intervenţia lui:

După evenimentele descrise, un civil a strigat furios la mine dintr-un colţ al vagonului: „Stăpânul tău va plăti pentru asta!” L-am recunoscut pe om, era György Molnár, hangiul, şi unul dintre liderii locali ai Partidului Crucilor cu Săgeţi [Partidul Nazist Maghiar. Abia atunci am realizat că acţiunile mele pot avea consecinţe grave.301

János Toth a reuşit să capete protecţie cerând ajutorul ofiţerului în sectorul medical local, dr. Imre Olah, care era responsabil cu controlul sănătăţii muncii la hanurile din localitate:

Când hangiul s-a întors acasă, l-a găsit pe doctor pe proprietatea lui, justificând o inspecţie a sănătăţii muncii oficiale. Doctorul l-a informat pe Molnár că, dacă vorbeşte despre incidentul din tren cu cineva sau dacă mi se va întâmpla orice lucru rău, hanul va fi închis pe motive de nerespectare a sănătăţii muncii. Îmi era foarte teamă că, dacă Molnár va vorbi cu naziştii şi soldaţii care vin de obicei să bea la el la han despre ceea ce am făcut, eu şi familia mea am fi fost imediat deportaţi.502

Toth s-a temut pe bună dreptate. A fost atacat de două ori. Odată, la sfârşitul lui octombrie 1944, când trecea pe lângă un alt han deţinut de József Revesz, cineva a strigat: „Ia uitaţi-l pe János Toth, sluga evreilor!”, şi şase huligani din Partidul Crucilor cu Săgeţi, inclusiv Molnár, au ieşit să îl hăituiască. Acesta a fugit, trăgând patru gloanţe de pistol şi rănindu-l pe Molnár, dar a scăpat. După război, membrii grupării Crucile cu Săgeţi au format mai multe partide politice de dreapta şi s-au infiltrat în Partidul Micilor Proprietari Independenţi. La 10: 00 seara, pe 6

martie 1946, la 18 luni de la eliberarea oraşului său, „o bandă de 20 de membri ai Mişcării Tineretului şi Partidului Micilor Proprietari Independenţi m-au atacat cu bâte în prezenţa soţiei mele. Cu ultimele forţe, înainte să mă prăbuşesc pe podea, am reuşit să trag ultimele două gloanţe pe care le aveam. Sunetul împuşcăturilor i-a făcut pe atacatori să fugă". 503

La sfârşitul declaraţiei sale, Toth a scris: „După eliberare, lucrând la notariatul judeţean, am reuşit să îi ajut pe evreii care se întorceau acasă să îşi găsească şi să-şi recupereze proprietăţile". A fost recunoscut ca „Drept între Popoare" de Yad Vashem în 1999.504

Karl (Charles) Petras (1896 – 1952). Am inclus salvarea Hildei Holger (1905 – 2001) aici pentru că este foarte dificil de stabilit care au fost motivele pentru salvarea ei. Loialitatea şi prietenia par cele mai plauzibile. Hilde a fost o dansatoare cunoscută, care a locuit în Camden Town timp de multe decenii şi care, deşi nonagenară, încă mai preda copiilor. A fost una dintre primele persoane care m-au căutat atunci când am postat anunţul în revista *AJR*, cerând oamenilor să mă ajute cu poveştile lor. Mi-a scris iniţial în august 2000, când avea 95 de ani, pentru a-mi povesti despre Karl Petras, un jurnalist austriac care i-a salvat viaţa oferindu-i o viză în India, în 1939. Scria: „Karl Petras mi-a trimis o viză către India pentru a scăpa de lagărele de concentrare ale lui Hitler. Era jurnalist. Din păcate, întreaga mea familie a fost gazată – a izbucnit războiul, frontierele au fost închise. Nu pot să îi fiu suficient de recunoscătoare pentru ce a făcut pentru mine". 505

Din păcate, Hilde a murit în Londra înainte de a o putea cunoaşte. Cu toate acestea, am reuşit recent să o contactez pe fiica ei, care se luptă cu arhiva imensă a mamei sale, din casa unde Hilde a locuit şi predat începând cu anii 1950.

Hilde s-a născut în 1905 ca Hilde Şofer, într-o familie de evrei austrieci din Viena. Străbunicii ei locuiseră cu

Johann Strauss:

Tinereţea lui Holger a coincis cu o înflorire culturală în capitala Austriei – era compozitorilor Alban Berg şi Arnold Schoenberg, a pictorilor Oskar Kokoschka, Gustav Klimt şi Egon Schiele, a scriitorului Stephan Zweig şi poetului Hugo von Hofmannsthal. Prin munca ei, avea să îşi aducă tributul spiritului acelor timpuri.506

A început să danseze la şase ani, iar la 14 ani a devenit eleva influentei profesoare de dans şi coregrafe Gertrud Bodenwieser, o deschizătoare de drumuri în dans, care a avut turnee în Europa în anii 1920 cu trupa ei. În 1926 Hilde a înfiinţat propria ei trupă, Hilde Holger Tanzgruppe (vezi foto 35). A lucrat de asemenea ca model pentru mulţi fotografi, cum ar fi Martin Imboden şi Anton Josef Treka (cunoscut drept Antios), pictorii Felix Albrecht Harta şi Benedikt F. Doblin; de asemenea, a fost modelul celebrei sculpturi din 1926 a lui Joseph Heu.

Naziştii erau înnebuniţi de tipul ei de exprimare liberă prin dans, pe care l-au considerat potrivit pentru Olimpiada de la Berlin din 1936, dar în acelaşi timp îl condamnau ca fiind „degenerat”. Şi-a dat seama de problemele care vor apărea în continuare atunci când şcoala ei a fost închisă de nazişti, însă ea şi elevii ei erau disperaţi să se exprime în continuare prin dans. Scrie că prietena ei foarte bună, Felix Harta, care locuia şi lucra într-un depozit foarte mare, i-a lăsat să îi folosească studioul pentru lecţii de dans şi spectacole secrete. Era riscant, pentru că Gestapo stăteau de pază şi trebuiau să plece în grupuri foarte mici, pentru a evita ridicarea unor suspiciuni. „Aceste cursuri, în ciuda presiunii şi fricii îngrozitoare, erau un tratament pentru noi toţi, pentru că dansam şi ne eliberam pentru câteva ore de toate ororile pe care le trăiam”. Mai târziu, a aflat de la câţiva dintre elevii ei care supravieţuiseră Holocaustului cât de importante fuseseră aceste lecţii pentru ei în acele timpuri dificile.507

Memoriile ei dovedesc că era conştientă de faptul că,

dacă nu ar fi reuşit să obţină o viză de emigrare, ar fi ajuns într-un lagăr de concentrare. Descrie cum şi-a contactat toţi prietenii din străinătate, cerându-le să o ajute să obţină o viză, pentru a le arăta celor din Gestapo că are dreptul să plece. Scria:

Prin natura profesiei mele, aveam cunoştinţe în America şi, de asemenea, aveam un prieten apropiat în India, un jurnalist vienez, Charles Petrasch [Karl Petras], căruia i-am scris: „*Salvează-mă*!" Şi, datorită intervenţiei sale prompte, a obţinut o viză de intrare în India pentru mine şi a găsit de asemenea o persoană care să garanteze pentru mine că nu voi fi o problemă pentru guvernul indian.508

Hilde descrie faptul că era de multă vreme interesată de India şi de dansurile ei şi că avea de asemenea prieteni indieni în Viena. A primit documentele prin intermediul lui Petras. Povesteşte cum banii pe care o mătuşă generoasă de-a ei i-a dat pentru plecare au fost furaţi de un nazist care a ameninţat-o că o denunţă la Gestapo dacă nu îl plăteşte.

Comportamentul lui era ilegal, dar în acea perioadă „nu exista lege sau justiţie".509

A plecat în India pe 6 iunie 1939 şi a fost foarte întristată să îşi ia la revedere de la mama şi sora ei, care au condus-o la gară – ştiau că nu se vor mai revedea niciodată şi, de fapt, 14 membri ai familiei Hildei au fost ucişi la Auschwitz.510 A mers la Paris, de acolo cu trenul până la Marsilia, unde s-a urcat pe un vapor P & O spre India. A ajuns în Bombay pe 21 iunie 1939, unde a fost întâmpinată de Charles Petras şi dr. Trivikram. Când a ajuns, a locuit iniţial cu doctorul şi soţia lui tânără, care era însărcinată. Avea o sală de consultaţii acasă şi se pare că Hilde ar fi dormit pe patul său de consultaţii.

Iniţial, a fost greu să scriu despre salvatorul misterios al Hildei, din cauză că mi-a dat foarte puţine informaţii despre el şi nici nu este pe larg menţionat în memoriile sale. Nu m-a ajutat nici faptul că numele lui

apare sub mai multe forme. Bănuiesc că l-a schimbat din Karl Petras în Charles Petrarch pentru a-l face să sune englezeşte, aflându-se într-o ţară care făcea parte din Imperiul Britanic. Cu toate acestea, l-am găsit scris şi sub forma Petrasch.

Dr. Margit Franz de la Universitatea din Graz a realizat un studiu despre *„Exilul în India în perioada celui de-al Doilea Război Mondial"* şi a examinat arhivele lui Hilde. Îi sunt recunoscătoare pentru că mi-a împărtăşit descoperirile sale. Scrie că Hans Glas, arhitect şi amant pentru o noapte al lui Hilde, a emigrat în India în iulie 1938. Avea un contract ca arhitect în Calcutta şi a încercat să o convingă pe Hilde să vină în India. Există câteva scrisori de la el în arhiva ei, iar în una dintre ele, din 16 octombrie 1938, îi explică ce a descoperit în India despre meseria de dansator.

Acesta îi spunea că nu era o perspectivă prea bună, pentru că acolo dansul era asociat cu prostituţia, şi îşi cerea iertare pentru că nu putea fi de mai mult ajutor. Se pare că încerca să îi ajute şi pe doi fraţi ai lui să ajungă în India. În urma celor spuse de el, Hilde a urmat un curs de *heilmassage* (masaj medical) înainte de a pleca din Viena, probabil pentru a avea o altă sursă de venit.

Karl Petras se afla deja în Bombay la sosirea lui Glas în India, în 1938. Glas i-a scris Hildei că nu a reuşit să se întâlnească cu Petras în drum spre Calcutta, dar că îi va scrie. Până atunci, tot ce reuşise dr. Franz să afle despre Petras înainte ca el să ajungă în India era că acesta era jurnalist şi îl intervievase pe Ghandi în Londra, pe 29 octombrie 1931.511 Se pare că era un om erudit, care a fost închis ca inamic străin de către britanici între 1939 – 1945, timp în care a scris poezie şi a pictat. A fost închis împreună cu alţi 1.500 de inamici străini germani, austrieci şi italieni, în închisoarea centrală Dehra Dun de la poalele munţilor Himalaya, aproape de graniţa cu Nepal.512 Hilde a încercat din răsputeri să îl elibereze. Există o scrisoare în arhiva arhiepiscopului din Bombay,

din data de 2 februarie 1940, în care îşi cere scuze pentru întârzierea la întâlnire. Pe plic Hilde a scris: „Scrisoare de importanţă istorică, când am încercat să îl scot din închisoarea pentru străini pe prietenul meu „arian" Karl Petras care fusese acuzat că este nazist ceea ce nu era adevărat pentru că mi-a salvat viaţa, eu fiind evreică".

Karl şi Hilde au rămas prieteni apropiaţi în tot acest timp şi, după eliberarea lui, acesta a devenit managerul ei. Dr. Franz presupune că a făcut asta doar pentru a demonstra că avea o ocupaţie, pentru că aceasta era una dintre condiţiile pentru permisiunea de a locui în India. A rămas în India pentru tot restul vieţii şi, solidarizându-se cu lupta pentru independenţă a Indiei, a fondat Institutul de Limbi Străine din Bombay ca loc de întâlnire şi mediere între India şi Vest. A fost directorul acestui centru internaţional care s-a bucurat de un real succes şi, în 1950, s-a extins şi în New Delhi. A organizat expoziţii, spectacole, programe culturale radio, de asemenea şi cursuri de limbi străine. A ajutat artişti tineri din Bombay, expunându-le lucrările experimentale în centrul său – cum ar fi expoziţia lui Sayed Halder Raza din 1950. Raza, care s-a născut în 1922, a devenit unul dintre cei mai cunoscuţi artişti indieni pe plan internaţional şi încă mai are expoziţii în întreaga lume.[25] în decembrie 2009 l-am găsit în Paris. Atât eu, cât şi Primavera am vorbit cu el la telefon dar, din păcate, deşi îşi amintea că Petras a organizat expoziţia pentru el şi că era directorul centrului lingvistic, nu ne-a putut spune ce fel de om era Karl.

În arhiva lui Holger am găsit un fragment tăiat din ziarul *Financial Times*, pe o hârtie roz decolorată, din data de 13 februarie 1951, în care sunt descrise activităţile culturale ale centrului din New Delhi. Erau ţinute cursuri în chineză, engleză, franceză, germană, hindusă, rusă şi spaniolă. În ianuarie 1951, ministrul suedez din New Delhi a deschis o expoziţie de artă postumă a artistului suedez Molly Rutschi. A fost prezentată o piesă de Shaw şi a avut

25 Pictorul Sayed Haider Raza a murit pe 23 iulie 2016 (n.tr.).

loc un recital al „cântăreţei britanice Victoria Kingsley”. Planurile viitoare includeau o „Săptămână indiană”, cu evenimente de dans şi muzică, iar invitaţi indieni distinşi aveau să ţină discursuri despre aspecte ale culturii indiene.513

Când am vizitat-o pe fiica lui Hilde, mi-a arătat o invitaţie pentru Hilde Holger şi Karl Petras la un vernisaj ţinut pe 3 ianuarie 1949 în Bombay, iar pe 15 februarie 1951 Karl îi scria lui Hilde din New Delhi pe o hârtie art-deco a Institutului său de Limbi Străine, unde din nou apare cu numele de Charles Petras, director. Am văzut de asemenea nişte fotografii superbe cu Hilde în timp ce dansa.

Hilde a avut o viaţă dificilă, iar fiica ei Primavera a încercat să mi le expună. A devenit dansatoare şi mai apoi profesoară de dans pentru a-şi câştiga existenţa; a fugit de Hitler, a pierdut mulţi membri ai familiei la Auschwitz şi a plecat aproape fără niciun ban într-o ţară exotică. S-a căsătorit cu un doctor şi homeopat dr. Ardeshire Kavasji Boman-Behram, iar primul ei copil s-a născut mort. I-a avut apoi pe Primavera şi pe Darius, care avea sindromul Down şi o malformaţie cardiacă. După uciderea lui Ghandi, pe care îl şi întâlnise, a plecat în Anglia în 1948, dar pe la 1962 soţul ei a părăsit-o pentru altcineva. Fiica lor i-a reunit mulţi ani mai târziu şi s-au recăsătorit. Soţul ei a recunoscut că, deşi este o femeie foarte dificilă, o respectă foarte mult.

Ca mulţi supravieţuitori, a suferit din cauza sentimentului de vină pentru faptul că ea a scăpat, iar rudele ei nu. Avea darul de a fi un bun prieten, care i-a susţinut pe mulţi şi i-a învăţat pe tineri până la finalul vieţii. Era la curent cu ştirile, citind ziarele în fiecare zi, iar casa ei era mereu plină de oameni pe care îi ajuta sau de la care primea ajutor. Este fantastic când te gândeşti că, dacă nu ar fi fost Karl Petras, cariera ei de 80 de ani ca dansator s-ar fi putut termina în mod tragic, alături de restul familiei sale, în perioada Holocaustului.

Din nefericire, Karl Petras, suprasolicitat cu munca, a murit în urma unui atac de cord, pe 1 iulie 1952, în New Delhi.514 însă acest misterios Karl/Charles a salvat o femeie cu adevărat remarcabilă. După cum scria Julia Pascal:

Realizările sale în Marea Britanie au fost mai mult cele de profesor decât de dansator, iar faima ei de aici nu a atins niciodată vârful celei de care s-a bucurat în Viena prenazistă. În orice caz, a oferit şansa noilor generaţii să se conecteze cu o moştenire culturală bogată, pe care Hitler nu a reuşit să o şteargă.515

Dr. Franz explică cum era situaţia cu vizele/afidavit pentru refugiaţii din Europa:

Aparent, ca rezultat al numărului mare de refugiaţi care încercau să obţină intrarea în India, britanicii au anulat acordul de abolire a vizelor încheiat cu Germania şi Austria după Anschluss, în martie 1938. Refugiaţii trebuiau să demonstreze faţă de două autorităţi şi unităţi administrative, cea britanică din Londra şi guvernul Indiei britanice de la New Delhi, două elemente esenţiale legate de şederea lor în India Britanică:

1. că nu vor prezenta niciun risc pentru securitate
2. că nu vor fi o povară financiară

Noul regulament pentru vize presupunea ca solicitantul să deţină un paşaport naţional valid, cu o viză pentru India eliberată de o autoritate britanică consulară sau direcţia de paşapoarte, un bilet de întoarcere – chiar dacă posibilitatea de întoarcere era restricţionată de Germania – şi două declaraţii semnate şi verificate de britanici indieni sau de cetăţeni britanici care garantau întreţinerea refugiaţilor în India sau o posibilă repatriere. Mai mult decât atât, un document care garanta angajarea era foarte util, iar în unele cazuri esenţial, pentru că numărul de sponsorizări date de britanici sau britanici indieni era limitat. După negocieri intense, Asociaţia pentru Ajutorarea Evreilor a reuşit să semneze pentru întreţinerea refugiaţilor, preluând aceste sponsorizări

începând cu anul 1939. Familiile evreieşti precum Ezra în Calcutta sau Sasoon în Bombay au putut să ofere garanţii financiare care au contribuit de asemenea masiv la munca depusă de Asociaţia pentru Ajutorare.

Văd în paşapoartele austriece ale părinţilor mei că am avut condiţii similare pentru a intra în Anglia pe 24 mai 1947. Iniţial ni s-a dat viză de şedere doar pentru două luni, timp în care părinţilor mei le-a fost interzis să se angajeze cu plată sau fără plată.

Salvatori plătiţi înainte de a încheia subiectul despre salvatori, trebuie menţionat faptul că nu toţi aceşti oameni erau altruişti. Unii au salvat oameni doar pentru bani, fără altă preocupare decât aceea de a îi ţine în siguranţă, pentru a primi plata maximă. O poloneză, care mai mult ca sigur nu a fost singura, a fost plătită atât de evrei, cât şi de grupurile Rezistenţei poloneze pentru a salva un copil. Pani Borcińska a luat în grijă o fetiţă evreică, Mărgărită Turkov, în apartamentul ei din Varşovia, pe 18 august 1942, când aceasta avea opt ani şi jumătate. Mărgăritei avea să i se schimbe numele în Maria Konrad, cu numele de alint Marysia. Mărgărită era norocoasă că nu avea trăsături tipic evreieşti. Cu părul şaten şi ochii căprui, putea trece drept un oarecare copil polonez. Câteva luni mai târziu aceasta scria: „Eram considerată norocoasă pentru că puteam să fiu liberă, nu era nimic care să sugereze că sunt evreică”. 516

În prima ei noapte petrecută la această femeie ciudată, a avut loc un raid aerian care le-a forţat să meargă în subsol, într-o pauză între bombardamente, cineva a comentat: „Nu vă îngrijoraţi, doar vor să arunce câteva pe ghetou – să îi extermine pe jidani” şi a râs. Lucrul acesta a făcut-o să plângă şi să spună că vrea înapoi la mama ei. Pani Borcińska le-a spus tuturor că: „această rudă a ei tocmai a ajuns de la ţară pentru că părinţii ei au fost trimişi la muncă forţată în Germania şi copilul este încă confuz”.517

Din cauza experienţelor traumatizante recente care o

înfricoşaseră, combinate cu tratamentul dur pe care îl primea, fetiţa a început să urineze în pat. Acest lucru i-a creat nenumărate probleme cu femeia care o avea în grijă, un suflet vitreg care o bătea încontinuu.518 Dar Mărgărită scrie că nu era un om crud, ci doar căâşi pierdea cumpătul:

Pani Borcińska nu voia să stau la ea ca să aibă pe cine tortura. Iniţial a fost de acord să ia temporar un copil evreu pentru a fi plătită şi, într-un final, a fost plătită din două părţi, de evrei şi de organizaţiile de rezistenţă clandestine, neştiind unii de ceilalţi. Nu voia să fie un om rău, dar nu se putea abţine dacă o provocam cu ceva.

Pan Borciński, soţul ei, era un om blond, cu ochi albaştri, îndesat, cu o înfăţişare blândă. El nu a vrut să ia în grijă un copil evreu, de frică să nu îşi pună în pericol familia, mai ales pe iubita lui fiică Bozenka [fiica lor era cu doi ani mai mare decât Mărgărită]. Dar soţia lui a câştigat şi el a fost de acord cu situaţia temporară. Mai târziu, când banii au început să îşi spună cuvântul, aceasta l-a convins să continue, viaţa lor fiind oricum în pericol pentru că el era un membru al Rezistenţei, împreună cu Danusia [fiica cea mare, care avea douăzeci şi ceva de ani] şi Bogdan [fiul de 15 ani] care începuseră să aibă un rol din ce în ce mai mare. Aşa că a fost de acord şi cu asta.519

Comportamentul lui blând contrasta cu cel al soţiei, făcând ca lucrurile să fie mai dificile:

În teroarea constantă în care trăiam îmi era imposibil să îi răspund cu afecţiune şi îmi doream ca pur şi simplu să nu mai fie bun cu mine. Învăţasem cum să îndur cruzimea, aşa că sentimentul de recunoştinţă pe care îl simţeam pentru toate gesturile lui mici de bunătate sau de empatie era prea mult pentru mine. Ce mi s-a părut cu adevărat greu de suportat era atunci când venea beat acasă şi o lua la rost pe soţia lui pentru felul în care se purta cu mine. Se certau până când ea, inevitabil, începea să îl bată. Aş fi suportat mai degrabă eu loviturile decât să îl văd pe acest om blând şi amabil că era bătut pentru că încerca să mă

protejeze.520

Probabil că cel mai mare şoc pe care Mărgărită l-a avut, la scurt timp după ce a ajuns, a fost atunci când i s-a cerut să le spună celor doi „unchi” şi „mătuşă”. În acea seară se spăla pe picioare înainte de a se băga în pat, când fiul lor Bogdan:

un băiat lungan, blond, cu ochii gri-verzi şi un aer de băiat de stradă, se tot uita la mine şi m-a întrebat cu un rânjet: „Cum te simţi să te speli cu săpun făcut din fraţii şi surorile tale?” M-am uitat la el fără să înţeleg, în timp ce mătuşa a mârâit la mine să fiu atentă să mă spăl bine şi i-a spus lui Bogdan să tacă din gură. M-am uitat spre unchiul, care era aşezat la masa din bucătărie şi pusese jos ziarul din care citea. Se vedea durerea pe faţa lui şi mi-a spus cu blândeţe când mi-a văzut privirea: „Da, este adevărat, din păcate. Săpunul pe care îl primim este făcut din grăsimea evreilor din lagăre”. M-am uitat la el în continuare, în timp ce încercam să înţeleg informaţia. Până atunci nu ştiam de lagăre. Bogdan nu a putut să se abţină să adauge: „Şi noile abajururi de lămpi sunt făcute din pieile lor”. În acest moment a primit o lovitură de la mătuşa, care l-a avertizat să îşi ţină gura sau o să şi-o ia rău de la ea, în timp ce el protesta că ar trebui să ştiu despre una şi alta.521

Memoriile Mărgăritei sunt greu de citit, fiindcă aceasta descrie cum s-a întărit sufleteşte pentru a putea suporta tratamentul atât de diferit faţă de cei cu care era obişnuită până atunci. Povesteşte faptul că mătuşa ei avea un comportament violent şi faţă de copiii săi, alternat cu demonstraţii de afecţiune, mai ales pentru Bozenka, care era în mod evident preferata ei. Atât în memorii, cât şi în corespondenţa mea cu ea, subliniază stările ei de şoc:

Când avea o criză, era foarte posibil să se extindă şi asupra lor, dar ei erau obişnuiţi cu ea şi învăţaseră să se protejeze. Eu nu mai văzusem pe nimeni care să vorbească sau să se comporte în asemenea hal, aşa că starea mea de şoc a început să se transforme treptat în insensibilitate, ajungând să mă închid într-o carcasă.522

Deşi Pani Borcińska o trata cu un dispreţ total, nu a acuzat-o niciodată că fură, iar când mica ei sumă de bani pusă deoparte a dispărut, a întrebat-o pe Mărgărită cine i-a luat. Ştia că i-a luat Bogdan şi, până ca Mărgărită să răspundă, l-a luat deja la rost:

voia să ştie de ce îl suspectează pe el şi nu pe javra evreică. A început să îl bată, dar acesta a reuşit să scape şi să fugă pe scări. Convins fiind că eu l-am pârât, a început să strige în timp ce alerga pe scări: „Da, bine că o crezi pe evreica pârâcioasă. Secătura asta de jidancă e acum mult mai preţioasă pentru tine decât propria ta odraslă!” Din fericire, nimeni nu era prin apropiere ca să audă asta, iar mătuşa a reuşit să fugă după el şi să îl tragă înapoi în apartament. De acea dată chiar şi-a luat-o rău de la ea.523

Mătuşa a ţinut-o pe Mărgărită la ea până când ruşii au eliberat Polonia şi tatăl ei a venit s-o ia:

Mă ţinuse mult timp fără să fie plătită pentru asta şi era dispusă să mă mai ţină sperând ca unul dintre părinţi sau rude să fi supravieţuit şi să o răsplătească generos pentru deranjul ei şi costurile pentru întreţinerea mea. Altfel, avea de gând să mă vândă unor ţărani.524

Atât Pani, cât şi Mărgărită au avut noroc, întrucât Mărgărită plănuia deja cum să fugă dacă avea să fie vândută. Tatăl ei a venit să o ia în primăvara anului 1945 şi a plătit datoria. Mărgărită îşi aminteşte că s-a întors la el la birou şi s-a împrumutat de la cine a putut, apoi a venit în câteva ore „cu banii şi am plecat cu el”.525

Mărgărită a fost traumatizată profund de toată această experienţă şi, chiar dacă părinţii ei au supravieţuit şi au plecat cu ea în America în decembrie 1947, întreaga ei viaţă a fost umbrită de aceste evenimente:

Nu se ştia de consiliere în acele vremuri. Părinţii mei au crezut că este suficient să mă ia înapoi la ei şi, chiar dacă erau conştienţi (cel puţin în mare) de ce am păţit în perioada cât am stat la doamna Borcińska, nu aveau idee cât de mult eram afectată. Anii de terapie pe care i-am făcut atunci când am crescut nu au reuşit să mă ajute în ce

priveşte această experienţă şi doar recent o nouă abordare terapeutică a reuşit să mă elibereze şi să mă facă să accept acele emoţii care au fost îngropate şi nerezolvate atâţia ani şi care, printre alte cauze, m-au împiedicat să am vreo împlinire în viaţă până în prezent; şi datorită acestei terapii am reuşit să scriu despre acele timpuri.526

Un caz final al cuiva care a plătit pentru siguranţa altei persoane este cel al părinţilor lui Lea Goodman, care au intrat de bunăvoie în lagărul Kostrze, de lângă Cracovia, în septembrie 1942. Lea s-a născut în 1935 în Cracovia şi a fost sigurul copil al familiei. În 1941, familia s-a mutat în Dzialoszyce, oraşul natal al mamei. Cu toate acestea, în ajunul deportărilor masive de evrei, au mers la Kostrze. Lea avea 7 ani la acel moment.

Comandantul lagărului era un inginer german pe nume Richard Strauch, pe care Lea îl descrie ca fiind un oportunist, la fel ca Schindler. Crede că părinţii ei ar fi plătit să stea acolo. Lagărul avea gărzi evrei şi acesta avea secretare evreice la biroul lui din oraş. Lea îşi aminteşte că a vizitat acel birou. După ce au stat acolo o scurtă perioadă de timp, Richard Strauch le-a spus părinţilor lui Lea că autorităţile au aflat că se află copii în lagăr şi că nu îi mai poate ţine. A găsit locuri pentru toţi în orfelinatele din ghetou:

Eram aproximativ douăzeci de copii într-o căruţă cu cai. Eram cu toţii destul de fericiţi. Părea că mergem într-o excursie. Tatăl meu venea în spatele căruţei şi, după câţiva kilometri, într-o suburbie a Cracoviei, m-a luat deoparte şi mi-a spus că trebuie să le spun adio prietenilor şi să mă alătur copiilor din ghetou, ceea ce desigur că nu am făcut. Dacă aş fi făcut asta, probabil nu mai eram în viaţă.527

Lea a fost plasată la o familie creştină, la domnul şi doamna Soltisova, care erau parteneri de afaceri ai tatălui ei, şi e convinsă că lor li se datorează supravieţuirea ei. Tatăl lui Lea a fost arestat de nazişti la sfârşitul anului 1942, când s-a îndepărtat de grupul lui de muncă pentru a intra într-un magazin care nu permitea accesul evreilor.

Acesta nu a supravieţuit războiului.

Ulterior, Lea a fost luată de mama ei şi s-au mutat din loc în loc. Într-un final au auzit de posibilitatea de a merge din Polonia în Ungaria, trecând prin Slovacia, cu ajutorul grupării clandestine. Lea îşi aduce aminte de călătoria din Cracovia foarte limpede; fiindcă era zăpadă pe jos, crede că a fost în februarie sau martie. În micul grup de şase-opt oameni era o fată legată de o rudă care o căra – nu îşi mai putea folosi picioarele deoarece fusese ascunsă într-un loc foarte îngust. În timpul călătoriei însă ghidul lor a dispărut şi, într-un final, au trebuit să se întoarcă în Cracovia.528

Pentru că nu mai aveau unde să se ducă, au bătut la uşa fostei croitorese a mamei sale, care le-a primit. Aceasta le-a ţinut pe gratis, cel mai probabil din loialitate. A mai existat de asemenea o profesoară creştină cu care mama ei obişnuia să se întâlnească pe stradă, care i-ar fi dat se pare bani şi adrese unde să stea. Au stat în trei locuri diferite şi au trebuit să plătească o „taxă de pericol”, pentru a fi acceptate. Lea şi mama ei au mai făcut o încercare de a ajunge în Slovacia şi au supravieţuit; îşi aminteşte de trecerea frontierei noaptea: „Slovacii, care la acel moment încă făceau parte din axa Germaniei, se comportau totuşi uman faţă de refugiaţii care treceau ilegal, ceea ce nu se poate spune de exemplu despre elveţienii neutri, care, în situaţii similare cu ale noastre, trimiteau oamenii înapoi în Franţa ocupată”. 529

Norocul lor a fost că au pornit în această călătorie la sfârşitul războiului, în martie 1944, şi nu au ajuns niciodată în Ungaria, unde ar fi putut să se alăture miilor de oameni trimişi la moarte la Auschwitz. Lea scria: „Am rămas în Slovacia, unde am fost eliberaţi de glorioasa armată rusă”. 530

Lea s-a întrebat mereu cum erau organizate incursiunile peste graniţă. Într-un final a aflat din articolul lui Robert Rozett:

Din februarie 1943 până în martie 1944, a avut loc o operaţiune de salvare extraordinară şi unică. Membrii

mişcării tineretului sionist, sionişti veterani şi ortodocşi antisionişti din Slovacia şi Ungaria, dublaţi de reprezentanţi ai Agenţiei Evreieşti Palestiniene din Turcia şi beneficiind de ajutorul unor curieri (ghizi) au realizat o federaţie care să salveze evreii din Polonia ocupată. Cei care au fost scoşi din Polonia au fost aduşi în Ungaria, de obicei via Slovacia, cu speranţa că într-un final vor fi trimişi în Palestina.531

Au ajuns în oraşul Kezmarok, unde au rămas până la sfârşitul războiului. Mama ei a găsit de lucru ca bonă, dându-se drept poloneză creştină. După eliberare, au mers în Praga şi, la Paştele din 1946, au plecat în Franţa. Mama ei s-a recăsătorit şi a avut o altă fată în 1948. Lea s-a căsătorit cu Denis Goodman în 1954. Acesta fusese trimis din Germania la şcoală în Anglia, în 1936, la vârsta de 13 ani. Părinţii lui s-au mutat în Olanda şi nu au supravieţuit. Lea a trăit de la vârsta de 18 ani în Londra şi este sculptor. Denis a murit în 2007, la vârsta de 84 de ani.

În opinia Leei, faptul că ea şi mama ei au supravieţuit în Cracovia, în zona ariană, este un lucru foarte neobişnuit. Foarte puţini evrei au reuşit acest lucru într-un oraş care era sediul central al germanilor în Polonia.532

CONCLUZII

Acum că am văzut poveştile despre salvatori şi oamenii pe care i-au salvat, în această parte a lucrării aş vrea să fac o comparaţie între salvatori, să vorbesc despre acţiunea de a salva, în general, şi de asemenea să arăt relevanţa curajului lor în lumea în care trăim în prezent.

O comparaţie între salvatori

Am putut observa faptul că salvatorii provin din medii sociale diferite. Unii dintre salvatori, cum ar fi Jozef Barczyński sau dr. Ho, au avut parte de o tinereţe plină de greutăţi. Familia lui Barczyński a fost deportată, prin urmare, se identifica într-un fel cu evreii. Dr. Ho a crescut într-o perioadă în care chinezii erau supuşi la rele tratamente, aşa că şi el putea empatiza cu evreii persecutaţi.

Familia Costaguti, Mitzi şi familia Stenzel, cu toţii au ajutat oamenii din loialitate faţă de ei, datorită unei relaţii cu aceştia sau pentru că locuiau în zonă. Acest lucru poate fi spus şi despre János Toth, care a tratat evreii constant cu bunătate, fără să îi pese de poziţia în care se punea pe sine însuşi. Familia Costaguti îi cunoştea pe cei pe care îi ajutau pentru că erau vecinii lor în Roma. Nu erau cu precădere proevrei, iar cei pe care îi ajutau fuseseră membri la început în Partiful Fascist, aşa că ajutorul s-a bazat în principal pe faptul că erau vecini şi pe sentimental umanitar.

Vali Rácz a avut de asemenea motive mixte: loialitatea faţă de evrei, pentru că lucrase mulţi ani alături de ei, dar şi o mare compasiune pentru cei care aveau nevoie de ajutor. Fiica ei a descris-o ca fiind curajoasă, umană, prea generoasă şi cu foarte multă încredere în sine.533

O clasificare clară a salvatorilor este dată de faptul că unii dintre ei au reacţionat în mod particular la ororile Holocaustului. Oskar Schindler, Varian Fry şi Jaap van Proosdij sunt printre cei care intră în această categorie. Oskar şi Varian erau mai în vârstă decât Jaap, care avea doar 21 de ani, iar vieţile lor de până atunci nu arată că ar fi fost oameni care să se distingă prin ajutorul acordat altora. Au făcut lucruri cu adevărat remarcabile pentru evrei în acele timpuri disperate, dar altruismul nu a fost o caracteristică semnificativă a vieţilor lor de până atunci sau de după. Atât Oskar, cât şi Varian au murit între timp, dar Jaap mi-a mărturisit: „Nu ştiu dacă sunt o persoană umanitară” 534, recunoscând că este genul de om care mai degrabă ar ajuta indivizi sau familii decât o naţiune aflată în pericol.

Deşi Fry a fost numit „Schindler al Americii”, cei doi au salvat vieţi din motive cu totul diferite:

Schindler a fost un om al plăcerilor şi un oportunist, care s-a trezit în faţa unei datorii umanitare pe care nu a putut să o ignore, deşi la început probabil că a încercat să

o ignore. Fry era un om sensibil, poate chiar pedant, un estet şi epicurian care era împins de motive idealiste în faptele lui umanitare. Schindler era un profitor care a luat-o pe alt drum atunci când a descoperit din întâmplare că viaţa este mai importantă decât banii. Misiunea lui Fry a fost una deliberată, care a atras după sine o schimbare de caracter (deşi s-a folosit de resurse pe care le avea deja în adâncul lui). În ciuda diferenţelor dintre ei, amândoi au trăit pentru o perioadă la limita capacităţilor lor, unde personalităţile lor au ajuns la punctual maximum de împlinire. Ce scria Thomas Keneally despre Oskar Schindler – „în timpuri de pace nu l-am fi ridicat la fel de mult în slăvi ca în timp de război" – este valabil şi pentru Fry. s35

Mulţi dintre salvatori şi-au ajutat însă semenii întreaga lor viaţă. Charles Fawcett a continuat să îi ajute pe cei aflaţi la nevoie, în ciuda crizelor recurente de tuberculoză, până când a ajuns prea fragil pentru a mai putea face asta. A salvaţ mulţi unguri în timpul revoluţiei din Ungaria, din 1956, iar mai târziu a zburat în partea belgiană a Congo şi a ajutat 250 de europeni să scape de acolo. În anii 1980 se afla în Afghanistan şi filma crimele ruşilor împotriva afghanilor. Henk Huffener de asemenea a continuat faptele bune şi după război, ajutând chilieni şi amerindieni în Londra anilor 1970. Tatăl lui John Schoen a continuat să ofere locuri de muncă celor care veneau să îi bată la uşă, iar sora Saint-Cybard a continuat să îi ajute pe cei nevoiaşi, fiind un fel de asistent social în acea zonă. Aceştia sunt oameni care au simţit o responsabilitate continuă pentru cei care aveau nevoie de ajutor. Şi-au dedicat întreaga viaţă acestei cauze, în mod deliberat şi cu toată generozitatea.

Mulţi salvatori consideră că perioada războiului a fost cea mai importantă din viaţa lor. Carl Lutz, Varian Fry şi Mary Jayne Gold, elita bogată care a sprijinit financiar eforturile lui Varian din Marsilia sunt cu toţii de acord că:

Acele 13 luni petrecute în Marsilia au fost cele mai

importante din viaţa lui şi nu a mai fost niciodată atât de împlinit. Mary Jayne Gold a murit pe 5 octombrie 1997. Unul dintre prietenii ei a spus la înmormântare că aceasta „a simţit că singurul an din viaţa ei care a contat cu adevărat a fost acela petrecut în Marsilia”. A adăugat că: „Era o femeie foarte isteaţă, care vedea lucrurile aşa cum trebuie, şi care, în acel punct de cotitură al istoriei, a înţeles chemarea ei”. Acest necrolog este valabil şi în cazul lui Varian Fry.536

Fiica vitregă a lui Carl Lutz mi-a scris: „Tatăl meu a considerat mereu că cea mai importantă parte a vieţii lui a fost timpul petrecut în Budapesta şi salvarea evreilor nevinovaţi”.537 Apoi a adăugat: „Era principalul subiect de care amintea. A scris multe scrisori şi rapoarte, dar niciodată nu şi-a scris memoriile”.538 Jaap van Proosdij a declarat de asemenea că perioada în care i-a ajutat pe evrei a fost cea în care s-a simţit cel mai util.

Unii dintre salvatori nu erau neapărat proevrei, dar ajutorul lor a venit în urma participării în mişcarea de rezistenţă, din loialitate sau pentru că erau vecini. Familiile Thiryn şi Costaguti pot fi incluse în această categorie. Se spune că nu trebuie să îţi placă de cineva ca să îl salvezi.

Mulţi dintre cei salvaţi au păstrat o strânsă legătură cu salvatorii lor după război. Betty Eppel a vizitat familia Guicherd în fiecare an până la moartea acestora, la fel şi Suze, care a ţinut legătura cu familia Schoen şi a venit în fiecare an din America să îi vadă. Chiar şi după moartea ei, soţul ei, Arnold, şi fiicele ei au ţinut legătura cu familia Schoen, chiar dacă oamenii implicaţi în evenimentele de atunci au murit între timp. Arnold mi-a destăinuit cât de mult se gândea Suze la familie şi cât de traumatizată a fost, încât nu a putut să vorbească niciodată cu fiicele ei despre de experienţele prin care trecuse.539 Margaret Kegan a ţinut legătura cu Vytautas atât de mult cât le-a permis Războiul Rece, iar verişoara ei şi-a ocrotit salvatorul, murind câţiva ani mai târziu. Hermann Maas a

ţinut legătura cu copiii familiei Rosenzweig şi şi-a continuat activitatea prin intermediul ICCJ[26]. Legăturile dintre aceşti oameni au fost foarte puternice, nu doar din cauza datoriei pe care o aveau, pentru că le-a fost salvată viaţa, dar mai ales pentru că faptul că au trăit împreună – de exemplu Betty Eppel, care a avut parte de multă dragoste şi afecţiune din partea familiei Guicherd. Else Pintus, care nu s-a căsătorit şi nu a avut copii, a lăsat proprietatea ei familiei Stenzel, care a ascuns-o timp de doi ani şi jumătate salvându-i viaţa. Irena Veisaite încă ţine legătura cu familia salvatorului ei şi îi consideră rude apropiate.

Unii dintre copiii ascunşi au fost traumatizaţi de faptul că au trebuit să se întoarcă la părinţii lor pe care nu şi-i aminteau, cum e cazul lui Miriam Dunner, care a fost mai apropiată de mama ei adoptivă, Elizabeth, decât de propria ei mamă; chiar şi după moartea lui Elizabeth, a continuat să vorbească cu tatăl ei adoptiv, Jelle, în fiecare duminică, până când şi acesta a murit opt luni mai târziu. Copiii Eppel nu au vrut să meargă înapoi la tatăl lor, pe care abia dacă îl cunoşteau. Când părinţii lui Josie Martin au venit să o ia în august 1944, aceasta povesteşte că: „Mi-am aruncat privirea şi am ştiut că nu vreau să plec cu ei. Chiar m-am prefăcut că nu îi cunosc”. 540 Niciunul dintre ei nu a avut parte de consiliere în acele vremuri, iar oamenii se aşteptau să îşi continue vieţile şi să fie fericiţi că s-au numărat printre cei „norocoşi” care au scăpat. Se pare că părinţii lui Josie nu au ţinut legătura cu sora Saint-Cybard, lucru pe care Josie îl regretă până în prezent. Frank Auerbach de asemenea regretă că nu a ţinut legătura cu Iris Origo, dar acesta avea doar 8 ani la acea vreme şi nu l-a îndemnat nimeni să facă asta. Manii Ho nu a putut să ia legătura cu mulţi dintre miile de oameni salvaţi de tatăl ei.

Dacă ne aruncăm o privire spre diplomaţii care au

26 International Council of Christians and Jews (ICCJ) - Consiliul Internațional al Creștinilor și Evreilor (n.r.).

salvat mii de oameni doar cu o semnătură pe o bucată de hârtie, toţi, fără excepţie, au avut de suferit mai târziu în carieră – unii suportând chiar pierderi financiare considerabile. Dr. Ho, Carl Lutz şi Sousa Mendès au fost cu toţii criticaţi pentru că au abuzat de funcţia lor. Atât Ho, cât şi Sousa Mendès şi-au pierdut dreptul la pensie, după zeci de ani de serviciu loial.

Este de menţionat faptul că multe dintre rudele cu care am fost în legătură nu ştiau mai nimic despre aceste lucruri. De exemplu, Louis Lacalle, nepotul surorii Saint-Cybard, nu era la curent cu activităţile ei până nu i-am scris eu. Paul Mower, fiul Marthei Mower, care a fost salvată împreună cu fratele ei, Paul, nu ştia mai nimic despre cum luaseră aceştia legătura cu Hermann Maas. Benedetta Origo a aflat despre faptul că mama ei a salvat nişte copii evrei abia după ce aceasta a murit. Este de înţeles că aceşti salvatori nu au vrut să se laude cu ceea ce au făcut, dar probabil cei salvaţi ar fi putut să povestească mai multe familiilor lor.

Nechama Tec, care a încercat să stabilească factorii determinanţi ai salvatorilor, a concluzionat că aceştia „au făcut lucruri care li se păreau naturale”, observând de asemenea că proveneau din straturi diferite ale societăţii. Zygmunt Bauman suprapune concluziile lui Tec cu o cercetare legată de numărul mare de divorţuri în rândurile victimelor deturnării unui avion, după cum apare în *Le Monde*. Cupluri perfect fericite se pare că au găsit în urma acestei experienţe comune aspecte nefavorabile în personalitatea partenerului de viaţă şi şi-au „văzut partenerii într-o altă lumină”. *Le Monde* concluzionează că, de fapt, aceste două faţete ale personalităţii partenerului sunt ca cele ale lui Janus, însă doar în urma acestor experienţe cea de-a doua a ieşit la iveală, „care fusese mereu prezentă, dar invizibilă”. Bauman face legătura între cercetarea lui şi observaţia de final a lui Tec:

„Dacă n-ar fi fost Holocaustul, mulţi dintre aceşti oameni care au ajutat şi-ar fi continuat drumul, unii făcând

acte caritabile, alţii trăindu-şi viaţa simplu şi discret. Erau eroi în stare latentă, cei mai mulţi fără să se distingă de cei de lângă ei". Una dintre cele mai puternice (şi convingătoare) concluzii ale studiului este imposibilitatea de a „vedea dinainte" semnele, simptomele ori indicatorii disponibilităţii fiecăruia de a se sacrifica sau ale laşităţii în faţa unui pericol; adică, de a decide, în afara contextului ce îi formează ca oameni sau doar „îi trezeşte din starea latentă", probabilitatea manifestării ulterioare.541

Varian Fry a fost exact acest tip de om – un salvator cu totul neaşteptat. Dar această imposibilitate de a prezice comportamente viitoare poate fi aplicată şi criminalilor. Într-o recenzie a noii biografii a lui Eichmann sunt scrise următoarele:

Nimic din trecutul lui Eichmann ca protestant provenind din zona rurală a Austriei nu sugera că acesta va deveni un criminal în serie; familia lui nu s-a remarcat cu nimic, iar el nu a întâmpinat probleme în slujba lui ca vânzător de combustibil lichid, în care se ocupa de distribuţie şi transport.542

Judecătorul Mosche Bejski, care a fost salvat de Oskar Schindler, scria în 1974:

Din păcate, nu s-a făcut până acum un studiu despre motivele celor care, în ciuda riscurilor, nu s-au supus ordinelor date de autorităţile ocupante, nici nu s-au conformat comportamentului populaţiei majoritare şi au ajutat evreii. În fiecare caz motivele sunt diferite, dar există un numitor comun pentru cei „Drepţi" – motivaţia umanitară, care a impus o atitudine de milă faţă de alt om. Ostilitatea faţă de autorităţile ocupante şi opoziţia faţă de actele de cruzime asupra populaţiei evreieşti au jucat de asemenea un rol important, dar chiar şi în aceste cazuri, motivaţia umanitară era dominantă. De foarte multe ori, convingerile religioase au stat la baza ajutorării evreilor. Este paradoxal, după cum se ştie, şi a fost confirmat şi la această conferinţă, că Biserica în sine nu a făcut aproape nimic şi nu le-a recomandat credincioşilor să ajute evreii

persecutaţi. Cu toate acestea, au existat destul de multe cazuri în care sentimentele religioase profunde au determinat indivizii să urmeze porunca: „Să iubeşti pe aproapele tău ca pe tine însuţi”. Desigur, faptul că persoana salvată şi salvatorul se cunoşteau sau erau prieteni a fost un alt motiv pentru a ajuta pe cineva în momentele grele. I-am menţionat deja pe acei „Drepţi între Popoare” ale căror acţiuni de salvare fac parte integrantă din activităţile clandestine.543

Unele dintre poveştile salvatorilor exemplificate în capitolele precedente pot fi incluse în categoriile discutate de dr. Bejski. Salvatorii au fost prezentaţi într-o ordine aleatorie (vezi introducerea), aşa cum i-am cunoscut pe ei şi persoanele pe care le-au salvat, şi provin din ţări şi straturi diverse ale societăţii. De asemenea, au oferit motive diferite pentru acţiunile lor. Tabelul 3 se referă la trecutul lor şi demonstrează că salvatorii nu respectă un anumit model în ceea ce priveşte trecutul, educaţia, situaţia economică, convingerile politice sau religioase.

Putem vedea astfel că salvatorii au fost motivaţi atât de diferitele influenţe pe care le-au avut, cât şi de un simţ al justiţiei moştenit. Acest simţ al justiţiei şi dreptăţii apare în multe comentarii despre salvatori cum ar fi: Jacob Klerk, care a avut grijă de Henri Obstfeld, şi familia lui John Schoen, care a avut grijă de Suze.

Poate că cel mai important aspect este surprinderea pe care toţi au arătat-o când i-am întrebat de ce au acţionat astfel. Mulţi, inclusiv familia Guicherd şi Vytautas Rinkevicius, au declarat că ceea ce au făcut este normal – oricine ar fi făcut asta – cu toate acestea, statisticile arată altceva – mulţi oameni de fapt nu au făcut asta. Dacă ar fi făcut, nu ar mai fi existat nici Holocaustul, iar eu nu aş mai fi scris această carte.

Contează micile gesturi de rezistenţă suficient cât să salveze vieţi?

În mod normal, studiile despre Holocaust evidenţiază patru categorii de oameni: criminalii, spectatorii, salvatorii

şi victimele. Cu toate aceste, Hubert Locke, care se defineşte ca un american creştin de culoare, consideră aceste categorii o simplificare excesivă. Pentru a-şi susţine teoria, aduce în discuţie boicotul economic anunţat pe 1 aprilie 1933, care ar fi trebuit să dureze o săptămână. De fapt, s-a stins după doar o zi, pentru că germanii obişnuiţi au refuzat să participe:

Există nenumărate poveşti despre femeile în vârstă care au spus: „Am cumpărat mereu de la acel magazin. Ştiu că este al lui Stein, dar nu am de gând să iau în seamă huliganii din Cămăşile Brune care stau la uşă şi spun: „Nu cumpăraţi bunuri evreieşti”. Oamenii de acest fel nu pot fi încadraţi în niciuna dintre categorii: nu erau criminali, nici victime, şi mai mult ca sigur nu erau spectatori. Cum putem să înţelegem motivele lor? 544

Au ajuns aceste doamne în vârstă să ascundă evrei? Nu ştim acest lucru. Dar ştim despre părinţii lui Henry Walton, despre cartea lui Lovenheim, despre oamenii care l-au tratat cu omenie pe Victor Klemperer şi despre ce a făcut Mitzi.

Victor Klemperer (1881 – 1960) a fost un profesor universitar care a scris jurnale în acea perioadă, acestea fiind publicate abia în 1999. Chiar dacă se convertise la protestantism în 1912 şi era căsătorit cu o „ariană”, Klemperer a suferit aceleaşi privaţiuni treptate şi grave, ca şi ceilalţi evrei. Una dintre primele măsuri de discriminare a fost eliminarea evreilor din serviciul public, care includea sistemul de educaţie şi universităţile. Dar Klemperer era veteran de război, aşa că i s-a permis să îşi păstreze postul până în aprilie 1935. Până atunci, profesorii universitari evrei care fuseseră daţi afară invadaseră piaţa de muncă internaţională, făcând imposibilă găsirea unui loc de muncă. Jurnalele lui vorbesc despre „pişcăturile de ţânţari” continue. „O mie de pişcături de ţânţari sunt mai rele decât o lovitură în cap”.

A urmat îngrădirea unor drepturi: interzicerea de a mai merge la sălile de lectură din biblioteci (octombrie

1936), obligaţia de a renunţa la telefon (decembrie 1936), obligaţia de a adăuga „Israel” sau „Sara” la nume (de exemplu, Klemperer trebuia de aici înainte să se semneze „Victor Israel” – august 1938), restricţia de a face cumpărături între orele 15: 00 şi 16: 00 (august 1940); interzicerea de a deţine un automobil (februarie 1941); „lăptăreasa nu mai are voie să livreze la casele evreilor” (martie 1941); „o nouă veste proastă: interzicerea fumatului pentru evrei” (august 1941); obligaţia de a preda maşinile de scris („Asta m-a lovit în moalele capului, era pur şi simplu de neînlocuit” – octombrie 1941); interzicerea de a folosi telefoane publice (decembrie 1941); interzicerea de a cumpăra flori (martie 1942); interzicerea de a deţine animale de companie („Aceasta a fost pedeapsa cu moartea pentru Muschel”, motanul lor – mai 1942); interzicerea de a sprijini copii evrei aflaţi la şcoală privată sau publică (iulie 1942), interzicerea de a cumpăra sau deţine ziare (iulie 1942), interzicerea de a cumpăra ouă sau legume (iulie 1942); interzicerea de a cumpăra carne sau pâine albă (octombrie 1942). „Nicio zi fără un nou decret împotriva evreilor”, scria Klemperer.

Dar în acelaşi timp, nota şi micile acte de curaj pe care le-a văzut de la germani obişnuiţi. Oameni care salutau evrei pe stradă, îi vizitau, le dădeau cartele de raţie pentru a-şi lua pâine, îi ajutau să care cartofi, le puneau ceva mai mult în pungă la alimentară, le spuneau o vorbă bună; 545 mici gesturi care le dădeau curaj şi speranţă.

Rabinul Hugo Gryn scrie despre cuvintele tatălui său legate de speranţă atunci când erau prizonieri la Auschwitz. Deţinuţii din blocul lor au păstrat preţioasa porţie de margarină pentru a putea sărbători Hanuka, aprinzând o menora făcută de mână. Hugo a creat fitile folosind aţe de la o bonetă care nu se mai putea folosi. În prima noapte din sărbătoarea care ţine opt zile, s-au adunat toţi din bloc, inclusiv protestanţii şi catolicii, iar Hugo, care era cel mai tânăr de acolo, a încercat să

aprindă fitilele, dar acestea doar au pâlpâit şi au refuzat să ardă. Nimeni nu îşi amintise că margarina nu arde. Hugo a fost foarte dezamăgit că au risipit calorii preţioase şi s-a plâns tatălui său:

Cu răbdare, tata m-a învăţat una dintre cele mai memorabile lecţii din viaţa mea şi cred că el a făcut posibilă supravieţuirea mea.

„Nu te supăra”, mi-a spus. „Ştii doar că această sărbătoare este despre victoria sufletului asupra tiraniei şi violenţei. Noi doi am stat odată o săptămână fără să mâncăm cum trebuie, iar altă dată aproape trei zile fără să bem apă, dar nu poţi să trăieşti trei minute fără speranţă!” 546

Criteriile actuale pentru a fi recunoscut ca „Drept între Popoare” sunt foarte stricte, implicând riscul propriei vieţi, dar după cum am putut vedea, mulţi dintre salvatori au reuşit să facă foarte mult fără un risc atât de mare. Există o întreagă gamă de modalităţi prin care oamenii au oferit ajutor, de la a lăsa mâncare pe pragul uşii noaptea, până la a ascunde pe cineva timp de doi ani şi jumătate, cum a făcut familia Stenzel cu Else Pintus.

Am descoperit în 1997, în Muzeul Beit Lohamei Haghetaot, care face parte din Kibbutzul Luptătorilor din Ghetou, următorul text scris de Monia Avrahami. Mi s-a părut întotdeauna foarte impresionant prin felul în care descrie gradele actelor de rezistenţă şi salvare:

A fura o bucată de pâine – însemna să rezişti

A preda în secret – însemna să rezişti

A scoate un strigăt de avertizare şi a spulbera iluzii – însemna să rezişti

A falsifica documente – însemna să rezişti

A trece oameni peste graniţă – însemna să rezişti

A consemna evenimentele şi a ascunde însemnările – însemna să rezişti

A întinde o mână de ajutor celor aflaţi la ananghie – însenina să rezişti

A-i contacta pe cei aflaţi sub asediu şi a le furniza

arme – însemna să reziştI

A lupta cu armele în stradă, munţi şi păduri – însemna să reziştI A te revolta în lagărele morţii – însemna să reziştI

A te răscula în ghetouri, printre zidurile care se prăbuşesc, în cea mai disperată dintre revolte – însemna să reziştI.547

Chiar şi cel mai mic gest avea un foarte mare impact, pentru că le dădea oamenilor sentimente de speranţă şi alinare, arătându-le că nu erau singuri în suferinţă. Rabinul Leo Baeck a scris despre o poveste impresionantă a unui pachet pe care l-a primit când se afla în Theresienstadt: „Conţinutul lui fusese scos, nu mai era efectiv decât o cutie goală din carton. Dar mi-a făcut o mare bucurie să ştiu că cineva s-a gândit la mine în exil. L-am recunoscut pe cel care o trimisese după scrisul de mână, era un prieten creştin, chiar dacă folosise un nume fictiv”. 548

Ewa Berberyusz, o jurnalistă poloneză renumită, născută în 1929 în Varşovia, nu a acţionat şi a regretat acest lucru. A scris cu o sinceritate dezarmantă despre eşecul ei de a-i ajuta pe evrei în perioada războiului, chiar dacă era foarte tânără. Descrie cum a ratat de două ori oportunitatea de a ajuta un copil evreu aflat în ghetou. Adaugă că, atunci când a văzut pe cineva că îi dădea mâncare unui astfel de copil, s-a simţit uşurată că exista cineva care să facă ce trebuia, iar când a văzut-o pe propria mamă făcând acelaşi lucru, „moralul mi-a crescut din nou. Ce este interesant este că nu am vorbitniciodată despre asta. Era doar din frică? Sau din ruşinea că nu făceam mai mult decât atât?” în eseul ei din 1987, „Vină din nepăsare”, reflectează:

Dacă atunci, când soarta mi-a adus în faţă aceşti doi copii, m-aş fi comportat după cum îmi dicta conştiinţa, ar fi schimbat oare soarta evreilor în Polonia? Răspunsul „da” nu este negreşit corect, pentru că faptul că m-am abţinut să ajut în aceste cazuri trebuie să fie multiplicat cu alte

cazuri de comportament similar din partea altor persoane. Chiar dacă mai mulţi dintre noi s-ar fi arătat mai buni creştini, poate că nu ar fi schimbat cu nimic statisticile exterminării, dar poate mulţi nu ar fi avut parte de o moarte în singurătate? 549

Spectatorii

Comentariile lui Leo Baeck despre boicotul economic sunt semnificative şi critice – au fost de asemenea reflexive, fiind scrise la 20 de ani de la eveniment, pe care îl condamnă: „În realitate, a fost boicotată justiţia. Comunitatea evreiască de afaceri a depăşit acea zi cu mult timp în urmă; conceptul de justiţie nu a trecut peste acea zi". Continuă:

Fiecare retragere începe cu foarte multă laşitate. Noi am trăit-o. Prima zi a lui aprilie 1933 stă drept dovadă. Universităţile au tăcut, tribunalele au tăcut; preşedintele Reich-ului, care depusese jurământul respectării constituţiei, a tăcut... aceasta a fost ziua laşităţii supreme. Tot ce a urmat nu s-ar mai fi întâmplat.

Pasivitatea şi indiferenţa autorităţilor din acea zi i-a oferit lui Hitler mână liberă să ia următoarele măsuri împotriva evreilor. Baeck simte că poporul nu a făcut acelaşi lucru şi că „oamenii simpli din Germania au rămas oameni buni".550

Dr. Frances Henry, o antropologă născută în Germania, s-a întors în ţara natală în 1980. A făcut o cercetare într-un orăşel care avea 4.000 de locuitori în 1933, dintre care 150 erau evrei. A protejat numele orăşelului din care erau bunicii ei sub pseudonimul de Sonderburg şi mulţi oameni i-au vorbit cu sinceritate, pentru că era „nepoata lui Ostermann". Scria: „Mai mult decât orice, dorinţa oamenilor de a vorbi mi s-a părut aproape demnă de milă – de parcă nu ar fi putut să vorbească despre «acele timpuri groaznice» cu nimeni până atunci". 551

Henry a descoperit că, înainte de 1933, relaţiile dintre evrei şi germani erau mai bune decât între catolici

şi protestanţi.552 Cu toate acestea, când naziştii au venit la putere în ianuarie 1933, dintr-odată totul s-a schimbat şi în special evreii au realizat că viaţa începe să fie altfel. Joshua Abraham se întâlnea ani la rând cu vecinii lui de două ori pe săptămână, să joace cărţi. „Imediat ce naziştii au venit la putere, nu m-au mai chemat niciodată când jucau cărţi. Totul s-a oprit. Îi întâlneam pe stradă şi ne făceam că nu ne vedem unii pe alţii. Niciunul dintre ei nu mi-a mai vorbit”. 553

Cu timpul, unii dintre cei care nu erau evrei au beneficiat de pe urma persecuţiei vecinilor lor evrei – casele şi afacerile evreilor se vindeau cu mult mai puţin decât valoarea lor reală. Cu toate acestea, după 1939, pe măsură ce viaţa devenea din ce în ce mai grea pentru cei 12 evrei rămaşi în Sonderburg, vecinii au început să le aducă mâncare, scrisori şi alte lucruri necesare, până când aceştia au fost cu toţii deportaţi în 1942.554 Dr. Henry a făcut 6 listă cu diverse explicaţii pentru comportamentul lor:

Oamenii nu realizau ce se întâmpla cu evreii;

Unii erau antisemiţi convinşi;

Mulţi se simţeau săraci sau neputincioşi;

Au spus că nu ştiau ce să facă;

S-au simţit obligaţi să se supună naziştilor, de teama repercusiunilor asupra lor şi a familiei lor;

Oamenii care au oferit ajutor aveau legături strânse cu evreii;

Unii care aveau legături strânse cu evreii nu s-au grăbit să-i ajute.

Dr. Henry a descoperit că după război non-evreii i-au primit cu căldură pe evreii care se întorceau acasă:

Henry a avut impresia că oamenii din oraş pur şi simplu voiau să uite de perioada nazistă; şi nu puteau înţelege de ce acest lucru era imposibil pentru evreii care supravieţuiseră nazismului. Când oamenii din oraş discutau despre era nazistă, „cuvântul *machtlos* [neputincios] se repeta mereu în conversaţiile noastre”.

Non-evreii îi spuneau lui Henry că au fost neputincioşi, paralizaţi de frică şi de ameninţarea cu pedeapsa (deşi, după cum scria Henry, au fost puţine pedepse efective pentru cei care refuzau să se supună politicilor naziste). Majoritatea non-evreilor şi-au exprimat, chiar şi azi, consternarea faţă de ce s-a întâmplat cu foştii lor vecini: nu au fost „niciodată siguri de ce" au fost persecutaţi evreii şi pretind că încă nu înţeleg.

Willy Brandt a scris prefaţa cărţii lui Henry în care comentează că, în perioade de normalitate, aceşti evrei şi non-evrei s-ar fi înţeles foarte bine:

Sub nazism, non-evreii din Sonderburg au devenit spectatori ai Holocaustului. Aceşti oameni, care se înţeleseseră bine cu vecinii lor evrei înainte de 1933, pur şi simplu şi-au continuat vieţile după acel moment – nu fără a avea habar ce se întâmplă cu vecinii lor evrei, dar în mod ciudat fără să se implice, ca şi cum nu ar fi avut nimic de-a face cu ei. Mulţi au continuat să se comporte la fel şi după 1945, iar aceasta a fost linia care a separat cetăţenii din Sonderburg mult timp după Shoah.555

Dr. Henry scrie că cercetarea ei „a făcut lumină în câteva aspecte nedescifrate ale comportamentului german în perioada nazistă". Şi concluzionează cu un răspuns pe care ea îl consideră parţial: „Probabil că, pe termen lung, va trebui să ne mulţumim cu explicaţia clasică, aceea că unii oameni sunt mai omenoşi decât alţii". 556 Această părere este în concordanţă cu viziunea lui Yehuda Bauer care a scris: „În cele din urmă, mai mult decât convingerile religioase şi politice, a contat moralitatea. Au existat locuri în care a fost mai uşor să fii o persoană morală, în sensul că, atunci când erai provocat cu „Sângele fratelui tău te cheamă", puteai răspunde „Sunt aici". 557

Este important de precizat că Yehuda Bauer a folosit termenul „fratele tău" sugerând prin asta că nu s-a făcut nicio diferenţă între popoare şi că salvatorii i-au privit pe toţi ca pe fraţii lor. Oameni precum János Toth cu siguranţă nu au făcut nicio diferenţă şi, după cum el însuşi

recunoştea, i-a salvat viaţa lui Arnold Weinstock în mod spontan, fără să se gândească la repercusiuni atunci când l-a apărat de un grup de soldaţi naziști maghiari furioşi.

De ce spectatorii au fost majoritari?

Când ne gândim la raportul dintre spectatori şi salvatori, este important să luăm în calcul faptul că împrejurările în care puteau acţiona salvatorii difereau de la ţară la ţară. După cum spune Yehuda Bauer:

Trebuie spus de la început că era mult mai uşor să fii prieten al evreilor în Danemarca sau Franţa, Belgia sau Italia, decât în Polonia, Lituania, Ucraina sau Belarus. Sunt cunoscute cazuri de familii întregi de polonezi care au fost executate pentru că au ascuns evrei, casele lor fiind arse şi proprietăţile confiscate.558

Chiar şi Bauer, care are experienţă şi cunoştinţe academice solide, este rezervat în privinţa generalizărilor făcute în cazul salvatorilor:

Generalizările cu privire la atitudinea non-evreilor faţă de evrei în perioada Holocaustului trebuie privite cu mari rezerve. Una dintre generalizările valabile este aceea că în Polonia, Lituania, Letonia şi în Ucraina, Croaţia şi România, atitudinea covârşitoarei majorităţi, inclusiv a majorităţii bisericilor, şi exceptând partidele politice de stânga, a variat de la indiferenţă ostilă la ostilitate afişată. Ţările care au salvat cei mai mulţi dintre evreii lor au fost: Bulgaria, Danemarca, Belgia şi Franţa. Caracterul democratic al Danemarcei protestante nu avea nimic în comun cu nefericitele tradiţii ale Bulgariei ortodoxe, cu toate acestea, soartă comunităţilor de evrei a fost asemănătoare, chiar dacă motivele salvatorilor aii diferit. Existau deosebiri considerabile între Belgia valonă şi societatea divizată a Franţei, cu toate acestea, procentul de evrei salvaţi a fost acelaşi. Bisericile minorităţilor etnice au avut tendinţa de a proteja minoritatea evreiască.559

Curajul de a sfida atât naziştii, cât şi, în egală măsură, presiunea comunităţii, nu trebuie să fie niciodată subestimat. După cum au scris mulţi istorici, nazismul a

avut suporteri şi colaboratori foarte puternici şi, în anumite cazuri, naziştii înşişi au fost şocaţi de entuziasmul celor din urmă pentru sarcinile atribuite:

Când nemţii au invadat Lituania, la fel ca în orice altă ţară ocupată, resentimentele adânc sedimentate împotriva evreilor şi ura de moarte a antisemiţilor au ieşit la iveală. În al doilea oraş al Lituaniei, Kaunas, localnicii, încurajaţi de germanii care îi supravegheau, au ucis câteva zeci de evrei pretinzând că erau comunişti. Evreii au murit în urma bătăilor cu răngi în curtea interioară a unui bloc. La sfârşitul masacrului, un localnic a luat un acordeon, s-a urcat pe cadavre şi a început să cânte imnul naţional al Lituaniei. Pentru el, moartea evreilor a fost nu numai o satisfacţie, ci chiar o sărbătoare.36”.

Polonezii aveau motive să se teamă să ajute evreii. Un poster din 14 decembrie 1943, sub forma unui „anunţ public” din partea SS şi a poliţiei districtului Galiţia, înfăţişa 50 de oameni condamnaţi la moarte pentru diverse crime, printre care „erau şi opt creştini condamnaţi la moarte pentru că au ascuns evrei”. 561 Mai mult decât atât, utilizând principiul „răspunderii colective”, naziştii pedepseau familii întregi, inclusiv copii, sau chiar comunităţi întregi. Lecţiile erau de obicei subliniate prin execuţii publice, cum a fost cazul familiei Baranek. Wincenty Baranek, un fermier prosper şi generos, a ascuns patru evrei. Pe 15 martie 1943, germanii au ajuns la ferma lui dis-de-dimineaţă. Acesta şi-a ascuns cei doi fii, unul de 9 şi altul de 10 ani, dar au fost descoperiţi, fiind cu toţii împuşcaţi în faţa vecinilor, împreună cu cei patru evrei pe care încercase să îi ascundă. Cei doi băieţi încercaseră să scape, dar au fost prinşi de un vecin căruia i s-a spus să îi păzească.562

Unele familii au fost pedepsite dându-li-se foc la case, cu tot cu oamenii dinăuntru. În satul Stary Cieplow, patru ferme au fost înconjurate de germani în zorii zilei. Au prădat hambarele de bunuri şi au dat foc la case cu ocupanţii în ele – 33 de polonezi şi un număr neştiut de

evrei. Conform unui martor, o fată tânără a fugit din una dintre case, dar a fost împuşcată şi corpul ei a fost aruncat înapoi în foc – după ce i-au scos cizmele noi şi strălucitoare din picioare. În Huţa Pienacka, în iarna anului 1944, nemţii au aflat că localnicii ofereau mâncare şi adăpost ocazional pentru cei 100 de evrei care se ascundeau în pădure. Naziştii au înconjurat satul şi, cu ajutorul poliţiei ucrainene, i-au dat foc, împiedicând pe oricine să iasă – până şi animalele au pierit.563

Trebuie amintit faptul că naziştii au încurajat antisemitismul existent cu ajutorul propagandei, folosindu-se de postere care îi înfăţişau pe evrei ca fiind „respingători şi criminali periculoşi sau vampiri care sug sângele polonezilor… în discursurile publice se spunea că evreii sunt imuni la tifos, dar erau purtători ai bolii, pe care o puteau transmite arienilor". 564 Irene Opdyke, o poloneză catolică, a ascuns 12 evrei în casa în care era menajeră, chiar dacă angajatorul ei era un ofiţer SS. Descrie groaza pe care a simţit-o la întoarcerea în oraşul ei natal, Radom: „Lipiseră pe pereţi postere crude şi sarcastice, caricaturi la adresa evreilor, cărora li se atribuiau toate păcatele şi comportamentele depravate. Toate durerile şi nenorocirile polonezilor erau puse pe seama lor. Megafoanele de la colţurile străzilor trâmbiţau avertismente despre evrei în poloneză şi germană". 565

Trebuie subliniat că salvatorii care au sărit în ajutorul evreilor au acţionat în multe cazuri împotriva moravurilor societăţii şi au riscat să fie condamnaţi atât de autorităţi, cât şi de propriului cerc social şi de familie. Acest lucru a necesitat un adevărat act de curaj moral. Îngrijorările Eliei Rinkevicius legate de copilul ei, atunci când Vytautas i-a spus despre ascunderea familiei Kegan, par perfect îndreptăţite când ne gândim la riscurile pe care şi le asumau.

Michal Glowiński s-a născut în 1934 şi este un scriitor polonez destul de puţin cunoscut în Vest. În 1998, a publicat o carte de eseuri, *Czarne Sezony* („*Anotimpurile*

întunecate”), despre copilăria lui în Varşovia în perioada Holocaustului. „Fiecare dintre ele povesteşte experienţe de viaţă reale, vin din scântei de memorie care nu acoperă însă toate evenimentele din viaţa mea din acele timpuri şi istoria supravieţuirii mele”. 566 Criticul literar polonez Jacek Leociak descrie cartea ca fiind „un arhipelag al memoriei”.567 într-un eseu memorabil, descrie cum prezenţa unui singur băieţel a făcut un grup de simple femei poloneze să se panicheze – chiar dacă nici nu se pusese problema ascunderii unui evreu.

Cu această ocazie, mătuşii lui Michal, Maria, care era sora mai mică a mamei, i-a fost încredinţată sarcina de a găsi un loc pentru a-l ascunde:

s-a mişcat în partea ariană fără dificultate. Avea ceea ce se numea „înfăţişare plăcută”, care nu era numai un privilegiu, ci chiar un dar divin. O înfăţişare plăcută însemna că persoana care se ascundea trezea mai puţine suspiciuni. Oamenii cu înfăţişare plăcută nu atrăgeau atenţia, puteau să se integreze în mulţime; era mai uşor pentru ei să joace rolul unei alte persoane. Înfăţişarea Mariei era desăvârşită: era o blondă atrăgătoare, care arăta ca şi cum ar fost de viţă nobiliară şi nu fiica unor negustori evrei. Cine nu se număra printre persoanele apropiate nu ar fi ghicit niciodată originile care se ascundeau în spatele frumuseţii ei slavice impecabile. Aşa că, atunci când m-am trezit pe drumuri şi nimeni nu ştia ce să facă în privinţa mea, situaţia mea problematică a căzut în mâinile Mariei.568

Glowiński descrie experienţa lui dintr-o patiserie când Maria l-a lăsat singur pentru câteva momente, pentru a da un telefon. În câteva minute, a început să fie luat la întrebări de un grup de femei poloneze, care au realizat că era evreu: „Ca de obicei, în aceste situaţii, mi-aş fi dorit să intru în pământ. Am auzit: «Nu e nicio îndoială, e evreu» – «Ea sigur nu este, dar el da» – «L-a adus pe ascuns printre noi»”. 569 în mod ironic, faptul că era blondă le-a convins că nu era evreică:

Femeile au început să îmi pună diverse întrebări, la care am renunţat să răspund, murmurând din când în când „da” sau „nu”... Cu toate acestea, auzeam pe lângă întrebările pe care mi le adresau şi comentariile pe care le făceau pe un ton mai jos, într-o parte, doar pentru ele, dar în aşa fel încât totuşi să le aud. Cel mai des foloseau cu ton de ameninţare cuvântul „evreu”, dar mai înfiorător era că tot repetau „trebuie să chemăm poliţia”. Eram conştient că asta însemna condamnarea la moarte... Acele femei nu erau genul de oameni posedaţi de o ură incontrolabilă... Erau femei normale, simple, decente, abile în felul lor, muncitoare, care mai mult ca sigur se zbăteau să aibă grijă de familiile lor în condiţiile grele ale ocupaţiei. Nu exclud nici posibilitatea că erau mame şi soţii exemplare, poate chiar religioase, care posedau o întreagă serie de virtuţi. S-au aflat într-o situaţie care li s-a părut problematică şi periculoasă, aşa că au vrut să o confrunte direct. Nu s-au gândit, totuşi, la preţul plătit. Poate că acest lucru le-a depăşit imaginaţia – deşi ştiau cum se va termina dacă „sunau” – sau poate că nu se încadra în graniţele consideraţiilor morale accesibile lor.570

De ce erau aceste femei atât de îngrijorate din cauza unui băieţel evreu care îşi mânca în linişte desertul în cel mai întunecat colţ al unei cafenele? De ce nu l-au putut ignora şi continua bârfa lor? De ce au simţit nevoia să cheme poliţia? Ştiau oare că acest lucru ar fi însemnat condamnarea lui la moarte? Au simţit că nu pot rămâne pasive în această situaţie – de ce acest băieţel evreu reprezenta o asemenea ameninţare pentru ele?

Indiferenţa

Mulţi dintre cei care au ales să fie spectatori au fost cu totul indiferenţi faţă de soarta evreilor – de multe ori negând că ar fi ştiut ce se întâmpla, chiar şi atunci când aceştia locuiau aproape de un lagăr. Acest lucru este mereu surprinzător din perspectiva noastră – exemplificată de comentariul lui J.D. Salinger (vezi pagina 269) despre fetiţa lui: „Nu poţi să îţi scoţi niciodată mirosul de carne

arsă din nări, indiferent de cât de mult ai trăi”. 571

În schimb, victimele erau conştiente de viaţa din afara gratiilor, cum era şi Eva Heyman care, în timp ce trăia în ghetoul din Nagyvârad, putea auzi vechiul negustor de îngheţată care trecea de cealaltă parte a gardului.

Adina Szwajger îşi aduce aminte de incendierea ghetoului din Varşovia, de Paştele din 1943. Scria: „În Varşovia, în piaţa Krasiński, în exteriorul zidurilor unui ghetou care ardea, de acel înfiorător Paşte din 1943, caruselul se învârtea şi se auzea muzică veselă. Iar oamenii se distrau”. Face referire la poezia *Campo dei Fiori* scrisă de Czesiaw Miłosz şi distribuită de presa clandestină în 1943. Poezia se referă la arderea de viu a filosofului Giordano Bruno, în 1600, în Campo di Fiori din Roma, în timp ce localnicii se distrau în tavernele din piaţă: 572

Iese de-aici vreo morală? Fie din Roma, Varşovia, Toţi vând, se-amuză, iubesc şi ocolesc rug şi cazane. Şi înc-o morală-ar mai fi: Să treci peste tot şi toate

Uitarea ce se aşterne

Când focul e încă nestins.[27]573

Într-un vis, Adina vede caruselul şi în spatele zidului ghetoului „casa mea care ardea. Pentru că acolo se afla. Chiar lângă piaţă”. 574

Indiferenţa spectatorilor vine în urma nepăsării pe care aceştia o aveau faţă de evrei şi soarta lor. O poloneză descrie sentimentele ei faţă de evrei: „Vina mea, care se învecinează cu cruzimea, a fost indiferenţa faţă de soarta evreilor. Am fost complet nepăsătoare faţă de oamenii care piereau în ghetou. Erau „ei” şi nu „noi”. 575 Acesta este contrastul dintre spectator şi salvatori; salvatorii nu au făcut diferenţa între ei şi evrei. De aceea au şi fost surprinşi când au fost întrebaţi ce i-a motivat.

În martie 2001, profesorul Richard D. Heffner a

27 Traducere din poloneză de Constantin Geambașu și Passionaria Stoicescu (n.tr.).

publicat o serie de interviuri cu câştigătorul premiului Nobel pentru Pace, Elie Wiesel, el însuşi un supravieţuitor al Holocaustului. Primul interviu, „Sunt eu păzitorul fratelui meu?”, punea problema indiferenţei. Heffner întreba: „Aţi vorbit despre cei care au trimis oamenii în lagărele de exterminare şi au contribuit direct la moartea lor. Vorbiţi de asemenea despre alţii care au rămas indiferenţi. Consideraţi că aceasta este o problemă din ce în ce mai mare în timpurile noastre?” Elie Wiesel a răspuns:

O, din ce în ce mai mult. Am sentimentul că tot ceea ce spun sunt variaţiuni pe aceeaşi temă. Tot ce încerc să fac este să trag un semnal de alarmă şi să spun: „Nu fi indiferent”. Pentru că pur şi simplu consider acum că indiferenţa este egală cu răul. Răul ştim mai mult sau mai puţin ce este. Dar indiferenţa la boală, la foamete, la dictatori, este cumva aici prezentă şi o acceptăm. Şi am considerat mereu că opusul culturii nu este ignoranţa, ci indiferenţa. Iar opusul credinţei nu este ateismul, este tot indiferenţa. Iar opusul moralităţii nu este imoralitatea, ci din nou, indiferenţa. Şi nu ne dăm seama cât de indiferenţi suntem pentru că pur şi simplu nu putem fi mai puţin indiferenţi.576

Criminalii şi spectatorii au fost indiferenţi – salvatorii nu au fost.

Decizia d. e a salva

Gerda Haas era doar o tânără femeie, care locuia cu părinţii ei în Germania, atunci când a salvat o evreică. Mi-a subliniat că există doar două tipuri de salvatori: a) cei care au fost abordaţi de victime (sau de persoane din jurul acestora); b) cei care au oferit refugiu din proprie iniţiativă unei persoane persecutate.

Gerda susţine că nu cunoaşte ca cineva să fi refuzat să ajute atunci când a fost rugat, în schimb ştie multe persoane care au avut de suferit de pe urma acestui lucru, fie fiind condamnate la moarte, fie ajungând într-un lagăr de concentrare. Nu numai evreii se ascundeau, ci şi alţii,

cum ar fi preoţii catolici sau dezertori din armata germană. Aceasta spune că „practic, în una din trei case se afla un fugar care se ascundea de autorităţile germane”. 577

Părinţii lui Henry Walton, Siegmund Weltlinger şi Grete (născută Gumpel) au rămas în Berlin pe tot parcursul războiului, unde au fost ţinuţi ascunşi de şase cupluri, ale căror nume Henry nu le cunoaşte. Dar ştie că nu au fost evrei şi că şi-au riscat vieţile şi au fost dispuşi să îşi împartă raţiile de mâncare şi aşa insuficiente. Ori de câte ori exista riscul de a fi descoperiţi, erau mutaţi la următorul cuplu – „întotdeauna la prieteni loiali, care i-ar fi primit fără ezitare”. Henry îşi aminteşte că ultimul loc unde au stat a fost o anumită doamnă Hahn, care deţinea un magazin alimentar şi care ajuta reţeaua cu mâncare. După război, părinţii lui, care au trăit până la vârsta de 80 de ani, au ţinut legătura cu doamna Hahn şi au ajutat-o să îşi repună magazinul pe picioare. „Erau prieteni pe care îi ştiam de mulţi ani. Urau politicile naziste şi scopul lor era să salveze vieţi… aceasta a fost singura lor motivaţie”. Părinţii lui Henry au stat ascunşi din 1942 până la sfârşitul războiului. Potrivit lui Henry, mulţi oameni au fost ucişi de trupele ruseşti care i-au invadat, dar pentru că tatăl lui vorbea puţină rusă, a reuşit să îşi salveze nu numai soţia, ci şi pe oamenii care îi ascunseseră, spunând că erau cu toţii evrei.578 Părinţii lui evitau să vorbească despre acele experienţe traumatizante. Mi-a scris că: „Voiam să ştii că au existat germani loiali şi buni, care erau pregătiţi să îşi rişte vieţile pentru a-i salva pe «inamicii» statului”. 579 În iunie 1939, tânăr fiind, Henry Walton a reuşit să fugă din Germania în Anglia cu ajutorul quakerilor.

Cartea Barbarei Lovenheim, *Survival in the Shadows*, descrie cum şapte evrei, provenind din trei familii, s-au ascuns în Berlin începând cu ianuarie 1943 şi au fost descoperiţi de soldaţii Armatei Roşii în aprilie 1945. Aproximativ 50 de germani non-evrei au contribuit la supravieţuirea lor, fără ca aceştia să aibă cărţi de identitate sau cartele de raţii. Barbara susţine că a scris

cartea ca pe o „reamintire că nici cel mai josnic tiran nu poate eradica bunătatea”. 580 Părinţii lui Henry Walton ar fi putut confirma aceste cuvinte.

Roman Halter a descris cum, în martie 1945, când avea 17 ani, el împreună cu alţi doi bărbaţi evrei mai în vârstă au scăpat dintr-un marş al morţii şi au fost primiţi de un cuplu care nu avea copii, în Oberpoyritz, lângă Dresda. A locuit cu Kurt şi Hertha Fuchs până în mai 1945, când, după ce a văzut trupele ruseşti, l-a visat pe bunicul lui care îi spunea să se ducă acasă. A decis imediat să se întoarcă în Polonia, pentru a-şi căuta restul familiei. În oraşul său natal a descoperit că era singurul evreu care supravieţuise dintr-o comunitate care înainte de război număra în jur de 800 de oameni. Pentru că se simţea ameninţat şi înfricoşat în Polonia, a plecat în Praga; acolo a găsit nişte provizii de la Crucea Roşie pe care a decis să le ducă cuplului Fuchs, pentru a le mulţumi.

Când s-a întors, a fost şocat să o găsească pe Hertha în doliu. I-a spus că la cinci zile după plecarea lui, oamenii din fostul SS local au auzit ca Fuchs a ascuns evrei. L-au împuşcat pe domnul Fuchs şi pe un alt evreu care fusese adăpostit de ei. Un al doilea evreu a supravieţuit şi a plecat în Israel. În 2002, Roman s-a întors la doamna Fuchs cu o echipă TV, atunci când aceasta avea 94 de ani. A întrebat-o atunci de ce a primit trei evrei fugari, având în vedere că a costat-o viaţa soţului său:

A răspuns că atât ea, cât şi soţul ei au simţit că asta trebuiau să facă. „Vezi tu, chiar dacă suntem germani, asta nu înseamnă că am fost naziţti; minţile noastre nu au fost otrăvite de cei doisprezece ani de propagandă şi ură împotriva evreilor. Am simţit un impuls să facem asta, să te primim şi să te salvăm. Cred că ar trebui să faci şi tu la fel, Roman.

Roman a scris:

I-am răspuns că, după exemplul extraordinar pe care l-am avut din partea ei şi a lui Kurt, îmi place să cred că aş face la fel. Dar ştiu că este mult mai uşor să zici decât să

faci. Mă întreb adeseori dacă eu aş avea acest curaj şi simţul de a discerne între bine şi rău; umanitatea de a primi străini şi de a-i salva, în condiţiile în care acest lucru ar fi pedepsit cu moartea tuturor, aş vrea să cred că aş face asta.581

În opinia reporterului şi veteranului de război Max Hastings, „unii dintre noi nu suntem siguri cum ne-am fi comportat într-un regim de ocupaţie pentru a putea judeca atât de nemilos esteţii Franţei pentru că au cochetat cu tirania”. 582

Când citim despre salvatori, mereu credem că noi nu am fi ezitat să facem la fel – dar oare am fi făcut-o? Am fi riscat vieţile copiilor noştri sau am fi protestat din cauza pericolului, aşa cum a făcut soţia lui Vytautas? Personal, de-a lungul vieţii, m-am aflat de două ori într-o discuţie despre acest subiect, fără să o fi pornit eu însămi. Ambele discuţii au avut loc atunci când locuiam în Worcestershire şi eram, în mod evident, singura familie evreiască. În una dintre ocazii, Vicky, o femeie creştină foarte devotată, a declarat că ea şi soţul ei m-ar fi ascuns sau m-ar ascunde pe mine şi copiii mei. Din păcate, aceasta a murit la vârsta de 45 de ani, de cancer mamar. În cealaltă ocazie, o femeie ai cărei copii erau cam de aceeaşi vârstă şi prieteni buni cu cei trei fii ai mei a declarat că ea nu ar risca viaţa copiilor ei pentru mine şi copiii mei. Este probabil un comentariu perfect de înţeles venind din partea unei mame, dar nu pot spune că nu m-am simţit şocată şi înmărmurită. Chiar dacă avea sau nu dreptate, sentimentele mele faţă de ea s-au schimbat.

Philip Gourevitch, copilul unor supravieţuitori ai Holocaustului şi redactor la *New Yorker*, a scris despre Holocaust şi masacrele din 1994 din Rwanda. Recunoaşte că a fost foarte critic privind crearea Muzeului Holocaustului din Washington.583 Declară că nimeni nu ştie cum ar acţiona într-un caz similar:

Nu poţi şti. Oamenilor le place să se ducă la Muzeul Holocaustului şi să spună că aşa ar face şi ei, ca cei care

au făcut bine. Ori empatizează într-un fel cu victimele, se simt prost şi le pare rău, ori se compară cu oamenii care au făcut bine. Foarte puţini se duc acolo şi spun: da, probabil că aş fi fost doar un alt criminal nazist care se conforma regimului, nu? Dar probabil că asta ar fi fost cei mai mulţi oameni care trec prin muzeu, pentru că asta au fost şi majoritatea oamenilor din Europa. Au fost spectatori, colaboratori ori s-au aflat în alte situaţii morale condamnabile, care sunt însă cu totul de înţeles.584

J. D. Salinger, autorul cărţii *De veghe în lanul de secară*[28], a fost unul dintre eliberatorii lagărului Dachau, lucru ce a avut un impact profund asupra lui. Margaret Salinger îşi aminteşte că spunea: „oricine putea fi nazist – vecinul tău, bona ta, funcţionarul de la poştă – oricine. Şi oricine putea fi un erou; nu ştii niciodată până nu ai fost pus în situaţia respectivă cine poate fi un erou şi cine poate fi un laş sau un trădător”. 585

Un profesor american a făcut publice câteva „întrebări răutăcioase despre Holocaust”, dintre care cea de-a treia era despre numărul mic de salvatori, luând în calcul riscurile:

Şi acum, privind înăuntrul nostru, dacă ne întrebăm care dintre rudele sau prietenii noştri – nu străini, cum erau de obicei evreii în nefasta perioadă a războiului, ci oamenii apropiaţi nouă – dacă ar fi să ne întrebăm pe cine din cercul nostru ne-am baza să ne ajute dacă pedeapsa ar fi cea cu moartea, cel mai probabil nu numai pentru el, ci şi pentru familia lui, cât de mare ar fi numărul? Şi în ce măsură ne-am putea include, cu sinceritate, pe noi în această categorie? 586

Este important totuşi să ne amintim contextul în care au avut loc toate aceste evenimente. Este greşit să ne uităm în urmă cu nonşalanţa securităţii pe care o avem în anii ’2010. Ian Kershaw ne aminteşte faptul că studiem o perioadă extraordinară:

Din exterior, pentru un non-german care nu a avut

28 The Catcher in the Rye, Jerome David Salinger (n.r.).

niciodată de-a face cu nazismul, este probabil foarte uşor să critice, să se aştepte la standarde comportamentale care erau imposibil de obţinut în acele circumstanţe. M-am străduit în mod conştient să nu fac judecăţi moralizatoare şi simpliste. Iar acolo unde am criticat, am încercat totuşi ca, mai presus de toate, să arăt înţelegere faţă de poziţia oamenilor simpli care trăiau sub acest regim şi să recunosc arta posibilului.587

Spune despre cartea lui că este despre „majoritatea confuză, care nu era nici ferm dedicată nazismului, dar nici total opusă regimului”:

Consider că redă mult mai mult decât majoritatea descrierilor societăţii naziste atitudinile ei neclare şi comportamentul contradictoriu al germanilor de rând în perioada de tiranie nazistă. Mi-ar plăcea să cred că dacă aş fi trăit în acele timpuri, aş fi fost un antinazist convins, angajat în lupta rezistenţei clandestine. Cu toate acestea, în realitate ştiu cu siguranţă că aş fi fost la fel de confuz şi m-aş fi simţit la fel de neajutorat ca şi oamenii despre care scriu.588

Christopher Browning, un eminent istoric al Holocaustului, a scris despre comportamentul Batalionului 101 de Rezervă al Poliţiei din Hamburg, a cărui misiune a fost să împuşte evrei în Polonia în 1942 – acesta a avut ocazia să vadă documentele a 210 dintre cei aproape 500 de poliţişti trimişi în Polonia în iunie 1942. Între iulie 1942 şi noiembrie 1943, batalionul a fost responsabil de împuşcarea a cel puţin 38.000 de evrei şi în perioada august 1942 – mai 1943 de deportarea a 45 200 de persoane la Treblinka.589 Calculele arată că 50 la sută dintre victimele Holocaustului au murit în şase lagăre principale de exterminare; 25 la sută în ghetouri, lagăre de muncă şi alte lagăre, plus marşuri ale morţii; iar celelalte 25 la sută au fost împuşcate.590

Niciodată nu mai văzusem problema de a alege între bine şi rău atât de dramatic ilustrată de cursul evenimentelor şi atât de deschis discutată de unii dintre

criminali. Niciodată nu mai văzusem monstruoasele efecte ale Holocaustului suprapuse atât de clar cu feţele umane ale criminalilor.591

Multe dintre lucrurile pe care le-am aflat sunt prea înfiorătoare pentru a fi reproduse. Există de asemenea descrieri ale „vânătorilor de evrei" din zonele rurale, unde fiecare evreu descoperit era obligat să se întindă gol pe pământ şi era împuşcat în gât:

Trebuie să recunosc că în aceeaşi situaţie aş fi putut fi ori un criminal, ori un dezertor – ambii erau oameni – dacă vreau să înţeleg şi să explic comportamentul ambilor pe cât se poate de bine. Această recunoaştere înseamnă cu adevărat o încercare de a empatiza. Ceea ce nu pot accepta însă sunt clişeele clasice: a explica înseamnă a scuza, a înţelege înseamnă a ierta. A explica nu înseamnă a scuza, a înţelege nu înseamnă a ierta.592

Browning încheie cu dificultate povestea care îl face să se simtă stânjenit:

Această poveste a unor oameni simpli nu este povestea tuturor oamenilor. Poliţiştii din rezervă au avut de ales, iar mulţi dintre ei au comis fapte îngrozitoare. Dar criminalii nu pot fi absolviţi de ideea că oricine aflat în aceeaşi situaţie ar fi făcut la fel. Pentru că, şi dintre ei, au fost oameni care au refuzat să ucidă sau au încetat să mai ucidă. Responsabilitatea umană este, până la urmă, o decizie individuală.593

După cum demonstrează scrisoarea administratorului civil regional german, Carl Slutsk, nu toţi germanii au ales să ia parte la aceste acte de barbarie şi au refuzat să se implice. Chiar şi în cazul împuşcării celor 1.800 de evrei din Jozefow, de către Batalionul de Rezervă al Poliţiei, nu au existat constrângeri. Comandantul lor, maiorul Wilhelm Trapp, se lupta cu emoţiile atunci când le-a spus oamenilor lui că trebuie să ducă bărbaţii care sunt apţi de muncă într-un lagăr, dar „ceilalţi evrei – femei, copii, bătrâni – trebuiau să fie împuşcaţi de batalion. Explicându-le ce îi aştepta, Trapp le-a făcut o ofertă extraordinară: dacă

vreunul dintre cei mai în vârstă nu se simţea în stare pentru acest lucru putea să se retragă. „594

În acelaşi timp, alcoolul şi obişnuinţa de a face acest lucru au început să îi desensibilizeze. Browning ia în considerare presiunea colegilor asupra celor care s-au retras şi asupra celorlalţi, care s-au oferit voluntari.

Un alt studiu face referire la dezumanizarea evreilor şi la desensibilizarea criminalilor. Unul dintre salvatori, Otto, povesteşte cum l-a întrebat pe unul dintre gardienii unui lagăr dacă şi-a folosit vreodată arma să ucidă pe cineva. Gardianul a răspuns: „Odată a trebuit să împuşc şase evrei. Nu mi-a plăcut, dar când primeşti ordin, trebuie să fii tare”. A adăugat: „Ştii, oricum nu mai erau oameni”. Otto presupune că deveniseră nişte „schelete ambulante” din cauza mizeriei şi foametei din lagăre, unde evreii nu mai aveau nici nume, nici demnitate. Gardianul avea dreptate: „E mult mai uşor să ucizi neoameni, decât oameni”.595

Eforturi instituţionale

Vom vorbi acum despre persoane care au încercat să schimbe cursul istoriei şi să convingă oameni importanţi să condamne atrocităţile – desigur, acum ştim că aceştia nu au avut succes, dar cel puţin au încercat. Ne putem doar imagina cum ar fi fost dacă eforturile lor erau încununate cu succes.

O astfel de laşitate contrastează cu curajul găsit în acţiunile lui James Grover McDonald, un diplomat american care a fost înaltul Comisar pentru Refugiaţi al Ligii Naţiunilor (1933 – 1935) şi care a protestat împotriva situaţiei evreilor la mijlocul anilor 1930. Lucrările lui au fost prezentate recent Muzeului şi Memorialului Holocaustului din Statele Unite, de către fiicele lui, Barbara McDonald Stewart şi Janet McDonald Barrett, în aprilie 2004. Importanţa acţiunilor sale a fost dublă – pe de o parte pentru că lunga lui carieră diplomatică l-a pus în legătură cu mulţi dintre actorii principali de pe scena lumii pe parcursul unei perioade îndelungate, dar şi pentru că

şi-a notat despre întâlniri în jurnalele sale, pe care le-a ţinut conştiincios din 1922 până în 1936, iar mai apoi din 1946 până în 1951. Dicta notiţele secretarei lui, aşa că întreaga colecţie cuprinde peste 10.000 de pagini bătute la maşină şi 5.000 de pagini de corespondenţă. *The Times* scria despre notiţele lui McDonald referitoare la teoriile lui Cosmo Lang, arhiepiscopul de Canterbury (1928 – 1942), pe care l-a întâlnit chiar înainte de cel de-al Doilea Război Mondial. Lang sugera că evreii înşişi „ar putea fi responsabili pentru excesul de naziști". Într-o notă similară, Nancy Astor, liderul grupului „Cliveden Set", care favoriza o politică de conciliere cu Hitler, l-a întrebat: „Oare nu am considerat că evreii înşişi şi-au atras persecuţii asupra lor de-a lungul veacurilor?" A sugerat că este de fapt vina lor. McDonald a scris: „Am obiectat violent la această întrebare". 596 Concepţia sa despre Roosevelt este mai generoasă, deoarece susţine că acesta era dispus să facă mai multe, dar din cauza Marii Crize Economice şi a şomajului mare din S.U.A. era dificil pentru el să deschidă uşile multor imigranţi.

A fost conştient de adevărul din spatele politicilor naziste chiar de la început. Marţi, 4 aprilie 1933, jurnalul lui notează întâlnirea cu doi oficiali naziști, sub pretextul de a discuta programul lor economic. După 15 minute, aceştia au:

revenit la subiectul despre evrei, care pare să îi obsedeze pe mulţi dintre naziști… Felul în care cei doi se refereau la adresa evreilor te făcea să te ruşinezi, pentru că nu se vorbeşte aşa nici despre cei mai degenerate persoane.

Când mi-am exprimat neîncrederea în teoriile lor rasiale, au repetat acelaşi lucru ca şi alţi naziști: „Dar cum s-ar putea ca tu, tipul perfect de arian, să nu fii de acord cu viziunile noastre"… Mi-au dat impresia că ei chiar pun un preţ incredibil pe astfel de caracteristici fizice cum ar capul alungit şi părul deschis la culoare.597

McDonald nu a fost surprins de comportamentul

controversat al Papei Pius al XII-lea pentru că, atunci când l-a întâlnit în 1933, când era doar cardinalul Pacelli, părea mai îngrijorat de soarta catolicilor bavarezi decât de cea a evreilor germani. Ceea ce nu a fost scris în articolul din *The Times* este faptul că McDonald a renunţat la postul lui de înalt Comisar al Refugiaţilor (evrei şi alţii) proveniţi din Germania de la Liga Naţiunilor, pe 27 decembrie 1935, din cauza eşecului Ligii de a reacţiona adecvat faţă de situaţia evreilor în Germania.

Scria pe 25 noiembrie în jurnal:

I-am explicat mai târziu [vicontelui Robert Cecil, unul dintre fondatorii Ligii Naţiunilor] la ce mă gândeam legat de scrisoarea mea de demisie [din funcţia de înalt Comisar] pe care să o prezint secretarului-general şi în care aveam de gând să vorbesc cu sinceritate totală despre acţiunile din Germania, care sunt îndreptate spre distrugerea întregului popor evreu şi a altor non-arieni.598

Scrisoarea lui de demisie a fost publicată în aceeaşi zi în care a înmânat-o şi conţine şase pagini de manuscris, în care explică îngrijorările lui în legătură cu ce se întâmpla cu „non-arienii" din Germania. În plus, exista o anexă de 34 de pagini care, potrivit lui McDonald, „conţinea o analiză a măsurilor luate împotriva «non-arienilor» din Germania şi efectele lor în crearea refugiaţilor".599 Anexa prezintă foarte detaliat privarea graduală de drepturi a cetăţenilor germani care erau consideraţi ca făcând parte din „rasa non-ariană" şi oferă detalii despre toată legislaţia. Cuprinde de asemenea două tabele care arată cum faptul de a fi sau nu evreu era determinat de părinţi evrei botezaţi sau de un mariaj mixt. Conform acestor tabele, abia a patra generaţie din părinţi botezaţi şi a treia generaţie din mariaj mixt erau considerate ariene.600

Demisia lui James McDonald a atras o reacţie imediată din partea mai multor organizaţii internaţionale, sub forma unei petiţii către a XVII-a Adunare Plenară a Ligii Naţiunilor, care susţinea cererea lui McDonald ca

Liga să se folosească de autoritatea ei morală pentru a cere modificarea politicilor guvernului german faţă de nonarieni.601 După cum ştim din cele întâmplate, acest lucru nu a avut aproape niciun efect.

În 1943 a scris un document publicat de Agenţia Evreiască, în care descria condiţia îngrozitoare a evreilor din Europa:

[Soţ estimează că două dintre cele şapte milioane de evrei din Germania şi teritoriile controlate de nazişti au pierit deja. Niciun pretext de umanitate sau legalitate nu mai poate ascunde măcelul barbar, manifestat prin ucideri în masă, înfometare, muncă forţată şi supraaglomerată, care a avut ca rezultat boli şi epidemii, în timp ce naziştii „curăţă" mari porţiuni din Europa de evrei.602

McDonald a fost ulterior primul ambasador al Americii în Israel în 1948. În prefaţa cărţii sale de memorii scria că acceptarea acestui post şi interesul său pentru evrei s-au născut din experienţa lui ca preşedinte al Asociaţiei pentru Politica Externă la începutul anilor 1930:

Am petrecut mult timp în Europa, am discutat mult, am citit mult şi am ascultat şi mai mult. L-am întâlnit pe Hitler; şi m-am convins că bătălia împotriva evreilor va fi primul pas pentru un război contra creştinătăţii, a tuturor religiilor şi a întregii umanităţi. Iar eu, ca un american din Vestul Mijlociu, cu strămoşi de origine scoţiană şi germană, un profesor şi student deopotrivă ca profesie şi înclinaţie, m-am implicat din ce în ce mai mult într-o carieră activă, care mi-a oferit privilegiul de a lupta de partea binelui. Pentru dreptul evreului nu numai de a trăi, ci de a-şi trăi propria viaţă, după propriile reguli, acest lucru fiind un simbol ai drepturilor fiecărui om.603

Există o oarecare ironie în spusele lui McDonald referitoare la atacul naziştilor ca un preludiu pentru un atac la creştinătate şi toate celelalte religii şi, într-un final, la umanitate. În primul rând, are o rezonanţă cu faimoasa poezie a pastorului Niemoller, în care „ei" vin mai întâi după evrei, apoi după comunişti, după sindicalişti, iar când

vin după el nu mai este nimeni care să îl apere. În al doilea rând, printre cele zece organizaţii internaţionale principale care au semnat petiţia pentru susţinerea lui McDonald s-a numărat Federaţia Internaţională a Sindicaliştilor, al cărui preşedinte în acea perioadă era Sir Walter Citrine.604

McDonald a ales de partea cui să se situeze şi şi-a expus motivele, dar nimeni nu i-a acordat prea mult atenţie. Cu toate acestea, William Temple (1881 – 1944), arhiepiscop de Canterbury (1942 – 1944), a avut un discurs plin de zel, în care pleda pentru ajutorarea evreilor persecutaţi, fiind cu totul opus predecesorului său, Cosmo Lang. Pe 23 martie 1943 a prezentat o rezoluţie în Camera Lorzilor, în care spunea:

În urma masacrelor şi înfometării evreilor şi altor persoane dinţările ocupate de inamic, această Cameră doreşte să asigure Guvernul Majestăţii Sale de întreaga sa implicare în luarea unor măsuri imediate, la cea mai mare şi generoasă scară posibilă, corespunzătoare cu necesităţile pentru operaţiunile militare şi de securitate pentru a asigura ajutor şi azil temporar persoanelor aflate în pericol de masacru care pot părăsi ţara inamică şi ţările ocupate de inamic.605

Acesta a ţinut un discurs lung şi elocvent, fiind foarte bine informat de condiţia evreilor şi citând diferite surse. A implorat Camera Lorzilor să evite amânarea luării unor decizii, pentru că o conferinţă de investigare care să aibă loc în Ottawa era încă în stadiul de plan:

În multe zile, evreii sunt măcelăriţi cu o rată de zeci de mii de oameni pe zi, dar există o propunere pentru investigaţii preliminare cu referire la întreaga situaţie care să fie trimise apoi Comitetului Interguvernamental pentru Refugiaţi. Dragi Lorzi, haideţi să urgentăm ca cei care se întâlnesc să o facă nu doar pentru a investiga situaţia, ci pentru a lua o decizie…

Avem în acest moment o responsabilitate imensă. Ne aflăm la linia dintre istorie, umanitate şi Dumnezeu.606

Înainte de numirea sa în funcţie, acesta s-a întâlnit cu

rabinul şef Hertz (1872 – 1946), pentru a ajuta la crearea Consiliului Creştinilor şi Evreilor (Council of Christians and Jews – CCJ).607 Din păcate, devotamentul şi elocvenţa lui din Camera Lorzilor nu au avut ca efect decât Conferinţa din Insulele Bermuda, din 19 – 29 aprilie 1943. În cadrul acesteia au avut loc discuţii între oficiali din S.U.A. şi Marea Britanie, fără reprezentanţi din partea evreilor, care au decis că nu sunt prea multe lucruri pe care le pot face pentru a ajuta evreii:

Astăzi, poate că privim în urmă şi ne întrebăm cât de diferită ar fi fost istoria dacă alţi lideri ai bisericilor din America şi Anglia ar fi urmat exemplul arhiepiscopului Temple. Sau dacă predecesorul său, Cosmo Lang, ar fi îndemnat la salvarea refugiaţilor evrei în anii 1930, înainte ca persecuţia nazistă să se transforme în crime în masă.608

Trebuie să ne amintim de asemenea de rolul controversat al papei Pius al XI-lea (papă între 1922 – 1939).

Eşecul lui de a acţiona a fost evident pentru Edith Stein care, deşi se născuse într-o familie de evrei ortodocşi în 1891, se convertise la catolicism în 1922 şi intrase într-o mănăstire carmelită din Köln în 1934. Este cunoscut faptul că aceasta i-a scris papei Pius al XI-lea în 1933; cu toate acestea, scrisoarea din 12 aprilie 1933 a fost descoperită abia recent în arhivele Vaticanului. Făcea parte din mulţimea de documente secrete de dinainte de război, care au fost deschise de Vatican pe 15 februarie 2003. O echipă de academicieni evrei şi catolici ceruse să vadă această scrisoare cu trei ani înainte, dar cererea le-a fost refuzată la acel moment.609

Edith fusese angajată la Institutul German de Pedagogie Ştiinţifică din Münster dar, din cauza legislaţiei antievreieşti, a fost dată afară.610 De sărbătoarea Paştilor din 1933, temerile sale cu privire la soarta evreilor au făcut-o pe Edith să-şi dorească o audienţă la papa Pius al XI-lea. Când acest lucru s-a dovedit a fi imposibil, aceasta

i-a scris, descriindu-i impactul boicotului nazist împotriva afacerilor evreieşti, care a distrus multe vieţi şi a condus la numeroase sinucideri:

Chiar dacă o mare parte din vină [pentru moartea lor] este a acelora care i-au împins să facă aceste gesturi, ea aparţine şi celor care au tăcut.

Nu numai evreii, ci şi miile de catolici credincioşi din Germania – şi din întreaga lume, cred – aşteaptă şi speră că Biserica îşi va face vocea auzită şi va condamna acest abuz, în numele lui Hristos…

Toţi cei care urmărim situaţia actuală din Germania, ca nişte copii credincioşi ai Bisericii, ne temem cel mai mult pentru însăşi imaginea Bisericii dacă această tăcere este menţinută. Suntem de asemenea convinşi că, pe termen lung, această tăcere nu poate obţine pacea de la guvernul german actual.611

Edith nota în jurnalul ei că a primit un răspuns de la Vatican în care primea binecuvântarea papei şi rugăciuni ca Dumnezeu să protejeze Biserica pentru a putea face faţă problemelor.612 într-o însemnare din 18 decembrie 1938, aceasta scria:

Ştiu că scrisoarea mea a fost înmânată Sanctităţii Sale nedeschisă; la un timp după aceea, am primit binecuvântări din partea lui pentru mine şi familia mea. Nu s-a întâmplat însă nimic altceva. Mai târziu, m-am întrebat mereu dacă s-a gândit din când în când la scrisoarea mea. Pentru că în anii care au urmat, tot ce am prezis despre viitorul catolicilor din Germania s-a adeverit pas cu pas.613

Edith a fost arestată de Gestapo în Olanda, în urma ordinului lui Hitler din 26 iulie 1942 ca toţi non-arienii romano-catolici să fie arestaţi. A fost trimisă la Auschwitz, unde a sfârşit în camera de gazare pe 9 august 1942, ca „represalii împotriva condamnării de către oficialii Bisericii Catolice Olandeze a antisemitismului nazist”.614 A fost beatificată de papa Ioan Paul al II-lea în 1986, iar pe 11 octombrie 1998 a fost canonizată ca sfânt martir. Acest

lucru a creat controverse în rândul evreilor, pentru că naziştii au omorât-o tocmai din cauza faptului că nu era ariană.615

Când vine vorba de alegerile făcute de organismele din Marea Britanie, au existat diferite reacţii în rândurile intelectualilor în perioada de dinainte de război. Dar organismele nu au o minte proprie – ele sunt conduse de indivizi care decid politica de urmat.

Odată cu intensificarea persecuţiilor din partea naziştilor, guvernul britanic a trebuit să ia în calcul cum să gestioneze toţi călătorii ajunşi în porturi care recunoşteau că sunt de fapt refugiaţi. Sosirea acestui mare număr de refugiaţi a împins cabinetul britanic să îşi revizuiască poziţia. Medawar şi Pyke au examinat documentele cabinetului şi au observat că pe 12 aprilie 1933 acesta a revizuit problema exilaţilor evreilor. A decis să:

„Încerce să păstreze în ţară evrei importanţi, care au fost expulzaţi din Germania şi care s-au distins ori în domeniul ştiinţei, ori în cel al ştiinţelor aplicate, cum ar fi medicină sau industrie tehnică, muzică sau arte”. Prin acest lucru, cabinetul considera „nu numai că va obţine pentru această ţară avantajul de a beneficia de cunoştinţele şi experienţele lor, ci va crea de asemenea o bună impresie în întreaga lume, mai ales dacă ospitalitatea noastră este oferită şi cu căldură”.616

Acest lucru ne duce cu gândul la misiunea lui Varian Fry, care a fost trimis cu o listă de 200 de nume ale unor artişti şi intelectuali importanţi, dar care a ajuns să salveze mii de oameni – majoritatea destul de necunoscuţi şi mediocri. În loc să primească laude, acesta a fost aspru criticat la întoarcerea în S.U.A. pentru încălcarea instrucţiunilor primite şi s-a ajuns la un mare scandal cu Comitetul de Salvare de Urgenţă (ERC). Se pare că atât ERC din America, cât şi cabinetul britanic erau interesaţi doar de oamenii faimoşi şi importanţi. Când Varian a fost expulzat din Marsilia, şeful poliţiei i-a reproşat că „ai protejat evrei şi antinazişti”.617 Când s-a întors în

America, a fost de asemenea dat afară din ERC pentru că a ajutat antifascişti, majoritatea evrei. Acest lucru nu a fost menţionat în versiunea originală a cărţii sale, *Surrender on Demand*, din 1941, dar o versiune modificată a fost publicată în 1945. În decembrie 1942, cel mai cunoscut articol al său, „Masacrul evreilor”, pleda pentru o mai mare posibilitate de imigrare şi îmbunătăţirea procedurii de a obţine vize.618

Asociaţia Medicală Britanică (British Medical Association – BMA) nu s-a arătat foarte solidară cu medicii refugiaţi înainte de război; Lordul Dawson de Pen, preşedintele Colegiului Regal al Medicilor, i-a spus ministrului de interne Sir John Gilmour în 1933 că „numărul celor care pot fi integraţi cu succes şi de la care putem învăţa ceva pot fi număraţi pe degetele de la o mână”. Era convins că acei doctori care cereau să fie primiţi erau doar emigranţi motivaţi de factorul economic.619

Este cunoscut faptul că domeniul medical a devenit foarte agitat în urma încercărilor de a permite medicilor austrieci să vină în Anglia ca urmare a anexării Austriei de către Germania (1938). Vicontele Templewood, care provenea dintr-o familie de quakeri din partea tatălui, scrie despre viaţa sa ca ministru de interne (1937 – 1939) şi despre simpatia pentru evreii disperaţi. Cu toate acestea, încercările lui de a-i ajuta au creat suspiciuni – oare permitea pătrunderea unor spioni germani sau „punea în pericol standardele profesionale şi de sindicat, acceptând existenţa unei forţe de muncă ieftine”? în memoriile sale scria:

Nu doar o dată am primit răspunsuri şocante cu privire la sentimentele mele umanitare. De exemplu, când am încercat să deschid uşa medicilor şi chirurgilor austrieci, m-am lovit de o încăpăţânată rezistenţă din partea domeniului medical. Total indiferenţi faţă de renumele mondial al doctorilor din Viena, reprezentanţii acestuia au aderat la doctrina strictă a sindicatelor mult

mai rigide, asigurându-mă că medicina britanică nu are nimic de câştigat de la noile achiziţii, ci dimpotrivă, are de pierdut din cauza străinilor. Abia în urma unor discuţii îndelungate, am reuşit să conving opoziţia şi să fac posibilă intrarea în ţară a unui număr limitat cu stricteţe de medici şi chirurgi, care să îşi poată practica profesia. Eu aş fi primit cu bucurie toate şcolile medicale austriece. Ajutorul pe care mulţi dintre aceşti doctori l-au oferit ulterior în eforturile noastre de război, indiferent dacă ne referim la tratarea rănilor, probleme neurologice şi paralizie sau a producţiei de penicilină, aveau să demonstreze curând cât de mult a avut ţara noastră de câştigat.620

Cu toate acestea, a trebuit să fie mult mai prudent atunci când a răspuns la întrebările Camerei Comunelor. Pe 7 iulie 1938, a fost întrebat de numărul de medici, dentişti şi oftalmologi cărora li se permisese să îşi practice meseria după ce fuseseră înregistraţi în registrele medicale şi de stomatologie britanice, începând cu 1933. Răspunsul lui a fost 185, respectiv 93.621 O săptămână mai târziu, întrebarea a fost pusă din nou, iar ministrul de interne a fost discreţia în persoană; în timp ce îşi citea răspunsurile în dezbatere, nimeni nu i-ar fi putut ghici adevăratele sentimente. A făcut referire la cooperarea cu domeniul medical, cu comitetele pentru refugiaţi şi Ministerul de Interne, pentru a împăca nevoile refugiaţilor cu frica doctorilor de „suprapopularea profesiei cu medici de care nu este nevoie în ţară”. Poate că ar fi trebuit să fie mai deschis legat de viziunile sale.

Lipsa de înţelegere a situaţiei reale a refugiaţilor este exemplificată de ultima întrebare adresată ministrului de interne în acea zi. Domnul William Thorn, membru în parlament pentru West Ham Plaistow, a întrebat: „Nu este aşa, onorabile. Domnii cred oare că dacă s-ar fi trimis o petiţie la guvernul german, acesta nu le-ar fi permis acestor doctori să practice chiar în propria ţară?” 622

Se pare că medicii stomatologi au avut mai mult noroc decât doctorii, pentru că cei care deţineau o diplomă

germană puteau să îşi practice meseria fără să mai treacă prin alte cursuri de formare.623

O reacţie pozitivă la soarta cadrelor universitare europene persecutate a venit din partea Consiliului de Asistenţă Academică (AAC), care a fost creat în principal la îndemnul lui Sir William Beveridge. Acesta era la acea vreme directorul Facultăţii de Economie din Londra (London School of Economics – LSE), şi a fost încurajat de un ungur specialist în fizică nucleară, dr. Leo Szilard, care voia să înfiinţeze o „Universitate în Exil". Beveridge însuşi a fost martor la excluderea timpurie a cadrelor universitare evreieşti atunci când a vizitat Viena în martie 1933, împreună cu colegul său de la LSE, prof. Lionel Robbins:

Aceste distinse cadre universitare britanice au citit într-un ziar, în timp ce se aflau într-o cafenea, despre suspendarea a 12 oameni de ştiinţă evrei importanţi de la universităţile germane. Beveridge a realizat că toate aceste cunoştinţe şi experienţe trebuie salvate şi că demnitatea savanţilor germani trebuie menţinută, pentru beneficiul întregii lumi culte.624

Szilard se afla temporar la un hotel din Viena şi, fiind o fire mai curioasă, a verificat registrul hotelului şi a aflat că şi Beveridge se afla acolo. Szilard a decis că Beveridge, un adevărat membru al establishment-ului britanic, poate fi aliatul lui în această problemă, aşa că l-a contactat. Beveridge a promis că va lua nişte măsuri la întoarcerea lui în Londra. Beveridge însuşi şi-a arătat îngrijorarea referitor la ce citise despre profesorii care erau daţi afară de nazişti „pe criterii rasiale sau politice". A detaliat sentimentul de frică atunci când a călătorit din Viena înapoi în Anglia cu un profesor german care nu fusese încă marginalizat:

A fost panicat tot drumul, pentru că în compartimentul următor se afla un tânăr, un pic mai mare decât un băieţandru, pe care el 1 – a bănuit a fi în agent nazist, care avea misiunea de a-l supraveghea şi de a-l

preda poliţiei. Frica prietenului meu poate era imaginară, dar panica era reală şi devastatoare pentru minte şi spirit.625

Scrisoarea către *The Times*, cu toate cele 41 de semnături, a fost prima lui acţiune.626 A invitat celebrul chimist, câştigător al Premiului Nobel în 1908, Lordul Rutherford (1971 – 1937), să devină preşedintele consiliului. Deşi având o sănătate precară şi neluând în seamă atât sfaturile doctorului, cât şi ale soţiei sale, Rutherford a acceptat. Fusese ultimul fost preşedinte al Royal Society[29] şi directorul faimosului Laborator Cavendish din Cambridge – fondat iniţial de un fost rector al Universităţii Cambridge, William Cavendish, al VII-lea Duce de Devonshire (1808 – 1891). Urmaşul lui William, Andrew Cavendish, al XI-lea Duce de Devonshire (1920 – 2004), a fost un bun prieten al evreilor, după cum putem vedea din necrologul apărut în *Jewish Chronicle*, din 28 mai 2004. Andrew mi-a spus că tatăl lui i-a insuflat respectul faţă de evrei. Cel de-al X-lea duce a jucat un rol esenţial în susţinerea sionismului în anii premergători Declaraţiei de la Balfour din 1917, iar Haim Weizmann era un vizitator constant în locuinţa lor din Londra. Scrie despre entuziasmul celor din casă când aflau de o vizită a acestuia: „Tatăl meu era un mare admirator al contribuţiei aduse de comunitatea evreiască în cadrul naţiunii. Se străduia foarte mult să mă facă şi pe mine să îi împărtăşesc entuziasmul şi respectul faţă de comunitatea evreiască”. 627 Spunea că tatălui său i-a părut mereu rău că familia Cavendish nu avea sânge evreiesc, aşa cum avea familia Cecil.628 Ca răspuns la o întrebare pe care i-am adresat-o, mi-a scris că tatăl său a avut „un număr destul de mare de prieteni care îi împărtăşeau ideile despre dreptate pentru poporul evreu”. 629

29 Royal Society of London for the Improvement of Natural Knowledge (Societatea regală din Londra pentru îmbunătățirea cunoștințelor despre natură), cunoscută sub numele de Royal Society, a fost înființată în 1660 cu scopul promovării științei. Este echivalentă cu Academia de Științe a Franței (n.r.).

Beveridge a ales un câştigător al Premiului Nobel mai tânăr şi mai entuziast, pe profesorul A.V. Hill, pentru a fi vicepreşedinte al AAC. Partenerul cu care a împărţit Premiul Nobel a fost Otto Mayerhof – acesta, împreună cu soţia lui, Hedwig, şi fiul Walter au fost ajutaţi să scape din Marsilia de Varian Fry în 1941. Walter Mayerhof (1922 – 2006) s-a născut în acelaşi an în care tatăl lui a câştigat Premiul Nobel pentru Medicină. Când s-a retras din activitate, în 1922, Walter a înfiinţat Fundaţia Varian Fry, în amintirea celui care i-a salvat familia. Să nu uităm faptul că, la început, nu se cunoştea faptul că naziştii omoară evrei. După cum îi scria A.V. Hill lui Beveridge în 1934: „Nu e vorba că aceşti oameni vor pieri, ci că de aceşti eruditi şi oameni de ştiinţă nu se va mai şti, din moment ce vor trebui să facă altceva ca să supravieţuiască”.

Îngrijorarea sa principală era legată de faptul că „educaţia şi cunoaşterea sunt ameninţate de minţi limitate şi edicte vindicative, de natură rasială, şi că există pericolul ca multe realizări ştiinţifice să se piardă pentru că oamenilor dedicaţi, cu minţi agere, le era interzis accesul la muncă.

Faptul că li s-a oferit cu generozitate o nouă şansă în această ţară ar trebui să fie de-a pururi amintit ca un moment glorios, de umanitate şi decenţă. După cum prea bine ştim, cei care nu au părăsit Germania înainte de 1939 chiar au pierit”. 630

A.E. Housman (1859 – 1936) a fost unul dintre cei 41 de oameni care au semnat scrisoarea publicată în *The Times* în mai 1933. Am încercat să aflu despre activitatea lui, fără prea mare succes însă. Am găsit trei scrisori ale lui – două în care îşi cerea scuze că nu a participat la întâlniri (din 1 iunie 1933 şi 21 februarie 1936) şi una din 7 mai 1934, în care se plângea secretarului-general că figurează pe lista anuală ca membru al Academiei Britanice! 631

Totuşi, reiese un sentiment de amărăciune legată de participarea lui, când ne gândim la câteva versuri din *A*

Shropshire Lad, poezia XL:

În inima mea un aer care ucide
Bate de acolo, dintr-o ţară îndepărtată:
Ce sunt acele dealuri albastre de care îmi amintesc.
Ce turle, ce ferme sunt acelea?
Acela este un tărâm de lucruri uitate, îi văd limpede strălucirea
Şi străzile pe care fericit umblam, Pe care nu le mai pot străbate.

Aceste versuri ar fi putut aparţine oricărui refugiat exilat care îşi amintea cu nostalgie de casă. Dar consider că au o intensitate deosebită în acest context. Acesta îşi aminteşte de peisajele de acasă şi de o fericire pe care nu le mai poate aduce înapoi. Cu aproximativ un an înainte să moară, mătuşa mea Ibi, ultima în viaţă dintre cele trei surori ale mamei, îmi povestea pe când mă aflam în Toronto despre familia ei şi a exclamat dintr-odată: „Ce mi-aş dori să mă duc acasă!” Avusese o viaţă foarte grea. De multe ori mă întreb la ce se referea – nu cred că îşi dorea neapărat să se întoarcă în Ungaria; cred mai degrabă că voia să se întoarcă la un anumit moment în timp, atunci când era în siguranţa căminului, alături de părinţii şi surorile ei şi de întreaga familie, până când aceasta a fost destrămată într-un mod atât de tragic.

Până în august 1933, AAC strânsese 10.000 de lire sterline de la cadrele didactice britanice şi de la Fondul Evreiesc Britanic Central (Jewish central British Fund – CBI; mai târziu transformat în World Jewish Relief). Albert Einstein a vorbit la Albert Hall în octombrie 1933 pentru a contribui la strângerea banilor şi, ulterior, a fost înfiinţat un fond special la LSE, unde membrii au donat între 1% şi 3% din salariul lor pentru colegii germani care erau persecutaţi. Aceste fonduri au fost folosite de refugiaţii care nu îşi găseau de lucru; cadrelor care aveau familie li se dădea 250 de lire sterline, iar persoanelor singure 180 de lire sterline. În 1936, AAC s-a transformat în Societatea pentru Protecţia Ştiinţei şi Educaţiei (Society for the

Protection of Science and Learning – SPSL), şi mai târziu în Consiliul pentru Asistenţa Cadrelor Academice Refugiate (Council for Assisting Refugee Academics – C ARA).632

Aceste ajutoare erau generoase, dacă avem în vedere faptul că cei 10.000 de copii care au venit cu Kindertransport începând cu septembrie 1939 au fost împărţiţi în „Asiguraţi" şi „Neasiguraţi". Cei „Asiguraţi" erau aceia pentru care rudele sau prietenii au putut să plătească, după cum am văzut deja cazul lui Iris Origo, care i-a ajutat pe cei şase copii evrei. Cei „Neasiguraţi" erau cei sponsorizaţi de o organizaţie sau de comunităţi locale.633

Holocaustul, Rwanda şi Darf un

Putem presupune ce s-a schimbat în politicile internaţionale din moment ce încercările lui McDonald de a convinge opinia publică din anii 1930 au avut atât de puţin succes. Liga Naţiunilor a fost înlocuită de Naţiunile Unite, dar masacrele şi violenţele au continuat. Sir David Frost i-a luat un interviu lui Bill Clinton în iulie 2004 pentru BBC şi la întrebat ce şi-ar fi dorit să schimbe în mandatul lui de preşedinte. Acesta a răspuns:

Îmi doresc să mă fi dus în Rwanda rapid. Îmi doresc să fi ajuns acolo mai repede, nu să aştept până au fost aşezate taberele. Poate că am fi reuşit să salvăm nu chiar jumătate din oamenii ucişi, dar măcar un număr mare de oameni.

Regret imens acest lucru. Mă îngrijorează ce se întâmplă în Africa şi nu cred că aceste... războaie sunt inevitabile sau că aceste crime sunt inevitabile. Aşa că mi-am petrecut o mare parte din ultimii zece ani încercând să mă revanşez faţă de Africa, în general, şi faţă de Rwanda în particular – asta e ceea ce regret cel mai mult.634

Oamenii din Rwanda au văzut neimplicarea Naţiunilor Unite în 1994, iar Tom Ndahiro de la Comisia Drepturilor Omului a declarat la BBC că Iugoslavia a fost tratată diferit faţă de Darfur şi Rwanda – ţările din Vest

nu acţionează decât dacă interesul lor naţional este ameninţat. Probabil că se referea la indiferenţă.635

Genocidul din Rwanda a creat de asemenea proprii salvatori – Sara Karuhimbi a ascuns peste 20 de oameni, dar nu consideră că a făcut ceva special şi nu poate înţelege de ce ceilalţi nu ar face la fel. Povestea lui Paul Rusesabagina a fost redată în filmul *Hotel Rwanda.636* Paul a fost un administrator de hotel din Kigali, iar atunci când administratorul de la Hotel des Miile Colline, care era cel mai important din oraş, a fugit din ţară, Paul, un hutu căsătorit cu o femeie tutsi, a fost obligat să îi ia locul. Când etnicii hutu au început să îi ucidă pe etnicii tutsi, peste 1.000 de tutsi şi hutu moderaţi s-au refugiat în hotel, iar acesta i-a protejat, folosindu-se de alcool pentru a-i ameţi pe miliţienii care veneau acolo.637 De asemenea, atât el cât şi oaspeţii lui importanţi au sunat peste tot pe unde au putut, inclusiv la Casa Albă, Ministerul Afacerilor Externe din Franţa, Regele Belgiei şi sediul central Sabena. Paul a fost cu adevărat un erou, dar modul lui modest de a se exprima îl apropie foarte mult de salvatorii din perioada Holocaustului:

Într-un sens, acesta nu dorea să fie perceput nici ca un om extraordinar, nici ca un erou, pentru că singurul standard prin care putea fi considerat excepţional era dimensiunea abisală a ucigaşului. Aşa că el nu accepta faptul că erai perceput ca fiind excepţional doar pentru că nu deveniseşi un criminal. Voia să creadă că este o excepţie faptul că devii criminal. Poziţia lui era foarte clară în această privinţă. A fost şocat să vadă câţi oameni pe care îi cunoştea au întrecut măsura şi au cooperat cu cei care dădeau ordinele pentru genocid, fără a opune prea multă rezistenţă. Spunea întotdeauna: „Ar fi putut să facă ceea ce am făcut eu dacă ar fi vrut”.638

În 2005, Ziua Memorialului Holocaustului (27 ianuarie) a fost sărbătorită în Kigali, Rwanda. La monumentul nou ridicat în memoria victimelor genocidului din Rwanda s-a organizat o expoziţie despre Holocaust.

Teddy Mugabo, care şi-a pierdut părinţii şi multe dintre rude în 1994, a declarat reporterului BBC Robert Walker că există multe asemănări între naziști şi etnicii hutu. Spunea: „Asta arată cum naziştii au început segregarea populaţiei şi cum au început să măsoare nasul şi ochii pentru a arăta că sunt altfel de oameni. În Rwanda, atunci când îi omorau pe etnicii tutsi, au făcut acelaşi lucru. Măsurau nasul. Măsurau de asemenea ochii, înălţimea, e un lucru similar".

Mai mult decât atât, în cazul ambelor genocide, victimele erau dezumanizate de călăii lor, care îi numeau paraziţi şi gândaci. Această metodă este una des întâlnită:

Dezumanizarea apare atunci când membrii unui grup – de obicei grupul dominant – neagă umanul din celălalt. Acest lucru de obicei se face prin identificarea acestor oameni cu animale, insecte, paraziţi sau boli. În Rwanda, tutsi erau de obicei asociaţi cu gândacii, iar propaganda nazistă asocia evreii (printre altele) cu ciuperci otrăvitoare, păianjeni şi şerpi otrăvitori. Erau folosite imagini de propagandă, mai ales de către naziști, în care se accentuau anumite trăsături fizice pentru a dezumaniza şi mai mult membrii grupului ţintă.639

Un supravieţuitor al genocidului din Rwanda, Beata Uwazaninka, povestea:

Am rămas în Kigali, iar lucrurile deveniseră foarte tensionate: în prima săptămână s-a aruncat cu o grenadă în staţia de autobuz. Au spus că au fost „gândacii", adică tutsi, dar în realitate a fost Interahamwe[30] care obişnuia să se joace cu grenadele pe stradă. Câţiva oameni au fost uciși şi tutsi au început să se simtă şi mai puţin în siguranţă. Cu o săptămână înainte de începerea genocidului, au anunţat în Kinyarwanda la Radio Miile Collines că ceva major se va întâmpla săptămâna următoare (*Miibe maso rubanda nyamwishi kuko*

30 Interahamwe - organizație paramilitară a etnicilor hutu, recunoscuți pentru fanatismul și violența lor, care în 1994 au încercat să răstoarne guvernul dominat de tutsi (n.r.).

icyumwerugitaha hazaba akantu!). Asta a fost ceea ce a generat genocidul din 1994.640

Recunoscând importanţa genocidului din Rwanda, Yad Vashem a ţinut un seminar inovator în noiembrie 2005. Intitulat „Genocidul din Rwanda: oare am învăţat ceva din Holocaust?”, seminarul a marcat un punct de cotitură în istoria Yad Vashem, pentru că, pentru prima oară, o problemă exterioară Holocaustului a fost dezbătută de şcoala internaţională pentru studierea Holocaustului. Seminarul a fost ţinut la iniţiativa unui grup de supravieţuitori tutsi, care au cerut susţinerea Yad Vashem legat de rememorarea acestor evenimente, şi a fost realizat cu ajutorul unui ONG fondat de belgieni şi etnici tutsi din Rwanda, împreună cu Memorialul Shoah Francez. Yolande Mukagasana, directoarea organizaţiei Nyamirambo Point d’Appui, a fost una dintre primele supravieţuitoare ale genocidului din Rwanda care a făcut o cercetare asupra evenimentelor. Aceasta şi-a pierdut soţul, fraţii, surorile şi cei trei copii în masacru şi şi-a dedicat restul vieţii pentru îngrijirea orfanilor şi reconstrucţia ţării. „Voi aţi suferit înaintea noastră”, afirma ea, „şi aveţi lecţii importante de transmis… Avem nevoie de voi pentru a reconstrui”. 641

Yolande a contactat Yad Vashem dorind să ştie dacă „membri din diferite organizaţii care sunt implicaţi în comemorarea genocidului din Rwanda, ar putea veni la Yad Vashem pentru a învăţa despre comemorarea Holocaustului în Israel şi, totodată, despre activităţi educaţionale legate de Holocaust şi consecinţele acestuia în întreaga lume, care pot servi drept un model pentru activităţi similare realizate de tribul tutsi”. Cea mai emoţionantă parte a evenimentului a fost aceea în care supravieţuitorii din Rwanda s-au întâlnit cu cei ai Holocaustului, aceştia din urmă venind să asculte prelegerile. Acest lucru i-a încurajat pe tutsi să vorbească despre experienţele lor, unii poate pentru prima oară. Yolanda a concluzionat: „Întâlnirea cu supravieţuitorii

Holocaustului m-a ajutat mai mult decât orice altceva să fac faţă traumei pe care am suferit-o. Alţi oameni, chiar şi psihologii, nu pot simţi decât milă. Aceste întâlniri m-au ajutat să înţeleg ceea ce simt cu adevărat". 642

Avner Shalev, preşedintele Yad Vashem, a susţinut că supravieţuitorii, împreună cu comunităţile internaţionale care nu au reuşit să prevină atât Holocaustul, cât şi mult mai recentul genocid din Rwanda, au obligaţia de a crea un sistem de valori umane care să prevină repetarea unor astfel de catastrofe.

Cu toate acestea, în timp ce supravieţuitorii acestor două genocide caută alinare unii de la alţii, o altă catastrofe a avut loc în văzul întregii lumi, începând cu 2003 – Darfur. Însă lumea s-a eschivat, aşa cum a făcut şi cu avertismentele lui McDonald şi cu ceea ce s-a întâmplat în Rwanda. Elie Wiesel a început să vorbească despre situaţia din Sudan chiar din 2004. Care voce are mai multă credibilitate şi autoritate decât cea a acestui supravieţuitor din Auschwitz, atunci când spune:

Tragedia continuă în regiunea Darfur din Sudan. Acum ororile lui sunt arătate pe ecranele televizoarelor şi pe primele pagini ale publicaţiilor importante. Delegaţii ale congreselor, reprezentanţi speciali şi agenţii umanitare trimit sau aduc rapoarte de la faţa locului pline de lucruri înfiorătoare. Un milion de fiinţe umane, tineri şi bătrâni, au fost dezrădăcinate, deportate. Un număr extrem de mare de femei sunt violate zilnic; copiii mor din cauza bolilor, foametei şi violenţelor…

Ce mă doare cel mai mult în acest moment este simultaneitatea evenimentelor. În timp ce noi stăm aici şi discutăm despre cum să ne comportăm din punct de vedere moral, atât la nivel de individ, cât şi de comunitate, în Darfur şi alte părţi din Sudan oamenii sunt ucişi şi mor.643

Yosef „Tommy" Lapid (1931 – 2008), un alt supravieţuitor al ghetoului din Budapesta, pe care l-am întâlnit în Knesset în 2004, atunci când acesta era încă

ministrul justiţiei, a vorbit de asemenea despre Darfur. De Ziua Amintirii Holocaustului (Yom Hashoah) 644 din 22 aprilie 2007, „Tommy" Lapid a vorbit despre relaţia dintre Darfur şi Holocaust. A întrebat de ce nu a existat niciun strigăt de protest privind genocidul din Darfur:

Omenirea a văzut genocide din timpuri imemoriale. După Holocaust am fost martori la genocidul din Biafară, din Cambodgia, din Rwanda. Ar trebui să protestăm acum împotriva genocidului care are loc în Darfur, Sudan. Între timp însă lumea stă cu mâinile în sân, trimiţând câţiva saci de făină – nu atât pentru a-i hrăni pe oamenii înfometaţi, ci pentru a-şi linişti conştiinţa.645

Cona King, care are etnie dublă, a scris despre impactul genocidului din Rwanda asupra războiului din ţara învecinată, Congo, şi despre familia unei femei, Monique. La două zile de la declanşarea genocidului, Monique, pe atunci în vârstă de 36 de ani, a fost anunţată de un prieten că va fi ucisă. Monique a luat aminte şi a fugit. Nepoata sa în vârstă de 12 ani, Geraldina, a fost violată în acea noapte şi a murit din cauza virusului HIV, după ani de chin. Monique a pierdut, în 1994, 27 de membri din familia apropiată. Mai mult decât atât, bunicul său fusese ucis în 1963, mătuşa ei fusese violată şi ucisă în 1973, iar tatăl ei fusese atacat şi interogat în 1990, fapt care i-a cauzat un atac de cord fatal. „Familia lui Monique este imaginea grotescă a 30 de ani de sânge vărsat la intervale ciclice, care au pavat drumul către genocid". Cona a ascultat povestea lui Monique şi a scris: „Indiferent cât de incomprehensibilă este amploarea catastrofei, Monique îmi aduce aminte de faptul că un om poate face diferenţa. A fost nevoie de un singur om ca să fie salvată". 646

James şi Stephen Smith, care provin dintr-o familie de metodişti, au creat un Centru al Holocaustului în centrul comitatului Nottinghamshire în 1995, după ce au fost copleşiţi de ce au aflat atunci când au vizitat Yad Vashem în 1991. În timp ce aceştia proiectau cum să

comemoreze Holocaustul şi să îl explice celor care nu sunt evrei, a avut loc tragedia din Rwanda. Iniţial nu au văzut legătura dintre Rwanda şi ceea ce făceau ei:

Abia spre sfârşitul genocidului ne-am dat seama că am ratat ceva important care s-a petrecut pe parcursul vieţii noastre. Critica noastră legată de faptul că lumea a ştiut ce se întâmplă şi totuşi nu a făcut nimic să ajute ni se aplică acum nouă.

Între timp, în Srebreniţa, se petrecea un masacru chiar sub ochii noştri, chiar înainte de ceremonia noastră de deschidere. Am simţit ruşinea de a deschide un centru care se voia a fi un avertisment dat de istorie, în timp ce Europa trecea printr-un nou genocid.647

Datorită activităţii lor legată de Holocaust, James şi Stephen Smith au fost invitaţi să ajute la crearea unui memorial în Kigali, Rwanda, care a fost deschis în 2004, şi la crearea ONG-ului britanic Aegis Trust, care are sarcina de a preveni alte genocide şi de a se opune extremismului. Munca fraţilor Smith legată de Holocaust i-a condus spre alte lucrări în noile zone afectate de dezastru.

Acest lucru ne face să ne amintim cuvintele înţelepte ale rabinului Hugo Gryn:

Cei care supravieţuiesc unei tragedii precum Holocaustul nu pot păstra tăcerea, ci trebuie să facă tot ce le stă în putere pentru a sta mărturie că viaţa este un dar de la Dumnezeu şi este sacră. Eu am refăcut o familie. Mi-am folosit resursele interioare pentru a-i ridica pe oamenii mei. De asemenea, am devenit şi am rămas un fel de bătaie de cap din punct de vedere etic. Oriunde există opresiune sau foamete sau violenţă, indiferent de culoarea pielii sau credinţă, consider că din punct de vedere moral acela este şi pământul meu, iar cauza lor este şi cauza mea. Bigoţii, rasiştii şi fanaticii sunt inamicii mei personali şi intenţionez să mă lupt cu ei până devin oameni civilizaţi şi decenţi, chiar dacă va trebui să fac asta pentru tot restul vieţii.648

Indiferenţa faţă de suferinţa din zilele noastre

Ştim cu toţii că şi în vieţile noastre de zi cu zi trebuie să facem alegeri care ţin de moralitate. Uneori oamenii se simt copleşiţi de această problemă şi de propria lor insignifianţă – dar dacă nimeni nu face nimic, nimic nu se va schimba.

Mulţi dintre noi am fost impresionaţi de răspunsul londonezilor la îngrozitorul atac cu bombe din iulie 2005, şi de reînvierea a ceea ce Tennessee Williams numea „bunătatea străinilor”. Spre sfârşitul aceleiaşi luni, citeam însă despre uciderea lui Richard Whelan. Oare oamenii îşi mai amintesc cum şi de ce a murit? Era un tânăr de 28 de ani care, pe 29 iulie 2005, a fost atacat şi înjunghiat de un om care arunca cu chipsuri în oameni, inclusiv în iubita lui Whelan, în autobuzul cu numărul 43 din nordul Londrei. După atac, nimeni din acel autobuz nu a părut pregătit să o ajute pe fată sau pe tânărul rănit mortal care sângera şi s-a prăbuşit în autobuz. Doar o altă tânără a sărit în ajutor şi a sunat la 999. Când le-a cerut celorlalţi pasageri să o ajute, aceştia au refuzat şi s-au pierdut pe străzi. A scris despre acest eveniment în *The Guardian*, sub pseudonimul Tara McCartney, şi a descris cum oamenii au dispărut din autobuz şi au refuzat să îşi dea hainele pentru a-l acoperi pe Whelan. Nu era niciun pericol, criminalul fugise demult. „Am auzit-o pe o fată spunând, în timp ce acesta era luat de ambulanţă, că nu voise să îşi dea hainele. Am întrebat: «De ce, fiindcă se vor murdări?» Figura ei spunea: «da»”. Un bărbat, care în opinia Tarei s-a urcat în autobuz doar ca să se uite, purta o geacă. L-a întrebat dacă poate să îi dea geaca, să o pună peste tânărul atacat. Acesta a spus nu. Tara nu a putut să îl salveze pe Whelan, dar a făcut tot ce-a putut pentru ca ultimele lui momente să fie mai uşoare. A făcut ceea ce era drept. De ce ceilalţi s-au evaporat? Nu erau acolo nazişti care să îi ameninţe.649

Recent, am fost din nou şocaţi să citim despre moartea tragică a Fionei Pilkington şi a fiicei ei cu dizabilităţi, Frankie. Vieţile lor au fost atât de afectate de comportamentul batjocoritor al unor tineri din localitate,

că într-o noapte, în octombrie 2007, mama care îşi creştea singură fata şi care nu numai că suferea de depresie, ci şi de tulburare de personalitate de tip bordeline, a luat-o pe fiica ei de 18 ani care avea un handicap sever şi mintea unui copil de 4 ani, în maşină. I-a dat să ţină în braţe iepurele pe care îl aveau ca animal de companie, pentru a se simţi în siguranţă. A mers până pe A47, unde a turnat benzină peste maşină şi i-a dat foc. Abia târziu în acea noapte au fost descoperite trupurile lor arse. Cum se poate ca o femeie să facă asemenea gesturi disperate în Anglia anului 2007? Ancheta din septembrie 2009 a ajuns la concluzia că Fiona contactase de 33 de ori poliţia pe parcursul celor şapte ani în care fusese terorizată. Nu s-a luat nicio măsură pentru a le proteja pe cele două, mamă şi fiică, de comportamentul batjocoritor al tinerilor, dintre care unii nu aveau mai mult de 10 ani.650

Fraza care îi este atribuită lui Edmund Burke a devenit deja un clişeu: „Este suficient ca oamenii buni să nu facă nimic pentru ca răul să triumfe”. Există însă o altă frază rostită de Burke, mai puţin cunoscută: „Când oamenii răi se adună, cei buni trebuie să se unească; altfel vor pieri unul câte unul, sacrificaţi fără milă, într-o luptă vrednică de dispreţ”. 651 Cei buni trebuie să reacţioneze – nu pot să rămână indiferenţi faţă de rău. Acest lucru presupune însă asumarea unor riscuri, care pot fi fatale.

Trebuie să luptăm împotriva negativităţii indiferenţei – Holocaustul a fost posibil pentru că majoritatea oamenilor au fost indiferenţi faţă de soarta evreilor şi a altor persoane. La fel cum majoritatea oamenilor au fost indiferenţi la uciderea lui Richard Whelan în autobuz.

Atunci când ne gândim la remarcile lui Elie Wiese1652 despre criminali şi indiferenţă (vezi pagina 264), probabil că ne vin în minte crize umanitare produse de om cum ar fi Darfur sau Congo. Privim catastrofele pe ecranele televizoarelor noastre cu plasmă în timp ce mâncăm sushi sau mâncare thailandeză. Probabil contribuim cu câţiva bănuţi pentru Children în Need, Live

Aici, victimele valurilor tsunami, ş.a.m.d. – în timp ce noi avem tot ce ne trebuie. Acest lucru nu este dificil dacă ai un cont bancar generos. Nu ne deranjăm prea tare şi nici nu se asumăm vreun risc; de fapt, nu riscăm nimic – în niciun caz siguranţa noastră.

Ne amintim cu toţii pilda bunului samaritean din Biblie. Cei care au mers la şcoală în anii 1950, ca mine, cunosc povestea lui Sir Philip Sidney şi cuvintele lui: „Nevoia ta este mai mare decât a mea”. Poate nu ne amintim contextul – acela că a fost rănit de moarte în 1586 în bătălia de la Zutphen, cu toate acestea, şi-a dat sticla lui de apă unui camarad care-şi trăia ultimele clipe, acum 400 de ani. Niciunul dintre noi nu ştie unde a fost Zutphen sau de ce a avut loc acea bătălie, dar ne amintim de Sir Philip Sidney datorită generozităţii şi moralităţii sale.

Aproximativ 80 de ani mai târziu, în septembrie 1665, în apropierea casei mele din Sheffield, în satul Eyam, croitorul George Viccars a primit un sul de material pe care îl comandase din Londra. Nu a ştiut faptul că acesta fusese infectat cu ciumă în Londra şi în câteva zile a murit. Ciuma s-a răspândit în sat cu repeziciune, omorând mulţi oameni. Sătenii s-au speriat şi au vrut să fugă în Sheffield. Dar au ascultat de tânărul lor pastor, William Mompesson, şi s-au izolat de restul lumii timp de aproximativ un an, ţinând ciuma la distanţă, dar şi prevenind împrăştierea ei în afara graniţelor. Dintr-o populaţie de 350 de oameni, au murit 257, inclusiv tânăra soţie a pastorului. Moralitatea şi curajul lor sunt încă comemorate 350 de ani mai târziu.

Cum luăm astfel de decizii morale? Un alt conaţional ungur supravieţuitor al Holocaustului, Eugene Heimler, a scris despre un jurnalist local (iniţial, un susţinător al mişcării de dreapta), care s-a hotărât, în timp ce se bărbierea, să tipărească afişe cu sloganul „Naţional Socialismul egal moarte”. Pentru acest lucru, a dus o conversaţie cu el însuşi:

A stat în faţa oglinzii, spune el, şi deodată şi-a văzut

chipul într-un fel în care nu şi-l mai văzuse până atunci. Spunea că a văzut faţa unui trădător. Faţa l-a întrebat: „Ce ai de gând să faci? Ce vei face în legătură cu nedreptatea care ne aşteaptă?” Până când a terminat să se bărbierească, a ajuns la o concluzie. Atunci când toată lumea s-a dus acasă în acea noapte, a folosit propria presă de hârtie pentru a imprima afişele şi a ieşit el însuşi afară să le lipească.653

Fiecare dintre noi trebuie să se privească în oglindă – şi să vadă dacă „nu este în stare să se confrunte singur”. Heimler spunea: „acest episod este unul simbolic: un om îşi vede faţa în oglindă, iar reflexia sa îi vorbeşte din spatele sticlei”. Probabil criminalii nu au aceleaşi probleme de conştiinţă – cunoaştem faptul că aceştia se întorceau acasă şi erau soţi iubitori şi taţi buni, după o zi de persecuţii şi cruzime. Holocaustul ne-a învăţat o lecţie extraordinară:

A ieşit deodată la iveală faptul că cel mai înfiorător lucru din istoria omenirii nu a avut loc din cauza nesocotirii ordinelor, ci din urmarea cu stricteţe, fără abatere şi fără discuţie, a acestor ordine. Nu a fost opera unei gloate indisciplinate şi necontrolate, ci a unor oameni în uniformă, obedienţi şi disciplinaţi, care urmau ordinele şi erau meticuloşi în îndeplinirea slujbei lor. S-a observat foarte curând faptul că, atunci când aceşti oameni îşi dădeau jos uniformele, nu erau oameni răi. Se comportau destul de asemănător cu restul oamenilor. Aveau soţii pe care le iubeau, copii pe care îi mângâiau, prieteni pe care îi ajutau şi consolau. Pare incredibil că aceiaşi oameni, odată ce îşi puneau pe ei uniformele, împuşcau, gazau sau dădeau ordinele pentru împuşcarea şi gazarea a mii de oameni, inclusiv femei care erau soţiile iubite ale altor oameni şi copii care erau mângâiaţi de alţi părinţi.654

După procesul lui Adolf Eichmann din 1961, un psiholog de la Universitatea din Yale a condus o serie de experimente care îi poartă numele. Stanley Milgram consideră că singurul argument în apărarea lui Eichmann

a fost acela că doar urma ordinele primite atunci când a comandat moartea atâtor evrei. În cartea lui publicată în 1974, *Obedience to Authority*, Milgram punea întrebarea: „Este posibil ca Eichmann şi cei un milion de complici ai săi din perioada Holocaustului să fi urmat, pur şi simplu, ordinele? îi putem numi pe toţi complici?” Faimosul său experiment demonstrează o relaţie foarte controversată între putere şi autoritate. Milgram consideră că Holocaustul şi experimentul lui dovedesc că „de obicei nu contează felul în care este un om, ci mai degrabă situaţia în care acesta se află pentru a vedea cum se va comporta el”.655

În timp ce aveau loc aceste experimente controversate, America era zguduită de uciderea lui Kitty Genovese, în 1964, în New York, la care au fost martori 38 de oameni. Cazul i-a fascinat pe experţii în psihologie socială, care au încercat să explice comportamentul spectatorilor, care ar fi fost conştienţi de atac, dar nu au reacţionat în niciun fel şi nici nu au sunat la poliţie.656 Doi dintre psihologi, Bibb Latane şi John Darley, au făcut alte experimente, pentru a pune în evidenţă ceea ce este cunoscut drept „efectul bystander”. Aceştia au demonstrat faptul că, cu cât este mai mare numărul de oameni prezenţi, cu atât sunt mai puţine şansele ca aceştia să intervină într-o situaţie de urgenţă.657

Este un domeniu vast de cercetare pentru psihologi; Charles Garfield de la Universitatea San Francisco afirmă: „Spectatorul [bystander] este un arhetip modern, care poate fi găsit de la Holocaust până la genocidul din Rwanda, până la criza actuală a mediului înconjurător. De ce unii oameni reacţionează în aceste momente de criză, iar alţii nu?” Kristen Monroe, specialistă în ştiinţe politice, a definit termenul „Oamenii lui John Donne”, bazându-se pe scrierile lui, *Devotions XVII*:

Niciun om nu este izolat precum o insulă, pentru sine însuşi; orice om este o bucată de continent, o parte din întreg… Moartea oricărui om mă împuţinează, pentru că

fac parte din întreaga Omenire; aşa că niciodată nu trimite să afli pentru cine bat clopotele; bat pentru tine.

Limbajul lui Monroe este foarte specializat, dar în concluzie scrie că salvatorii şi eroii pe care i-a intervievat au o viziune clară, comună, asupra umanităţii, care a dus la un altruism instinctiv. îl citează pe Otto, un salvator jumătate german, jumătate ceh: „Nu am luat niciodată o decizie morală de a salva evrei. M-am înfuriat, pur şi simplu. Am simţit că asta trebuie să fac. Am avut multe situaţii în care a trebuit să îmi arăt compasiunea". Concluziona: „Ceea ce explică comportamentul nostru altruist este o percepţie comună a noastră ca indivizi strâns legaţi de aceeaşi viziune asupra umanităţii". Această atitudine este atât de bine integrată în structura lor, încât nu a existat o altă opţiune legată de felul în care au reacţionat. „Aceştia sunt oamenii lui John Donne. Îi preocupă viaţa ca întreg. Orice moarte îi împuţinează. Pentru că fac parte din Omenire". 658

Această viziune este în concordanţă cu a mea. Indiferent de motivele pe care salvatorii despre care am scris mi le-au expus pentru a-şi justifica acţiunile, consider că, într-un final, toate pot fi încadrate la motive umanitare. Cu toţii ne vom afla cândva în situaţia de a reacţiona la persecuţii, oameni răniţi, hăituiţi, bolnavi sau înfricoşaţi. Nu vom şti niciodată ce se va întâmpla sau când va trebui să dăm acest răspuns. Când un om va fi atacat, îl vom considera noi oare fratele nostru sau sora noastră şi, aşa cum a spus Yehuda Bauer, vom striga: „Sunt aici"? 659

Tu ce vei fi oare: un salvator sau un spectator?

Anexa I

„DREPŢI ÎNTRE POPOARE" ŞI YAD VASHEM

Yad Vashem a fost înfiinţat de Knesset în 1953, ca memorial viu al evreilor, pentru cele şase milioane de victime ale Holocaustului. A fost creat ca un centru internaţional pentru următoarele patru aspecte: documentare, cercetare, educare şi comemorare. Astăzi, Yad Vashem este un loc vital pentru întâlnirile

internaţionale şi între generaţii. În acelaşi timp, unul dintre rolurile sale principale este acela de a arăta recunoştinţa statului Israel şi a evreilor faţă de persoanele de altă origine care au ajutat la salvarea evreilor în acea perioadă întunecată. Programul „Drepţi între Popoare” a fost introdus de autorităţi începând cu 1963. Acesta este condus de un comitet public, care are în frunte un judecător de la Curtea Supremă.

Moshe Bejski, care, după cum bine ştim, a fost unul dintre cei de pe lista lui Schindler, a emigrat în Israel după război şi a devenit judecător. Nu a spus nimănui despre experienţele sale din perioada războiului până în 1961, când a fost martor la procesul lui Eichmann din Ierusalim, în urma acestui eveniment, s-a implicat în comemorarea Holocaustului, iar mai târziu s-a alăturat Comisiei pentru „Drepţi între Popoare”. Curând a devenit preşedintele acesteia şi s-a confruntat cu problema morală: cui ar trebui să fie oferit acest titlu şi cui nu? S-a asigurat că salvatorul lui este onorat, însă procesul pentru alte persoane era problematic, pentru că exista o dezbatere filosofică legată de meritele salvatorului.

Se pare că a fost o problemă şi în cazul acordării titlului lui Schindler, din cauza stilului acestuia de viaţă. Primul preşedinte al comisiei, judecătorul Moshe Landau, căuta eroi care nu aveau cusururi, care salvaseră evrei, dar avuseseră şi o viaţă virtuoasă. Bejski, care avusese o relaţie apropiată cu Schindler şi îi cunoştea toate metehnele, căuta oameni simpli şi imperfecţi. Le-a declarat celor care îl detractau că, dacă Schindler nu ar fi fost omul care a fost, nu ar fi avut curajul să conducă această operaţiune de salvare nesăbuită. A apărat de asemenea şi alţi salvatori „dubioşi” – o prostituată care avea clienţi ofiţeri nazişti, dar de asemenea a ascuns evrei, şi pe ofiţerul SS George Duckwitz, ataşatul pentru comerţ al Ambasadei Germane la Copenhaga. Acesta, atunci când a aflat de planul pentru deportarea evreilor danezi, a informat autorităţile daneze, chiar dacă era nazist.660 Cu

toate acestea, Dr. Paldiel, fostul director al Departamentului pentru „Drepţi între Popoare” consideră că Avner este nedrept în articolul său în care pretinde că Landau căuta doar oameni perfecţi pentru a le acorda titlul. Acesta afirmă că obiecţiile lui Landau referitoare la Schindler „veneau din cauza faptului că Schindler preluase cu forţa două firme evreieşti din Cracovia în perioada de început a ocupaţiei naziste, ameninţând chiar cu intervenţia forţelor de ordine”. 661

Gabriele Nissim, un jurnalist italian, l-a vizitat pe Bejski timp de trei ani. Bejski a murit în martie 2007, la vârsta de 86 de ani, în timp ce îşi scria cartea *Divine Grace*.

Nissim mi-a povestit despre teoria lui Bejski privind „consistenţa intrinsecă a gestului salvatorului, care trebuie să fie declanşată de un spirit cu adevărat umanitar”.662

Site-ul Yad Vashem oferă detalii complete despre titlul „Drept între Popoare”. Acordarea titlului poate fi percepută ca fiind arbitrară, întrucât aceasta depinde de supravieţuitorii care povestesc despre salvatorii lor şi vin şi cu documentaţia necesară pentru a demonstra afirmaţiile lor. Este tragic faptul că, inevitabil, doar cei care au fost implicaţi în acţiuni de salvare reuşite sunt incluşi în procesul de recunoaştere. Pentru că, fără îndoială, au exista foarte mulţi salvatori curajoşi, dar ale căror încercări au dat greş și, în consecinţă, au plătit cu propria viaţă.

Cei mai mulţi dintre „Drepţi” au primit titlul în urma cererii depuse de evreii cărora le-au salvat viaţa. Dar există şi cazuri în care supravieţuitorii nu au putut să treacă peste evenimentele dureroase din trecutul lor şi nu au făcut nimic în acest sens. Alţii nu au ştiut de program sau nu au avut posibilitatea să facă cerere, mai ales cei care s-au aflat în spatele Cortinei de Fier în anii de comunism din Estul Europei. În alte cazuri, supravieţuitorii au murit înainte de a putea face cererea. Titlurile şi medaliile mai sunt însă acordate şi astăzi, după 65 de ani

de la sfârşitul războiului, cum ar fi cazul surorii Saint-Cybard, care l-a primit în noiembrie 2009.

Anexa II

TABELE

Tabelul 1: Detalii despre salvatori şi informatori

Legendă:

1. Interviuri faţă în faţă; note făcute în timpul interviului, dactilografiate ulterior şi coroborate cu răspunsurile intervievatului.

2. Memorii nepublicate sau memorii şi scrisori; urmate de corespondenţă sau convorbiri telefonice. Note făcute şi puse la dosar.

3. Video; în continuare la fel ca la punctul 2.

4. Corespondenţă prin scrisori sau e-mail; în continuare la fel ca la punctul 2.

5. Cărţi sau articole din ziare; în continuare la fel ca la punctul 2.

Salvatori	Informatori	Reşedinţa informatorilor	Statut	Sursa de informaţii primară
Bracey, Bertha	Pat Webb şi Joan Bamford (decedate)	Marea Britanie	Ambele nepoate ale salvatorului	I
van Dyk, Jelle şi Elizabeth	Miriam Dünner	Londra	Persoană salvată	I

Salvatori	Informatori	Reşedinţa informatorilor	Statut	Sursa de informaţii primară

Keen-Thiryn, Claire	Ea însăşi	Blackburn.	Salvator	I
Ladigiene, Stefanija	Irena Veisaite	Vilnius. Lituania	Persoană salvată	I
Lutz, Carl	Agnes Hirschi	Berna, Elveţia	Fiica vitregă a salvatorului	I
Petras, Charles	Hilde Holger şi fiica acesteia, Primavera	Londra	Fiică	I
Schindler, Oskar	Judecătorul Bejski	Tel Aviv	Persoană salvată	I
Borcińska, Pani	Margarita Turkov	Oregon, S.U.A.	Persoană salvată	II
Fawcett, Charles	El însuşi	Londra	Salvator	II
Maas, Hermann	Ron Mower	Hertfordshire	Soţia salvată	II
Petras, Charles (Karl)	Primavera Boman	Londra	Fiica persoanei salvate	II
van Proosdij, Jaap	El însuşi	Pretoria, Africa de Sud	Salvator	II

Rinkevicius, Vytautas	Lady Margaret Kagan	Huddersfield	Persoană salvată	II
familia Stenzel (prenumele nu sunt cunoscute)	Doris Stiefel	Seattle, S.U.A.	Văr de gradul doi al Elsei Pintus, care a fost ascunsă	II

1.

Salvatori	Informatori	Reşedinţa informatorilor	Statut	Sursa de informaţii primară
Strauch, Richard	Lea Goodman	Londra	Persoană salvată	II
Toth, János	Naomi Szinai	Londra	Persoană salvată	II
Guicherd, Victor şi Joséphine	Betty Eppel	Ierusalim	Persoană salvată	III
Barczyński, Jozef	Olympia Barczyńska	Leeds	Nepoată	IV
Costaguti, Achille şi	Milton Gendel	Roma	Prieten al familiei	IV

Guilia			salvatoare	
Ho, Feng Shan	Manii Ho	San Francisco, S.U.A.	Fica salvatorului	IV
Huffener, Henk	El însuşi	Guildford	Salvator	IV -l-am vizitat
Klerk, Jacob şi Hendrika	Henri Obstfeld	Londra	Persoană salvată	IV
Saidler, Maria „Mitzi”.	Otto Fleming	Sheffield	Mitzi a fost bucătăreasa părinţilor lui Otto în Viena	IV
sora Saint – Cybard	Josie Martin	California, S.U.A.	Persoană salvată	IV
familia Van der Velde	Willi Buntinx	Bruxelles, Belgia	Fiul persoanei salvate	IV
Weltinger, Siegmund şi Grete**	Henry Walton	Cheshire	Fiul persoanei salvate	IV
Hahn-Beer, Edith	Angela Schluter	Londra	Fica salvatoa	V

			rei	
Salvatori	Informatori	Reşedinţa informatorilor	Statut	Sursa de informaţii primară
Maiştriau, Robert	Rose Marie Guilfoyle	Bruxelles, Belgia	A fost interviewat din partea mea, în limba franceză	V
Origo, Iris	Benedetta Origo	Toscana, Italia	Fiica salvatoarei	V
Räcz, Vali	Monica Porter	Londra	Fiica salvatorului	V
Schoen, Joost şi Anna	John Schoen	Ţara Galilor	Fiul salvatorilor	V
de Sousa Mendès, Aristides (dr.)	John Paul Abranches	California, S.U.A.	Fiul salvatorului	V
Comentatori nesalvatori				
Ducele de Devonshire	El însuşi	Chatsworth, Derbyshire	Opinii despre antisemitismul	I

			din Marea Britanie	
van Rijswijk, Ed	El însuşi	Amsterdam	Informaţii despre Rezistenţa olandeză care a salvat copii evrei	IV
Sanders, Ria	Ea însăşi	Poole, Dorset	A trăit în Olanda pe perioada celui de-al doilea Război Mondial	IV

* s-a aflat în Blackburn în momentul în care mi-a oferit informaţiile. Acum locuieşte în Belgia.

** Persoană salvată – salvatorii sunt necunoscuţi.

Tabelul 2: „Drepţi între Popoare” şi populaţiile naţionale

Ţara	Număr de „Drepţi”[31]	Populaţia naţională 1939[32]	Note

31 Cifre furnizate de Yad Vashem, Departamentul pentru „Drepți între Popoare”, la 1 ianuarie 2010 - www.yadvashem.org/righteous_new/statistics.html. (n.a.)

32 Cifre furnizate de Statistica Populației - www.library.uu.nl (accesat 2004); www.populstat.info (Vietnam, Chile, Georgia); http://www.tacitus.nu/historical-atalas/population (Muntenegru) (n.a.)

Polonia	6.195	34.775.700	
Olanda	5.009	8.729.000	
Franţa	3.158	40..000.000	
Ucraina	2.272	41.340.000	
Belgia	1.537	8.386.600	
Lituania	772	3.037.100	
Ungaria	743	9.129.000	
Belarus	608	5.568.000	
Slovacia	498	3.577.000	
Italia	484	44.394.400	
Germania	476	69.622.500	
Grecia	306	7.221.900	
Rusia	164	108.377.000	
Iugoslavia (Serbia)	131	7.583.000	cifra din 1960*
Letonia	123	1.994.500	
Republica Cehă	108	9.679.400	cifra din 1960*
Croaţia	102	4.140.000	cifra din 1960*
Austria	87	6.652.700	

Moldova	79	2.468.000	cifra din 1940*
Ţara	Număr de „Drepţi”.	Populaţia naţională 1939	Note
Albania	69	1.073.000	
România	60	19.933.800	
Norvegia	45	2.944.900	
Elveţia	45	4.210.000	
Bosnia	40	3.240.000	cifra din 1960[33]
Danemarca	22[34]	3.795.000	
Bulgaria	19	6.458.000	
Marea Britanie	14	47.760.000	
Armenia	13	1.281.600	
Suedia	10	6.341.300	
Macedonia	9	1.392.000	cifra din 1960*
Slovenia	6	1.331.000	
Spania	4	25.637.000	

33 cifra din 1939 neaplicabilă.

34 Gruparea clandestină daneză a solicitat ca participanții lor la operațiunile de salvare să fie socotiți o singură persoană colectivă.

Estonia	3	1.134.000	
S.U.A.	3	131.028.000	
Brazilia	2	40.289.000	
China	2	517.568.000	
Chile	1	4.914.000	
Georgia	1	3.542.000	
Japonia	1	71.380.000	
Luxemburg	1	295.000	
Muntenegru	1	400.000	cifra din 1948*
Portugalia	1	7.627.000	
Turcia	1	17.370.000	
Vietnam	1	20.268.000	

Tabelul 3: Detalii despre salvatori şi persoanele salvate

1. Numele salvatorului	2. Numele informatorului – relaţia faţă de salvator	3. Ţara de origine a salvatorului	4. Ţara unde a avut loc salvarea	5. Vârsta salvatorului la acea perioadă	6. Persoana salvată

Barczyński, J6zef	Olympia Barczyńska – nepoată	Polonia	Polonia	39 – 45	250 persoane
Borcińska, Pani	Margarita Turkov – persoană ascunsă	Polonia	Polonia	Necunoscută	O de 8 ani
Braccey, Bertha	Joan Bamford şi Pat Webb – ambele nepoate	Anglia	Germania	45	Kin nsport – aproape 10.000
Afan de Rivera Costaguti, Achille şi Giulia	Milton Gendel – prieten	Italia	Italia – Roma	Necunoscută	Fam 18 per din 4 fam
Denner, Christi	Angela Schluter – fiica persoanei salvate	Austria	Austria	18	Edi Hahn-Bec

8. Fotografii	9. Cum a fost luată legătura cu informatorii	10. Religie sau alte motivaţii majore	11. Anul în care s-a oferit meritul „Drept între Popoare”.	
Da,	HSFA Leeds	Un simţ al justiţiei foarte	1993	zef

numere le 17 – 18		puternic; a fost educat să îi ajute pe alţii; experienţa deportării în copilărie		mu sep e Nu acc me „Dr într Pop în viet pen spu doa făcu dat
N u	Am citit despre ea în Jurnalul Asociaţiei pentru Copii Supravieţuitori (Child Survivors' Association)	Salvatoarea ei a fost plătită de organizaţia evreiască şi de gruparea clandestină poloneză		fost bur Mă car răm trau ată urm ace exp
D a, nr. 1	Prin intermediul unui quaker din Sheffield care cunoştea o rudă a Berthei ce locuieşte în Sheffield	Quaker foarte devotat, care avea de asemenea preocupări mistice		ha în 1 vâr 95

Nu	Prin intermediul fiicei lui Iris Origo, care m-a pus în legătură cu Milton Gendel	Din motive umanitare şi fiindcă erau vecini. Nu erau neapărat proevrei. Era ceea ce trebuiau să facă	2002		mer o bur răz Ach fost volu în fas Am mu acu tim
Nu	Prin scrisori	Umanitarism pur – avea doar 18 ani şi nu a ezitat să ajute	1985		fost prie pân moa lui din Edi mu 200

1. Numele salvatorului	2. Numele informatorului – relaţia faţă de salvator	3. Ţara de origine a salvatorului	4. Ţara unde a avut loc salvarea	5. Vârsta salvatorului la acea perioadă	6. Persoana salvată
van Dyk, Jelle şi Elizabeth	Miriam Dunner — Persoana salvată	Olanda	Olanda	Ambii 30 în 1942	16 l

Fawcett, Charles	El însuşi	S.U.A.	Vichy, Franţa	22	Divo persoane femei de căsătorie
Guicherd, Victor şi Joséphine	Betty Eppel – persoană salvată	Franţa	Franţa	30 – 40	7 şi
Ho, Feng Shan	Manii Ho – fiică	China	Austria	În jur de 30 de ani	Apr 12.000 persoane
Huffener, Henk	El însuşi	Olanda	Olanda	18	Pers de vârstele
Keen-Thiryn, Claire	Ea însăşi	Belgia	Belgia	19	O f 13 – 14 a cuplu m vârstă

8. Fotografii	9. Cum a fost luată legătura cu informatorii	10. Religie sau alte motivaţii majore	11. Anul în care s-a oferit meritul „Drept între Popoare”.	1 N data dacă e
Nu	Printr-un contact mutual	Protestanţi foarte religioşi		T de în familie între Elizab 1912 Miriam 2006
Da,	Prin intermediul	Crescut ca membru al Bisericii		Ş cu

numerele 2 – 4	masteratului	Episcopale – are încă o credinţă puternică		pentru din ajutat după Charle 2008
Da, Video; Nr. 19 – 22	Articol în *Jewish Chronicle*	Compasiune şi dragoste	1979	I venise Poloni ani Salvat fost u de fer
Da, nr. 26	Prin cercetare media şi contacte personale	A suferit în copilărie, fapt care, împreună cu educaţia, i-a dezvoltat spiritul umanitar	2000	A 1997, 96 de
Nu	Articol în *The Times*	Familia a fost implicată în Rezistenţă	1998	A contin şi d Henk 2006
Nu	Centrul Cultural Evreiesc din Londra	Membri ai Rezistenţei; fratele ei a murit prestând muncă silnică		I establ ofiţer belgia Ajutor ca reziste antina

1. Numele salvatorului	2. Numele informatorului – relaţia faţă de salvator	3. Ţara de origine a	4. Ţara unde a avut loc salvarea	5. Vârsta salvatorului la acea perioadă	Per salv

		salvatorului			
Klerk, Jacob şi Hendrika	Henri Obstfeld — Persoană salvată	Olanda	Olanda	În jur de 50 de ani	băi 2 jum
Ladigiene, Ştefani) a	Irina Veisaite – persoană salvată	Lituania	Lituania	32	sau per
Lutz, Carl	Agnes Hirschi – fiică vitregă	Elveţia	Ungaria	49	00
Maas, Hermann	Ron Mower – soţia sa a fost cea salvată	Germania	Germania	67	e per
Maiştriau, Robert	Rose-Marie Guilfoyle	Belgia	Belgia	22	
Petras, Charles (Karl)	Primavera Boman-Behram	Austria	India/ Austria	Necunoscută	se exa
van Proosdij, Jaap	El însuşi	Olanda	Olanda	22	

8. Fotografii	9. Cum a fost luată	10. Religie sau alte motivaţii majore	11. Anul în care s-a oferit	12. N data deces cazul

	legătura cu informatorii		meritul „Drept între Popoare”.	
Da, numerele 33 – 34	Jurnalul AJR	Francmasoni şi baptişti; simţul dreptăţii	1999	Prin francmason
Nu	Participare la RFTF 2000	Romano-catolică – foarte empatică şi ruşinată de comportamentul Lituaniei	1992	Stefan 1967 în brat
Da, numerele 7 – 10	Printr-un contact al Comisiei Deputaţilor	Metodist – mama lui a fost cea care l-a inspirat să ajute oamenii; foarte tulburat de ce a văzut	1964, împreună cu Gertrude	Diplom în 1975 la Coresponde întâlnit-o p vitregă, Ag Recunoscut între Popoar
Da, nr. 11	Jurnalul AJR	Pastor luteran	1964	A co quakerii pentru a so din German 1970
Nu	Am văzut o carte despre el şi articole în presă	Sentiment puternic antigerman şi de rezistenţă	1994	A mu septembrie
Da, nr. 35	Hilde Holgar a răspuns cererii	Presupusă prietenie – nu am informaţii clare		El a m Hilde 2001

	din jurnalul AJR, dar a murit înainte de a o întâlni			
Nu	Contact din Africa de Sud	Protestant – tatăl lui a reprezentat o influenţă puternică	1997	Părinţ crescut cu morale foar

1. Numele salvatorului lui	2. Numele informatorului i – relaţia faţă de salvator	3. Ţara de origine a salvatorului ui	4. Ţara undea avut loc salvarea	5. Vârsta salvatorului la acea perioadă	Per salv
Rácz, Vali	Monica Porter — Fiică	Ungaria	Ungaria	33	sau per
Rinkevicius, Vytautas	Lady Margaret Kegan – persoană salvată	Lituania	Lituania	37	eun soţ soa
Saldier, Maria (Mitzi)	Salvator	Austria	Austria	40	cup vâr dou

Schoen, Joost şi Anna	John Schoen – fiul	Olanda	Olanda	21	fată ani nun Suz
de Sousa Mendès, Dr. Aristides	John Paul Abranches – fiul	Portugalia	Franţa	55	00
Sora Saint-Cybard	Josie Martin – persoană salvată	Franţa	Franţa	49	, la de 5

8. Fotografii	9. Cum a fost luată legătura cu informatorii	10. Religie sau alte motivaţii majore	11. Anul în care s-a oferit meritul „Drept între Popoare”.	12. N data decest cazul
Da, numerele 12 – 13	Articol în *Jewish Chronicle*	Catolic, puternic influenţat de faptul că a lucrat toată viaţa cu evreii	1991	Coresp fiica sa, M Vali a mu Foarte er oamenii c nevoie de aj
Da, numerele 28 – 30	Prin intermediul verişoarei Irenei	Romano-catolic, un om foarte bun	1976	Vytaut 1988

	Versaite, care a participat la RFTF 2000			
Da, numerele 23 – 25	Otto Flemming a fost un prieten din Sheffield	Loialitate faţă de angajatori şi bunătate	1978	Mitzi bucătăreasa lui Otto. S-a c ascundă, da o; a asc persoană. Otto 2007
Da, numerele 31 – 32	Jurnalul CCJ	Nu erau persoane religioase, dar ajutau mereu oamenii; s-au opus politicilor naziste faţă de evrei şi invaziei		Implic activităţi c au salvat o Suze. Mai t a plecat murit în 19 pe Anna Olanda în fi
Nu	Expoziţia LJCCVisas	Catolic devotat	1966	A mur 1954. Cont fiul, Jo Abranches, în 2009
Da, numerele 14 – 16	Articol în *Jewish Chronicle*	Femeie bună, religioasă	2009	Sora a murit în 1

1. Numele salvatoru	2. Numele informatorului	3. Ţara de origine	4. Ţara undea	5. Vârsta salvatorului la	Per salv

lui	i – relaţia faţă de salvator	a salvatorului	avut loc salvarea	acea perioadă	
Familia Stenzel (nu se cunosc prenumele)	Doris Stiefel — Verişoară de gradul 2 a Elsei Pintus, persoana salvată	Polonia	Polonia	În jur de 50 de ani	Pin
Strauch, Richard	Lea Goodman – persoană salvată	Polonia	Polonia	Necunoscută	va per
Toth, János	Naomi Szinai – persoană salvată	Ungaria	Ungaria	Necunoscută	
Weltinger Siegmund şi Greta (persoana salvată)	Henry Walton – fiul	Germania	Germania	Nu se ştie, probabil aceeaşi ca a persoanei salvate	jur de ave fiu
Ofiţer nazist necunoscut şi familia Van der Velde	Willi Buntinx – fiul	Nu se ştie, probabil Belgia	Belgia	Părinţii unei familii tinere — Mama era însărcinată cu al 8-lea copil la acea vreme	le, de

8. Fotografii	9. Cum a fost	10. Religie sau alte motivaţii majore	11. Anul în care	12. inclusiv decesului, d

	luată legătura cu informatorii		s-a oferit meritul „Drept între Popoare”.	cazul
Da, nr. 6	Prin intermediul Gerdei Haas, care mi-a scris — Jurnalul AJR	Loialitate – a împrumutat bani familiei Stenzel		Else a m 1975. Au a timp de doi jumătate. buni, nu pronazişti, probabil nici n ajutat alţi evre
Nu	Jurnalul AJR	Oportunist ca Schindler		A plătit p fi în lagăr, dar protecţie
Nu	Am găsit documente în Biblioteca din Viena	Loialitate şi era o persoană bună	1999	Nu am afla naşterii/morţii Toth
Da, nr. 36	Jurnal AJR	Oameni buni care au vrut să ajute		Henri a 1939 în Ang ajutorul qua părinţii au tră la vârsta de 80 în Germania
Nu	Vizită la Bruxelles şi discuţie	Omenie şi loialitate faţă de vecini; familie creştină		Gisele a traumatizată, i nu vorbise ni despre asta

	cu secretariatul bilingv al UE despre Robert Maiştriau			

NOTE

Introducere şi motive religioase

1 George Eliot, *Middlemarch*, Londra, Penguin, 1994, p. 838.

2 „The Ethics of the Fathers", cap. II, versetele 20 – 21, în *The Authorised Daily Prayer Book*, trad. Rev. S. Singer (Eyre and Spottiswood, Londra, 1962), p. 258.

3 Varian Fry, *Surrender on Demand* (Johnson Books, Boulder, 1997), p. xii.

4 Ibid., p. xiii.

5 Ibid.

6 Ibid.

7 Mary Jayne Gold, *Crossroads Marseilles 1940* (Doubleday, New York, 1980), p. XVI.

8 wwwl. yadvashem.org/yv/en/about/index.asp

9 Departamentul pentru „Drepţi între Popoare" al Yad Vashem, 1 ianuarie 2010.

10 Marilyn Henry, „Who, exactly, is a Righteous Gentile?" în *Jerusalem Post Internet Edition*, *29* aprilie 1998, www.post.com/com/Archive/29. Apr. 1998/Features/Article-6.html, accesat 13 decembrie 2002.

11 Walter Meyerhof, *Prospectus for the Varian Fry Foundation*, Stanford University, august 1997, p. 1.

12 Walter Meyerhof, note despre întâlnirea cu scriitorul în Londra, 22 septembrie 1997.

13 Vezi p. 86.

14 Vezi p. 53.

15 Vezi p. 201.

16 Quakers' Humanitarian Efforts Assisted Thousands of Refugees, p. 3, 18 februarie 2002, www.holocaust-heroes.com/quakers.html, accesat 18 decembrie 2002.

17 Hans A. Schmitt, *Quakers and Nazis*: *Inner Light în Outer Darkness* (University of Missouri Press, Columbia, 1997), p. 1.

18 Brenda Bailey, „Bertha's Work for German Jewish Refugees", prelegere nepublicată, ţinută la Armscote General Meeting, pe 8 august 1993, pp. 4 – 5.

19 Alma Cureton, nepoata Berthei, într-o conversaţie telefonică cu autoarea, 7 ianuarie 2003.

20 Brenda Bailey, *A Quaker Couple în Nazi Germany*: *Leonhard Friedrich Survives Buchenwald* (The Ebor Press, York, 1994), p. 42.

21 Bertha L. Bracey, „Germany: April, 1933" în *Quaker* World *Service*, Vol.

7, Nr. 5 (1 mai 1933) pp. 9 – 10.

22 Bailey, *A Quaker Couple în Nazi Germany*, p. 7.

23 Ibid., p. 9.

24 Ibid., p. 10.

25 Naomi Shepherd, *A Refuge from Darkness*: *Wilfrid Israel and the Rescue of the Jews* (Pantheon Books, New York, 1984), p. 73.

26 Michael Smith, *Foley*: *The Spy who Saved 10.000 Jews* (Hodder & Stoughton, Londra, 1999), pp. 63 – 64.

27 Shepherd, A *Refuge from Darkness*, p. 90.

28 Ibid., pp. 146 – 147.

29 Ibid., p. 148.

30 Bertha L. Bracey, Work of the Society of Friend for Refugees from the Hitler Regime în Central Europe, notă dactilografiată, semnată de doamna Bracey, dar nedatată, găsită în Dosarul G15 al Bibliotecii din Viena.

31 Hensley Henson, Introducere la *The Yellow Book* (Victor Gollanez Ltd, Londra, 1936), p. 8.

32 Papers concerning the Treatment of German Nationals în Germany 1938 – 39, Command Paper 6120

(HMSO, Londra, 1939), pp. 3 – 4.

33 Andrew Sharf, „The British Press and the Holocaust" în *Yad Vashem Studies V* (Yad Vashem, Ierusalim, 1963), pp. 169 – 91, 179.

34 Alex Bryan, „Bertha L. Bracey: Friend of the Oppressed" în *Friends' Quarterly* (ianuarie 1991), pp. 238 – 239.

35 Victor J. Burch, „A Testimony to the Grace of God in the Life of Bertha Lilian Bracey", pentru Banbury 8 c Evesham Monthly Meeting, 15 aprilie 1989, pp. 1 – 4.

36 Ibid., p. 4.

37 Ibid., p. 2.

38 Bryan, „Bertha L. Bracey: Friend of the Oppressed", pp. 233 – 241, p. 240.

39 Pat Webb (strănepoata Berthei), scrisoare către autoare, datată 13 ianuarie 2003.

40 Alma Cureton (nepoata Berthei) către Pat Webb, scrisoare dată autoarei, 12 august 2002.

41 Norman Coxon către Bertha Bracey, scrisoare datată 1 aprilie 1988, împrumutată autoarei de către Pat Webb.

42 Burch, „A Testimony to the Grace of God in the Life of Bertha Lilian Bracey", p. 4.

43 Christopher Robbins, biografia neterminată şi nepublicată a lui Charles Fawcett, pp. 7 – 8.

44 Charles F. Fawcett, conversaţie cu autoarea, 17 iunie 2002, la casa lui din Chelsea.

45 Robbins, biografia neterminată şi nepublicată a lui Charles Fawcett, p. 9.

46 Charles Fawcett, necrolog în *The Daily Telegraphy* 9 februarie 2008.

47 April Fawcett, e-mail către autoare, 23 noiembrie 2009.

48 Philippe Olivier, „The Fate of Professional French Jewish Musicians under the Vichy Regime", pe site-ul The Orel Foundation, www.orelfoundation.org/index.php/journal/journal

Article/thefateoforofessionalfrench jewishmusiciansunderthevichyregime/11290919, accesat 1 ianuarie 2010.

49 Sheila Isenberg, A *Hero of Our Own*: *the Story of Varian Fry*, p. 33.

50 Site-ul oficial al Joséphinei Baker: www.cmgww.com/stars/baker/about/ biography.html, accesat 1 ianuarie 2010.

51 Isenberg, *A Hero of Our Own*, pp. 32 – 33.

52 Fry, *Surrender on Demand*, pp. 37 – 38.

53 Gold, *Crossroads Marseilles 1940*, p. 163.

54 Ibid., p. 164.

55 Ibid., pp. 173, 256.

56 Andy Marino, *American Pimpernel*: *the Man who Saved the Artists on Hitlers Death List* (Random House, Londra, 1999), pp. 234 – 235.

57 Fry, *Surrender on Demand*, p. 131.

58 Charles Fawcett, interviu cu autoarea la el acasă, 15 noiembrie 1997, p. 4.

59 Marino, *American Pimpernel*, pp. 232 – 233.

60 Ibid., p. 239.

61 Gold, *Crossroads Marseilles 1940*, p. 258.

62 Agnes Spier, *Affected by Atrocity*: *The impact and motives of Varian Fry*, *Charles Fawcett and the Emergency Rescue Committee*, lucrare de dizertaţie nepublicată, Sheffield University, octombrie 1998, p. 59. Note din conversaţia cu Charles Fawcett din 21 februarie 1998 la The Gay Hussar, Londra.

63 Marino, *American Pimpernel*, p. 140.

64 Robbins, biografia neterminată şi nepublicată a lui Charles Fawcett, pp. 25 – 26.

65 Scrisoare nedatată a lui Charles Fawcett către autoare, primită pe 4 septembrie 1998.

66 Scrisoare a lui Charles Fawcett către autoare, datată 29 septembrie 1997

67 Deb Richardson-Moore, „Unlikely Hero” în *Greenville News*, 9 noiembrie 1997.

68 „A Book of Tribute to Varian Fry”, United States Holocaust Memorial Council, 10 aprilie 1991, p. 11.

69 April Fawcett, e-mail, 23 noiembrie 2009.

70 Eric Margolis, „A real gentleman adventurer”, *The Toronto Sun*, *2* noiembrie 1995.

71 Andy Marino, „You couldn’t make it up” în *Telegraph Magazine*, noiembrie 1999, pp. 28, 30, 31.

72 Scrisoare de la lord Salisbury către April Fawcett, datată 21 mai 2008.

73 Necrolog în *Telegraph*, februarie 2008.

74 Scrisoare de la Tony Blair către April Fawcett, 2008.

75 Agnes Hirschi (fiica vitregă a lui Carl Lutz), note ale autoarei de la întâlnirea din Londra, 14 aprilie 2002.

76 Theo Tschuy, *Dangerous Diplomacy*: *the Story of Carl Lutz, Rescuer of 62.000 Hungarian Jews* (Eerdmans, Grand Rapids, 2000), p. 27.

77 Ibid., p. 29.

78 Ibid., p. 33.

79 Ibid., p. 34.

80 Yehuda Bauer, *Jews for Sale*? *Nazi-Jewish Negotiations*, *1939 – 1945* (Yale University Press, Yale, 1994), p. 162.

81 Ibid., p. 158.

82 Necrologul profesorului Tibor Barna (1919 – 2009), economist, *The Times*, 12 august 2009. Îmi aduc aminte faptul că mama îmi spunea că mulţi dintre tinerii pe care îi cunoştea nu puteau să meargă la universităţile din Ungaria, aşa că se duceau la cele din Germania.

83 Tschuy, *Dangerous Diplomacy*, pp. 116 – 117.

84 Ibid., p. 117.

85 Bernard Wasserstein, *Britain and the Jews of Europe 1939 – 1945* (JPR, Londra, 1999), p. 271.

86 Ian Kershaw, *Popular Opinion and Political Dissent* in the *Third Reich*: *Bavaria 1933 – 1945* (OUP, Oxford, 1988), pp. 158 – 159.

87 Bauer, *Jews for Sale*? pp. 181 – 182.

88 Tschuy, *Dangerous Diplomacy*, p. 107.

89 Agnes Hirschi, e-mail către autoare, 30 octombrie 2002.

90 Charles R. Lutz, „The Rescue Work of a Swiss în World War II" în *Neue Zuercher Zeitung* (NZZ), no 2464, 30 iunie 1961, pp. 5 – 8.

91 Bauer, *Jews for Sale*? p. 235.

92 Lutz în *NZZ*, p. 8.

93 Agnes Hirschi, e-mail către autoare, 15 martie 2001.

94 Ruth Rothenberg, „Belated honour for Swiss diplomat who saved Jews" în *Jewish Chronicle*, 7 aprilie 2000.

95 Alfred Werner, „A Saintly German Pastor" în *Congress Weekly* (publicat de Zionist Congress în USA), 27 octombrie 1952, Vol. 19, Nr. 26, pp. 5 – 7.

96 Schmitt, *Quakers and Nazis*, p. 41.

97 Ibid., p. 41.

98 Christine King, „Jehovah's Witnesses During the Holocaust" în *Perspectives*: *Journal of the Holocaust Centre*, *Beth Shalom*, toamna 2002, pp. 36 – 337.

99 Ibid., p. 37.

100 Citat în Schmitt, *Quakers and Nazis*, pp. 41 – 42.

101 Reginald Pringle, „Paul Rosenzweig", memorii nepublicate, scrise în 1990. Trimise autoarei de către cumnatul lui Pringle, Ron Mower, p.l.

102 Ron Mower, scrisoare către autoare, primită pe 7 august 2000.

103 Pringle, „Paul Rosenzweig", p. 18.

104 Ibid., p. 20.

105 Mower, scrisoare către autoare, 7 august 2000.

106 Pringle, „Paul Rosenzweig", p. 39.

107 Ibid., p. 41.

108 Ibid., p. 42.

109 Ibid., p. 43.

110 Ibid., p. 44.

111 Ibid., p. 45.

112 Mezuza este un simbol care se pune pe casele evreieşti şi un semn al prezenţei lui Dumnezeu şi al sfinţirii acelei case. Este format dintr-o casetă care conţine o bucată de pergament pe care au fost scrise anumite rugăciuni. Obiceiul de a pune pe casă o Mezuză poate fi regăsit într-o poruncă din Biblie, din Deuteronom 6: 9: „Şi le vei scrie pe stâlpii casei şi pe porţile tale".

113 „În dark days a brave friend to the Jews" în buletinul informativ *Rhein-Neckar Heiliggeist*, 8 noiembrie 1995.

114 Richard Gutteridge, *Open the Mouth for the Dumb*!: *The German Evangelical Church and the Jews 1879 – 1950* (Basil Blackwell, Oxford, 1976), pp. 214 – 215.

115 Kenneth Slack, *George Bell* (SCM Press Ltd, Londra, 1971), p. 56.

116 Ibid., pp. 58 – 59.

117 Ronald C.D. Jasper, *George Bell*: *Bishop of Chichester* (OUP, Londra, 1967), p. 141.

118 Bailey, *A Quaker Couple în Nazi Germany*, p. 82.

119 Schmitt, *Quakers and Nazis*, p. 182.

120 H.D. Leuner, *When Compassion was a Crime*: *Germany*'s *Silent Heroes 1933 – 1945* (Oswald Wolff, Londra, 1966), p. 114.

121 Werner, „A Saintly German Pastor", p. 7.

122 William W. Simpson şi Ruth Wehl, *The Story of the International Council of Christians and Jews* (CCJ, Londra, 1988), p. 23.

123 Ibid., p. 21.

124 Hermann Maas, traducere a unei scrisori către Martha, datată 14 august 1947, primită în copie de autoare de la Ron Mower.

125 Rhein-Neckar Newsletter.

126 Citată de soţul ei, Ron Mower, într-o conversaţie telefonică cu autoarea din 19 decembrie 2002.

127 Rhein-Neckar Newsletter.

128 Monica Porter, *Deadly Carousel*: *A Singers Story of the Second World War* (Quartet, Londra, 1990), p. 8.

129 Ibid., pp. 10 – 12.
130 Ibid., p. 16.
131 Ibid.
132 Ibid., p. 17.
133 Vali Rácz, necrology în *The Daily Telegraph*, 27 februarie 1997.
134 Porter, *Deadly Carousel*, pp. 19 – 20.
135 Ibid., p. 25.
136 Ibid., p. 27.
137 Ibid., p. 28.
138 Ibid., pp. 29, 142.
139 Monica Porter, e-mail către autoare, 30 octombrie 2002.
140 Porter, *Deadly Carousel*, p. 10.
141 Monica Porter, e-mail către autoare, 15 noiembrie 2002.
142 Porter, *Deadly Carousel*, p. 185.
143 Vali Rácz, necrolog în *The Daily Telegraph*, 27 februarie 1997.
144 „Parents and Heroes", *Home Truths* la BBC Radio 4, septembrie 2002, www.bbe.co.uk/radi04/hometruths/0240 heros. shtml, accesat 28 decembrie 2009.
145 Monica Porter, e-mail către autoare, 22 decembrie 2009.
146 Jane Marks, *The Hidden Children*: *the Secret Survivors of the Holocaust* (Bantam: Londra, 1997), p. 251.
147 Tom Tugend, „French village honours «hidden child» survivor of Holocaust" în *Jewish Chronicle*, 24 noiembrie 2000.
148 Marks, *The Hidden Children*, p. 252.
149 Ibid. s pp. 252 – 253.
150 Josie Martin, e-mail către autoare, 11 martie 2001.
151 Janine Morant-Mestradie, memorii păstrate la Institutul Saint-André din Angoulême, datate iunie 2001, pp. 5 – 7. Traducere din limba franceză de prof. Hamish

Ritchie.

152 Tom Tugend, articol în *Jewish Chronicle*, 24 noiembrie 2000.

153 Josie Martin, e-mail către autoare, 11 martie 2001.

154 Marks, *The Hidden Children*, p. 258.

155 Josie Levy Martin, *Never Tell your Name* (îşi Books Library, 2002), p. 197.

156 Bernadette Landréa, scrisoare către autoare, 18 noiembrie 2003. Bernadette a tradus din franceză cartea lui Josie Martin, *Ne dis Jamais Ton Nom*.

157 Louis Lacalle, scrisoare către Madame Landréa, 10 decembrie 2003. Madame Landréa a tradus scrisoarea autoarei în franceză, iar ulterior răspunsul lui Louis în engleză. Îi sunt profund îndatorată.

158 Lacalle, scrisoare către Madame Landréa, 10 decembrie 2003.

159 Bernadette Landréa, scrisoare către autoare, 29 decembrie 2003.

160 Martin, *Never Tell your Name*, p. iii.

161 Ibid., p. 199.

162 Martin, e-mail către autoare, 27 noiembrie 2009.

163 Martin, e-mail către autoare, 25 noiembrie 2009.

164 John Paul Abranches, scrisoare către autoare, 12 august 2002, p.

1. A fost al nouălea fiu al lui Aristides, născut în 1932 în Belgia. A fost preşedintele comitetului internaţional pentru comemorarea tatălui său şi a luptat neîncetat pentru ca activitatea acestuia să fie recunoscută.

165 Maria Julia Cirurgiao & Michael D. Hull, „Aristides de Sousa Mendès (1885 – 1954)" în *Lay Witness*, publicat de Catholics United for Faith (CUF) în octombrie 1998, p. 3.

166 José-Alain Fralon, *A Good Man în Evil Times* (Viking, Londra, 2000), p. 46.

167 Abranches, scrisoare către autoare, 12 august 2002, p. 2.

168 Eric Silver, *The Book of the Just*: *the Silent Heroes who Saved Jews from Hitler* (Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1992), p. 52.

169 Fralon, A *Good Man în Evil Times*, p. 57.

170 Ibid., p. 47.

171 Cirurgiao & Hull, „Aristides de Sousa Mendès (1885 – 1954)”, p. 6.

172 Fralon, *A Good Man în Evil Times*, p. 48.

173 Cesar Mendès, „Memories of Cesar Mendès”, memorii nedatate din anii 1960, p. 2.

174 Ibid., p. 1.

175 Cirurgiao & Hull, „Aristides de Sousa Mendès (1885 – 1954)”, p. 7.

176 Fralon, *A Good Man în Evil Times*, p. 60.

177 Ibid., p. 62.

178 Ibid., pp. 73 – 74.

179 John Paul Abranches, scrisoare către autoare, 12 august 2002, p. 2.

180 Fralon, *A Good Man în Evil Times*, p. 118.

181 „A Protest”, datat 10 decembrie 1945, trimis autoarei de JP A, 12 august 2002.

182 John Paul Abranches, scrisoare către autoare, 15 mai 2003.

183 Henne Zvi Deutsch, „The Many Marvelous Mitzvot of Aristides de Souse Mendès”, de pe site-ul Portuguese Sephardic History Group, www.saudedes.org/500 yrs2.htm, accesat 27 decembrie 2002.

184 Ibid.

185 Silver, *The Book of the Just*, pp. 52 – 53.

186 Sebastián Mendès, e-mailuri către autoare, 21 decembrie 2009.

187 PA, 12 august 2002.

188 Miriam Dunner, interviu cu autoarea, 18 noiembrie 2001, acasă la Miriam.

189 Abraham Dunner, conversaţie telefonică cu autoarea, 20 decembrie

2009.

190 Max Arpei Lezer, „Shame on this Dutch Law” în *Mishpocha*, vara 2002, Newsletter of the World Federation of Jewish Child Survivors of the Holocaust, şi e-mail către autoare, 10 martie 2003.

Salvatori din motive umanitare

191 Olympia Barczyńska, scrisoare către autoare, 31 august 2000. Olympia este nepoata lui Jdzef.

192 Olympia Barczyńska, *Jozef Robert Barczyński*, note biografice datate 2 martie 2001, trimise autoarei, p. 2.

193 Ibid., p. 2.

194 Olympia Barczyńska, conversaţie telefonică cu autoarea, 11 martie

2001.

195 Barczyńska, note biografice, p. 2.

196 Barczyńska, scrisoare către autoare, 31 august 2000, p. 3.

197 Ibid., p. 4, şi e-mail din 6 ianuarie 2010.

198 Barczyńska, note biografice, p. 2.

199 Dosarul Nr. 5846 despre Jozef Barczyński la Yad Vashem.

200 Barczyńska, e-mail către autoare, 6 ianuarie 2010.

201 Milton Gendel, e-mail către autoare, 29 decembrie 2003.

202 Vivo Vivanti, „The Righteous are not Forgotten” în *Shalom* (jurnalul comunităţii evreieşti din Roma), Nr. 12, decembrie 2002, p. vi din Introducere. Tradusă de Phil Jacobs din Nottingham, ianuarie 2003.

203 Dosarul Nr. 9707 al Comisiei Pentru Selectarea „Drepţilor între Popoare” la Yad Vashem, 2002.

204 Ibid.

205 Ibid.

206 Ibid.

207 Ducesa Clotilde Capece Galeota, e-mail către autoare, 6 noiembrie

2002.

208 Milton Gendel, e-mail către autoare, 27 februarie 2003.

209 Vivanti, „The Righteous are not Forgotten”, decembrie 2002.

210 Ibid.

211 Edith Hahn-Beer, *The Nazi Officers Wife* (Little Brown, Londra, 2000), p. 151. Se pare că Plattner a făcut acest lucru de mai multe ori, probabil că asta considera că era normal să facă. A fost responsabil cu verificarea documentelor care dovedeau trecutul din punct de vedere rasial ale fiecărei persoane care dorea să se căsătorească; discuţie telefonică cu fiica lui Edith, Angela Schluter, 4 iulie 2003.

212 Angela Schluter, e-mail către autoare, 17 august 2003, şi conversaţie telefonică din 12 ianuarie 2010.

213 Hahn-Beer, *The Nazi Officers Wife*, p. 153.

214 Angela Schluter, conversaţie telefonică cu autoarea din 12 ianuarie

2010.

215 Edith Hahn-Beer, necrolog în *Jewish Chronicle*, 7 mai 2009.

216 Angela Schluter, conversaţie telefonică cu autoarea, 4 iulie 2003.

217 Lewis Smith, „Last dream of Jewish survivor who fell în love with a Nazi”, *The Times*, 24 mai 2004, p. 11.

218 Informaţia pentru această parte de text provine în principal din Video Nr. 639204 al Survivors of the Shoah Visual History Foundation, înregistrat pe 13 mai 1998 în Ierusalim de Betty Eppel.

219 David Eppel, „Key to Righteousness” în *Jewish Chronicle*, 28 iulie 2000.

220 Ibid.

221 Betty Eppel, e-mail către autoare, 10 februarie 2004.

222 Victor Guicherd, scrisoare către Yad Vashem, c. 1980. Tradusă din limba franceză de David Eppel.

223 Betty Eppel, note din conversaţia telefonică cu autoarea din 6 martie 2004.

224 Eppel, „Key to Righteousness”, 28 iulie 2000.

225 Betty Eppel, e-mail către autoare, 24 februarie 2004.

226 Betty Eppel, note din conversaţia telefonică cu autoarea din 1 martie 2004.

2 T1 Ibid., 19 decembrie 2009.

228 Manii Ho, „Dr Feng Shan Ho”, memorii nepublicate, 2001, p. 1.

229 Gail Lichtman, „The People’s Hero”, *Jerusalem Post*, 1 martie 2004, p. 2.

230 Mark O’Neil, „The Angel of Austria’s Jews”, *South China Morning Post*, 2000.

231 Ibid.

232 Manii Ho, memorii nepublicate, p. 2.

233 Marion Koebner, „Charles Peter Carter”, A JR Information, Vol. LV, Nr. 12, decembrie 2000, p. 2.

234 Otto Fleming, e-mail către autoare, 1 iulie 2004.

235 Otto Fleming, conversaţie telefonică cu autoarea, 1 iulie 2004.

236 Lotte Marcus, „Letter to ex-Viennese Shanghailanders”, 8 august 2003, p. 2, www.chgs.umn.edu/Visual Artistic Resources/Diplomat Rescuers, accesat 5 septembrie 2004.

237 Manii Ho, memorii nepublicate, p. 3.

238 Ibid.

239 Marcus, „Letter to ex-Viennese Shanghailanders”, p. 2.

240 Manii Ho, memorii nepublicate, p. 4.

241 Ibid., p. 5.

242 Anthea Lawson, „Ho the hero în line for Israeli award”, *The Times*, 10 februarie 2000.

243 Manii Ho, e-mail către autoare, 22 iunie 2004, bazat pe discursul cu titlul „Remembering my Father, Dr Ho Feng Shan”, p. 1.

244 Ibid., p. 2.

245 Manii Ho, memorii nepublicate, p. 5.

246 Manii Ho, e-mail către autoare, 22 iunie 2004, p.l.

247 Lichtman, „The People's Hero", p. 1.

248 Manii Ho, e-mail către autoare, 22 iunie 2004, p. 2.

249 Manii Ho, memorii nepublicate, p. 5.

250 Manii Ho, „Remembering my father, Dr Ho Feng Shan" în *China Daily*, 26 septembrie 2007.

251 Lichtman, „The People's Hero", p. 2.

252 Ellen Cassedy, „We are all Here: Facing History în Lithuania", pp. 77 – 85, Bridges Association 2007, www.judaicvilnius.com/repository/dockumentai/cassedybridges.pdf? accessat 27 decembrie 2009.

253 O mare parte din acest text este bazat pe interviul autoarei cu Irena Veisaite în Huddersfield, din 23 decembrie 2000.

254 Michail Erenburg şi Viktorija Sakaite, *Hands Bringing Life and Bread*, Vol. 1 (Vilnius: 1997), p. 61? Irena a corectat această traducere pentru a se citi „iubeşte-ţi aproapele", e-mail către autoare, 6 noiembrie 2001. ** Paneriai este un oraş la 9 – 10 km de Vilnius, unde toţi evreii din Vilnius au fost omorâţi de nazişti. Un memorial al Holocaustului există acolo în prezent.

255 Irena Veisaite, scrisoare către autoare, 23 iulie 2003.

256 *Gymnasium* în restul Europei este echivalent cu liceul pentru copii cu vârste între 14 – 18, ca ani premergători pentru facultate. Termenul vine din limba greacă antică, unde era folosit atât pentru a denumi educaţia intelectuală, cât şi fizică. În Marea Britanie se foloseşte eclusiv pentru e ducaţia fizică.

257 Irena Veisaite, interviu cu autoarea din 23 decembrie 2000.

258 Cassedy, „We are all Here: Facing History în Lithuania", p. 78.

259 www.humanrights.gov.se/stockholmforum/2001/page1272.html, accesat 26 decembrie 2009.

260 Cassedy, „We are all Here: Facing History în Lithuania", p. 79.

261 Ibid., p. 80.

262 Erenburg şi Sakaite, *Hands Bringing Life and Bread*, p. 61.

263 Iris Origo, *Images and Shadows*: *Part of a Life* (John Murray, Londra, 1998), p. 88.

264 Richard Owen, „To the Tuscan manor born" în *The Times* (Register), 25 iulie 2002.

265 Origo, *Images and Shadows*, p. 226.

266 Ibid., pp. 228 – 229.

267 Ibid., p. 227.

268 Amy Gottlieb, *Men of Vision*: *Anglo-Jewry's Aici to Victims of the Nazi Regime 1933 – 1945* (Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1998), p. 99.

269 Walter Block, „Anna Essinger and Bunce Court School" în *Gathered Stories*: *Commemorating the Kindertransport* (Friends House, 2008).

270 Frank Auerbach, scrisoare către autoare, 30 noiembrie 2009.

271 Robert Hughes, *Frank Auerbach* (Thames and Hudson, Londra, 1990), p. 17. Cuvântul „stetl" trebuie citit ca „shtetl" – cuvântul idiş folosit pentru a denumi un mic oraş din Europa de Est locuit predominant de evrei ortodocşi. Aceste oraşe au fost distruse în timpul Holocaustului. Locuitorii contrastau de obicei cu evreii din zona urbană, care fuseseră asimilaţi şi erau predominanţi în Europa Centrală.

272 Hughes, *Frank Auerbach*, p. 18.

273 Origo, *Images and Shadows*, p. 228.

274 Harris şi Oppenheimer, *Into the Arms of Strangers* (Bloomsbury, Londra, 2000), p. *Til*.

275 Louise London, *Whitehall and the Jews, 1933 – 1948*: *British Immigration and the Holocaust* (CUP,

Cambridge, 2000).

276 Iris Origo, *War în Vai d'Orcia*: *An Italian War Diary, 1943 – 1944* (Allison and Busby, Londra, 1999), p. 25.

277 Origo, *Images and Shadows*, p. 241.

278 Origo, *War în Vai d'Orcia*, p. 100.

279 Ibid., p. 101.

280 Benedetta Origo, e-mail către autoare, 1 august 2002.

281 Ibid., 28 septembrie 2002.

282 Ibid., 30 septembrie 2002.

283 Caroline Moorehead, *Iris Origo*: *Marchesa of Vai D'Orcia* (John Murray, Londra, 2000), pp. 21 – 16.

284 Lady Margaret Kagan, http://collections.ushmm.org/artifact/image/ b00/00/b0000246.pdf, accesat 23 decembrie 2009.

285 Lady Margaret Kagan, „Remembering Vytautas", memorii nepublicate, scrise în anii 1990, oferite autoarei ca documentaţie în iunie 2001, p.4.

286 Ibid., p. 7.

287 Ibid., pp. 7 – 8.

288 Stephen Goodell, „The Story of Avraham Tory and his Kovno Ghetto Diary", www.eilagordinlevitan.com.

289 Kagan, conversaţie telefonică cu autoarea din 1 noiembrie 2001.

290 Kagan, b0000246.pdf, p. 2.

291 Kagan, „Remembering Vytautas", p. 10.

292 Ibid., p. 12.

293 Ibid., p. 13.

294 Ibid.

295 Ibid., p. 14.

296 Ibid., p. 15.

297 Kagan, b0000246.pdf.

298 Kagan, pp. 19 – 20.

299 Tam Dalyell, necrolog pentru lordul Kagan în *The Independent*, 19 ianuarie 1995.

300 Kagan, scrisoare către autoare, 3 iulie 2001.

301 Jaap van Proosdij, memorii nepublicate datate februarie 1996, trimise autoarei în martie 2001, p. 6.

302 Jaap van Proosdij, interviu cu jurnalista sud-africană Paula Siler, 4 decembrie 1998, p. 1.

303 Jaap van Proosdij, conversaţie telefonică cu autoarea, 17 decembrie 2009.

304 Jaap van Proosdij, scrisoare către autoare, 28 decembrie 2003.

305 Lucy Dawidowicz, *The War Against the Jews 1933 – 45* (Penguin, Londra, 1990), p. 438.

306 Martin Gilbert, *Holocaust Atlas*, p. 106.

307 Peta Krost, „At last, saviour of 240 Jews gets recognition", interviu în *Saturday Star* (ziar sud-african), 7 martie 1998.

308 Van Proosdij, interviu cu Paula Siler, p. 1.

309 Ibid., p. 2.

310 Ibid., pp. 2 – 3.

311 Ibid., p. 3.

312 Prof. Shirley Kossick, „Pretoria's Own Righteous Gentile" în *Pretoria Jewish Chronicle*, august 1994, p. 5.

313 Krost, „At last, savior of 240 Jews gets recognition", 7 martie 1998.

314 Ibid.

315 Ibid.

316 Van Proosdij, scrisoare către autoare, 23 decembrie 2003.

317 Krost, „At last, savior of240 Jews gets recognition", 7 martie 1998.

318 Van Proosdij, interviu cu Paula Siler, p. 2.

319 Van Proosdij, scrisoare către autoare, 25 martie 2001.

320 Van Proosdij, scrisoare către autoare, 4 iulie 2001.

321 Krost, „At last, savior of 240 Jews gets recognition", 7 martie 1998.

322 Van Proosdij, interviu cu Paula Siler, p. 1.

323 Van Proosdij, scrisoare către autoare, 12

ianuarie 2004.

324 Van Proosdij, interviu cu Paula Siler, p. 1.

325 Comunicat de presă Jewish Agency, 27 mai 2003, www.jafi.org.il/ press/2003/may/may27.htm.

326 Van Proosdij, scrisoare către autoare, 20 ianuarie 2001.

327 John Schoen, conversaţie telefonică cu autoarea, 14 martie 2001.

328 Ibid., 17 ianuarie 2001.

329 John Schoen, note despre Suze, trimise autoarei împreună cu o scrisoare, 20 mai 2001.

330 Ed van Rijswijk, note din 1 ianuarie şi e-mail din 2 ianuarie 2010.

331 Foametea din Olanda din 1944, http://everything2.com/title/Dutch-i-Famine-i-of4 – 1944, accesat 2 ianuarie 2010.

332 Ria Sanders, note din 2 aprilie şi scrisoare din 8 aprilie 2002 trimise autoarei.

333 Richard Evans, „I want Spielberg to tell how we hid little Suze from Nazis" în *Wales on Sunday*, 12 septembrie 1999, p. 8.

334 Notele lui John, 20 mai 2001, p. 1.

335 Richard Evans, „I want Spielberg to tell how we hid little Suze from Nazis", p. 8.

336 Conversaţie cu Josie Martin în Londra, 17 noiembrie 2003.

337 John Schoen, conversaţie telefonică cu autoarea, 14 martie 2001.

338 Notele lui John, 20 mai 2001.

339 John Schoen, „Life Under the Nazis" în *Cardiff Post*, 15 mai 1986.

340 Ed van Rijswijk, note din 1 ianuarie 2010.

341 Richard Evans, „I want Spielberg to tell how we hid little Suze from Nazis", p. 9.

342 Arnold Brown, conversaţie telefonică cu autoarea, 22 noiembrie 2001.

343 Peter Schoen, note către autoare şi e-mail din

data de 2 ianuarie 2010.

344 Peter Schoen, conversaţie telefonică cu autoarea, 17 decembrie 2009.

345 Van Rijswijk, note din 1 ianuarie 2010.

346 Van Rijswijk, e-mail către autoare, 2 ianuarie 2010.

347 Ibid., 8 ianuarie 2010.

348 Bert Jan Flim, *Saving the Children*: *History of the Organized Effort to Rescue Jewish Children in the Netherlands 1942 – 1945* (COL Press, Bethesda, Maryland), pp. 40 – 42; trimisă de Ed van Rijswijk, 8 ianuarie 2010. Familia lui Bert Flim a fost implicată în grupurile de Rezistenţă.

349 Arleen Kennedy, e-mail către autoare, 4 ianuarie 2010 (14: 46).

350 Van Rijswijk, note din 1 ianuarie 2010.

351 Arleen Kennedy, e-mailuri din 4 ianuarie 2010 (14: 46, 15: 14 şi 16: 08).

Salvatori din alte motive

352 Michelle Quinn, „The Artists' Schindler" în *San José Mercury News*, G-l, 29 martie 1999, p. 10.

353 Grace Bradberry, „Surrey's own Oskar Schindler" în *The Times*, 1 martie 1999, p. 15.

354 Teresa Watanabe, „Japan's Schindler" în *The Los Angeles Times*, 1994.

355 *Chinese People's Daily*, 10 septembrie 2001.

356 Dominic Kennedy, „British Schindler saved 1.000 Jews from Nazis" în *The Times*, 5 aprilie 2002, p. 6.

357 Dr Bal-Kaduri, „1, 100 Jews Rescued by a German" în *Yad Vashem Bulletin*, decembrie 1957, Nr. 2, pp. 12 – 13.

358 Linley Boniface, „Saved from Death by Schindler's List" în *Hampstead & Highgate Express*, 5 mai 1995, p. 50.

359 Judith Simons, necrolog pentru Victor Dortheimer 1918 – 2000, *Jewish Chronicler* 26 mai 2000.

360 Ron Fisher, *A Schindler Survivor – The Story of*

Victor Dortheimer, Carlton TV, 1995.

361 Svitavy în cehă, Zwittau în germană.

362 Herbert Steinhouse, „The Man Who Saved a Thousand Lives", 1949, în *Oskar Schindler and His List* (Forest Dale, Vermont: Eriksson, 1995), ed. Thomas Fensch, p. 13.

363 Ibid., p. 35.

364 Luitgard N. Wundheiler, „Oskar Schindler's Moral Development During the Holocaust" în *Humboldt Journal of Social Relations*, Vol. 13, Nr. 1 & 2, 1985 – 86, pp. 335 – 356, 340.

365 Eric Silver, *The Book of the Just*: *The silent heroes who saved Jews from Hitler* (Weidenfeld and Nicolson, Londra, 1992), pp. 147 – 148.

366 Wundheiler, „Oskar Schindler's Moral Development During the Holocaust", p. 333

367 Ibid., pp. 340 – 341.

368 Dina Rabinovitch, „Schindler's Wife" în *Guardian Weekend*, 5 februarie 1994.

369 Robin O'Neil, „Schindler – An Unlikely Hero – the Man from Svitavy", Introducere, p. ix, lucrare de dizertaţie despre Schindler nepublicată, 1996, University College London, Departamentul pentru studii ebraice. O'Neil citează din interviul său cu dr. Moshe Bejski din Tel Aviv, 1995.

370 Emilie Schindler, *Where Light and Shadow Meet*: *A Memoir* (Norton, New York, 1996), p. 46.

371 Necrologul Emiliei Schindler, *The Independent*, 7 octombrie 2001.

372 Schindler, *Where Light and Shadow Meet*, p. 58.

373 Ibid., p. ix.

374 Ibid.

375 Ibid., p. 162.

376 Allan Hall, „Widow fights to retrieve Schindler's original list" în *The Times*, *27* aprilie 2001.

377 Dina Rabinovitch, „Schindler's Wife" în *Guardian Weekly*, 5 februarie 1994.

378 Steinhouse, „The Man Who Saved a Thousand Lives”, pp. 17 – 18.

379 Rachel Fixsen, „Spielberg’s Hero Died Alone and Forgotten”, Reuters News Service, 10 februarie 1994, în *Oskar Schindler and his List*, pp. 250 – 251.

380 Mărturia lui Iţhak Stern, mai 1962, wwwl. yadvashem.org/righteous new/germany/germanyshindlertestimony lorint.html.

381 Martin Gilbert, *The Boys* (Londra, 1996), Glosar, p. 482.

382 Dr. Moshe Bejski, note din conversaţia telefonică cu autoarea în Ierusalim, 3 ianuarie 2004.

383 Bradberry, „Surrey’s own Oskar Schindler”, 1 martie 1999.

384 Henk Huffener, conversaţie telefonică cu autoarea, 1 iulie 2002.

385 Huffener, memorii nepublicate, scrise pentru documentaţia autoarei, datate 10 – 11 mai 1999.

386 Bradberry, „Surrey’s own Oskar Schindler”, 1 martie 1999.

387 Huffener, scrisoare către autoare, 2 iulie 2002.

388 Brenda Bailey, *A Quaker Couple în Nazi Germany* (William Sessions, York: 1994), p. 36.

389 Huffener, scrisoare către autoare, 21 octombrie 2002.

390 Ibid.

391 Ibid., 29 decembrie 2002.

350 Van Rijswijk, note din 1 ianuarie 2010.

351 Arleen Kennedy, e-mailuri din 4 ianuarie 2010 (14: 46, 15: 14 şi 16: 08).

Salvatori din alte motive

352 Michelle Quinn, „The Artists’ Schindler” în *San José Mercury News*, G-l, 29 martie 1999, p. 10.

353 Grace Bradberry, „Surrey’s own Oskar Schindler” în *The Times*, 1 martie 1999, p. 15.

354 Teresa Watanabe, „Japan’s Schindler” în *The Los Angeles Times*, 1994.

355 *Chinese People's Daily*, 10 septembrie 2001.

356 Dominic Kennedy, „British Schindler saved 1.000 Jews from Nazis" în *The Times*, 5 aprilie 2002, p. 6.

357 Dr Bal-Kaduri, „1, 100 Jews Rescued by a German" în *Yad Vashem Bulletin*, decembrie 1957, Nr. 2, pp. 12 – 13.

358 Linley Boniface, „Saved from Death by Schindler's List" în *Hampstead & Highgate Express*, 5 mai 1995, p. 50.

359 Judith Simons, necrolog pentru Victor Dortheimer 1918 – 2000, *Jewish Chronicler* 26 mai 2000.

360 Ron Fisher, *A Schindler Survivor – The Story of Victor Dortheimer*, Carlton TV, 1995.

361 Svitavy în cehă, Zwittau în germană.

362 Herbert Steinhouse, „The Man Who Saved a Thousand Lives", 1949, în *Oskar Schindler and His List* (Forest Dale, Vermont: Eriksson, 1995), ed. Thomas Fensch, p. 13.

363 Ibid., p. 35.

364 Luitgard N. Wundheiler, „Oskar Schindler's Moral Development During the Holocaust" în *Humboldt Journal of Social Relations*, Vol. 13, Nr. 1 & 2, 1985 – 86, pp. 335 – 356, 340.

365 Eric Silver, *The Book of the Just*: *The silent heroes who saved Jews from Hitler* (Weidenfeld and Nicolson, Londra, 1992), pp. 147 – 148.

366 Wundheiler, „Oskar Schindler's Moral Development During the Holocaust", p. 333

367 Ibid., pp. 340 – 341.

368 Dina Rabinovitch, „Schindler's Wife" în *Guardian Weekend*, 5 februarie 1994.

369 Robin O'Neil, „Schindler – An Unlikely Hero – the Man from Svitavy", Introducere, p. ix, lucrare de dizertaţie despre Schindler nepublicată, 1996, University College London, Departamentul pentru studii ebraice. O'Neil citează din interviul său cu dr. Moshe Bejski din Tel Aviv, 1995.

370 Emilie Schindler, *Where Light and Shadow Meet*: *A Memoir* (Norton, New York, 1996), p. 46.

371 Necrologul Emiliei Schindler, *The Independent*, 7 octombrie 2001.

372 Schindler, *Where Light and Shadow Meet*, p. 58.

373 Ibid., p. ix.

374 Ibid.

375 Ibid., p. 162.

376 Allan Hall, „Widow fights to retrieve Schindler's original list" în *The Times*, 27 aprilie 2001.

377 Dina Rabinovitch, „Schindler's Wife" în *Guardian Weekly*, 5 februarie 1994.

378 Steinhouse, „The Man Who Saved a Thousand Lives", pp. 17 – 18.

379 Rachel Fixsen, „Spielberg's Hero Died Alone and Forgotten", Reuters News Service, 10 februarie 1994, în *Oskar Schindler and his List*, pp. 250 – 251.

380 Mărturia lui Iţhak Stern, mai 1962, wwwl. yadvashem.org/righteous ne w/germany/germanyshindlertestimony 1 print.html.

381 Martin Gilbert, *The Boys* (Londra, 1996), Glosar, p. 482.

382 Dr. Moshe Bejski, note din conversaţia telefonică cu autoarea în Ierusalim, 3 ianuarie 2004.

383 Bradberry, „Surrey's own Oskar Schindler", 1 martie 1999.

384 Henk Huffener, conversaţie telefonică cu autoarea, 1 iulie 2002.

385 Huffener, memorii nepublicate, scrise pentru documentaţia autoarei, datate 10 – 11 mai 1999.

386 Bradberry, „Surrey's own Oskar Schindler", 1 martie 1999.

387 Huffener, scrisoare către autoare, 2 iulie 2002.

388 Brenda Bailey, A *Quaker Couple în Nazi Germany* (William Sessions, York: 1994), p. 36.

389 Huffener, scrisoare către autoare, 21 octombrie 2002.

390 Ibid.

391 Ibid., 29 decembrie 2002.

392 Discurs al ambasadorului Israelului la acordarea meritului de „Drept între Popoare” lui Henk Huffener, la Ambasada Israelului din Londra, 3 februarie 1999.

393 Bradberry, „Surrey’s own Oskar Schindler”, 1 martie 1999.

394 Carol Ann Lee, *The Hidden Life of Otto Frank* (Viking, Londra, 2002), p. 15; şi Naomi Shepherd, *Wilfrid Israel*: *Germany*’s *Secret Ambassador* (Weidenfeld and Nicolson, Londra, 1984), p. 26.

395 Erna Paris, *Long Shadows*: *Truth, Lies and History* (Bloomsbury, Londra, 2001), p. 72.

396 Theo Richmond, „How German Can you Get?” în revista *The Sunday Times Culture*, 9 martie 2003.

397 Victoria J. Barnett, *Bystanders*: *Conscience and Complicity During the Holocaust* (Greenwood Press, Westport, 1999), p. 99.

398 Else Pintus, „The Diary of Else Pintus: The Story of a Holocaust Survivor, 1947”, jurnal nepublicat, tradus de Doris Stiefel (născută Pintus) şi trimis autoarei, iunie 1998, p. 33.

399 Barbara Lovenheim, *Survival in the Shadows*: *Seven Hidden Jews în Hitlers Berlin* (Peter Owen, Londra, 2002), pp. 24 – 26. Fotografie şi citate pp. 124 – 125.

400 Jew Count, http://en.allexperts.com/e/j/je/jewcount.htm, accesat 3 ianuarie 2010.

401 Citare de la Yad Vashem, trimisă via e-mail, 16 decembrie 2009.

402 Huffener, scrisoare către autoare, 6 iunie 1999, p. 14 b.

403 Ibid.

404 Ibid., 14 aprilie 2000, pp. 3 – 4.

405 Ibid., 6 iunie 1999, p. 14 b.

406 Tanya Harrod, necrolog pentru Maria Sax Ledger, *The Independent*, 11 aprilie 2006.

407 *Cipher Capul* by Treatment, 1993, www.delerium.co.uk/bands/treatment/delec026.html.

408 Philip Hardaker, e-mail către autoare, 10 ianuarie 2010.

409 Hardaker, conversaţie telefonică cu autoarea, 11 ianuarie 2010.

410 Excelenţa Sa Dror Zeigerman, discurs în onoarea lui Henk Huffener la Ambasada Israelului, 3 februarie 1999.

411 Bradberry, „Surrey's own Oskar Schindler", 1 martie 1999.

412 Claire Keen-Thiryn, e-mail către autoare, 23 martie 2001.

413 Keen-Thiryn, interviu cu autoarea în Bolton, 21 aprilie 2001, p. 1.

414 Ibid.

4151 bid., p. 2.

416 John Clinch, *Escape & Evasion Belgium* WW2, www.belgiumww2.info, section 7, accesat 28 decembrie 2009.

417 Ibid.

418 Guido Zembsch-Schreve, *Pierre Lalande*: *Special Agent* (Pen & Sword Books Ltd, Londra, 1998), p. 297.

419 Broşură a expoziţiei pentru comemorarea a cincizeci de ani de la eliberarea lagărului Dora, oferită de Claire Keen-Thiryn.

420 Necrolog pentru Guido Zembsch-Schreve, membru al Special Operations Executive (SOE), în *The Times*, 3 aprilie 2003.

421 Keen-Thiryn, e-mail către autoare, 3 mai 2001.

422 Freddie Knoller, „A History of the Dora Camp" în *Perspectives*, toamna 2004, p. 35.

423 *Une base intéressante de 1944 (prisonniers politiques) – Forums Généalogie* www.genealogie.com/v4/forums/recherches-genealogiquesbenelux, accesat 28 decembrie 2009.

424 Evert Kwaadgras, e-mail către autoare, 16

ianuarie 2004. Domnul Kwaadgras este activist, bibliotecar şi curator la Marea Lojă a Francmasonilor din Olanda, cu sediul în Haga.

425 Henri Obstfeld, e-mail către autoare, 6 mai 2001.

426 Henri Obstfeld, „A Bridge Too Far" în *Zachor*: *Child Survivors Speak* (Elliott Thompson, Londra, 2005), pp. 89 – 96 (89 – 90).

427 Obstfeld, e-mail către autoare, 25 aprilie 2001.

428 Ibid., 6 mai 2001.

429 Ibid., 1 decembrie 2009.

430 Ibid., 28 decembrie 2003 (10: 34).

431 Ibid.

432 Ibid., (18: 24).

433 Ibid., 25 aprilie 2001.

434 Obstfeld, *Zachor*, p. 95.

435 Obstfeld, e-mail către autoare, 6 mai 2001.

436 Ibid., 16 aprilie 2001.

437 Lena Berggren, „Elof Eriksson (1883 – 1965): A Case-study of antisemitism în Sweden", *Patterns of Prejudice*, Vol. 34, Nr. 1, ianuarie 2000, pp. 39 – 48 (46).

438 Museum of Tolerance, Multimedia Learning Center, http://motic. wiesenthal.com/text/x07/xr0776.html, accesat 26 decembrie 2003.

439 Matthew Scanlan, „The KGB's Masonic Files Returned to France" în *Freemasonry Today*, Nr. 18, octombrie 2001.

440 îi sunt recunoscătoare lui Evert Kwaadgras pentru informaţiile oferite despre francmasonerie; e-mail din 16 ianuarie 2004.

441 Evert Kwaadgras, e-mail către autoare, 16 ianuarie 2004.

442 Ibid., 12 ianuarie 2004.

443 Ibid., 16 ianuarie 2004.

444 Obstfeld, e-mail către autoare, 16 decembrie 2009.

445 Ibid., 14 septembrie 2002.

446 Ibid., 1 decembrie 2009.

447 Marion Schreiber, *Silent Rebels* (Atlantic Books, Londra, 2003), Anexa, pp. 269 – 308.

448 Ian Black, „The Heroes of Mechelen", *The Guardian*, 19 iunie 2003.

449 Schreiber, *Silent Rebels*, pp. 242 – 244.

450 Hephzibah Anderson, „Survivors of heroic raid on train 801" în *Jewish Chronicle*, 20 iunie 2003.

451 Rose-Marie Guilfoyle, e-mail către autoare, 3 august 2004. Îi sunt recunoscătoare doamnei Guifoyle, care i-a luat din partea mea interviu lui M. Maiştriau; ea vorbeşte două limbi, iar el nu vorbeşte engleză. Se pare că acesta a fost foarte încântat de interesul meu pentru povestea lui.

452 Paul Spiegel, Cuvânt înainte în *Silent Rebels*, de Schreiber, p. IX. Paul Spiegel a fost preşedintele Consiliului Central al Evreilor din Germania şi a fost la rândul lui salvat de o familie belgiană, care l-a ascuns când era doar un băieţel. A murit pe 30 aprilie 2004, la vârsta de 68 de ani.

453 Steve Jelbert, e-mail către autoare, 24 iulie 2003.

454 Steve Jelbert, „A great escape" în *The Times* Play Section, 19 iulie 2003 (recenzie *Silent Rebels*).

455 Jelbert, e-mail către autoare, 25 iulie 2003.

456 Schreiber, *Silent Rebels*, p. 89.

457 Ibid., p. 90.

458 Black, „The Heroes of Mechelen", 19 iunie 2003.

459 Schreiber, *Silent Rebels*, p. 4.

460 Robert McCrum, „What ho, Adolf", *The Observer Review*, 18 noiembrie 2001, p. 2.

461 Spiegel, Cuvânt înainte în *Silent Rebels*, de Schreiber, p. ix.

462 Simon Kuper, *Ajax, the Dutch, the War*: *Football în Europe During the Second World War* (Orion, Londra, 2003), p. 137.

463 Hannah Arendt, *Eichmann în Jerusalem* (Penguin, Londra, 1994), pp. 169 – 170.

464 Rose Marie Guilfoyle, e-mailuri către autoare din

6, 7 and 10 septembrie 2004.

465 Robert Maiştriau, întâlnire cu Rose Marie Guilfoyle în Bruxelles, 2 august 2004.

466 „Belgium bids farewell to resistance hero who saved Jews”, *Haaretz*, *2* octombrie 2008.

467 „Arianizat” este un termen folosit pentru confiscarea proprietăţilor evreieşti de către non-evrei.

468 Otto Fleming, note despre Mitzi, 21 mai 1997.

469 Otto Fleming, conversaţie telefonică cu autoarea, 12 martie 2001.

470 Dorothy Fleming, e-mail către autoare, 12 decembrie 2009.

471 Otto Fleming, „A Jewish Family în Hietzing”, memorii nepublicate, decembrie 2002.

472 Ibid., pp. 7 – 8.

473 Ibid., p. 9.

474 Dorothy Fleming, e-mail către autoare, 26 decembrie 2009 (12: 46).

475 Ibid., (13: 01).

476 Otto Fleming, conversaţie telefonică cu autoarea, 25 mai 1997.

477 Acea zonă a făcut parte din Germania până în 1918, când a fost inclusă în Polonia.

478 Doris Stiefel, e-mail către autoare, 19 martie 2001.

479 Else Pintus, „The Diary of Else Pintus: The Story of a Holocaust Survivor”, 1947, jurnal nepublicat, tradus de Doris Stiefel (născută Pintus) şi trimis autoarei, iunie 1998, p. 43.

480 Ibid., pp. 43 – 44.

481 Ibid., p. 44.

482 Judith Márton, *The Diary of Eva Heyman* (Yad Vashem, New York, 1988), p. 20.

483 Ibid., pp. 94 – 95.

484 Adina Blady Szwajger, *I Remember Nothing More* (Collins Harvill, Londra, 1990), p. 164.

485 Pintus, „The Diary of Else Pintus”, p. 45.

486 Ibid., p. 49.
487 Ibid., p. 52.
488 Ibid., p. 58.
489 Else Pintus, scrisoare către Erich Pintus datată 26 septembrie 1949, trimisă de Doris Stiefel; tradusă din original de prof. Hamish Ritchie.
490 Zsoka Mayer, „The History of the Mayer Family", memorii nepublicate, scrise de sora lui Naomi Szinai în 1997, p. 1. Trimise autoarei de Naomi în iunie 2003. (Elizabeth era cunoscută drept Zsoka.)
491 Ibid., p. 3.
492 Naomi Szinai, „My Moment of Truth: A Summernight's Journey", 1997, memorii nepublicate, găsite la Biblioteca din Viena (K4 b (1) H), p. 1.
493 Naomi Szinai, conversaţie telefonică cu autoarea, 9 martie 2003.
494 Szinai, „My Moment of Truth", p. 2.
495 Ibid., p. 4.
496 Ibid., p. 5.
497 Ibid., pp. 7 – 8.
498 Mayer, „The History of the Mayer Family", p. 4.
499 Domnul şi doamna Bela Grunfeld, declaraţie pentru Yad Vashem în Tel Aviv, 26 decembrie 1967. Tradusă din maghiară de Dr. Tom Keve.
500 Declaraţia soţilor Grunfeld.
501 János Toth, memorii nedatate, trimise de Yad Vashem, 18 februarie 2004, Dosarul Nr. 8588. Traducere din maghiară de Dr. Tom Keve.
502 Ibid.
503 Ibid.
504 Dvora Weis, e-mail către autoare, 2 martie 2004, Departamentul pentru „Drepţi între Popoare", Yad Vashem.
505 Hilde Holger, scrisoare către autoare, 22 august 2000.
506 Julia Pascal, necrologul lui Hilde Holger, *The Guardian*, 26 septembrie 2006.
507 Hilde Holger, „Hilde Holger History Notes",

memorii nepublicate, scrise în anii 1990, p. 9. Îi sunt recunoscătoare Primăverii Boman-Behram, fiica Hildei, pentru că mi-a împărtăşit acest material în 2009.

508 Ibid.

509 Ibid., p. 10.

510 Primavera m-a informat că verişoara ei, Mimi Schwartz, i-a spus că numărul era de fapt 25, dar Hilde a scris 14.

511 Dr. Margit Franz, e-mail către autoare, 6 decembrie 2009 (21: 39).

512 www.mkgandhi.org/articles/ginterview.htm. Cel mai faimos deţinut de la Dehra Dun a fost Heinrich Harrer, care, după câteva încercări, a reuşit într-un final să evadeze în 1944. A scris despre timpul în care a fost captiv în lagăr în *Seven Years în Tibet* (Rupert Hart-Davis, 1953) şi *Beyond Seven Years în Tibet*: *my life before*, *during and after* (Labyrynth Press, 2007).

513 „Cultural Activities of Delhi I.F.L. Centre", *The Evening News*, 13 februarie 1951.

514 Franz, e-mail către autoare, 6 decembrie 2009 (21: 48).

515 Pascal, necrolog al Hildei Holger, 26 septembrie 2001.

516 Margarita Turkov, „When Darkness Prevailed: A Holocaust Memoir", memorii nepublicate, datate 2003, trimise autoarei din Oregon, Pt 2, p. 26.

517 Ibid., pp. 1, 4.

518 Ibid., pp. 6 – 7.

519 Ibid., p. 10.

520 Ibid., p. 11.

521 Ibid., pp. 12 – 13.

522 Ibid., p. 14.

523 Ibid., p. 17.

524 Ibid., p. 37.

525 Margarita Turkov, e-mail către autoare, 11 decembrie 2003.

526 Ibid., 9 decembrie 2003.

527 Lea Goodman, scrisoare autobiografică pentru nepoata ei, Laura, mai 1992, p. 1.

528 Lea Goodman, „În Slovakia and in Poland” în *Zachor*, pp. 75 – 77.

529 Goodman, scrisoare autobiografică, mai 1992, p. 4.

530 Ibid., p. 3.

531 Robert Rozett, „From Poland to Hungary, Rescue Attempts 1943 – 44”, Yad Vashem Studies, Vol. 24, 1995, pp. 177 – 193, citată în Goodman, scrisoare autobiografică, mai 1992, p. 5.

532 Goodman, scrisoare către autoare primită pe 8 ianuarie 2010.

Concluzii

533 Monica Porter, e-mail către autoare, 17 noiembrie 2002.

534 Jaap van Proosdij, scrisoare către autoare, 12 ianuarie 2004.

535 Andy Marino, *American Pimpernel*: *The man who saved the artists on Hitlers death list* (Hutchinson, Londra, 1999), p. 337.

536 Agnes Spier, *Affected by Atrocity*, p. 87.

537 Agnes Hirschi, e-mail către autoare, 15 martie 2001.

538 Agnes Hirschi, note după întâlnirea cu autoarea la Londra, 14 aprilie 2002.

539 Arnold Brown, note după conversaţia telefonică cu autoarea, 22 noiembrie 2001.

540 Jane Marks, *The Hidden Children*: *The Secret Survivors of the Holocaust* (Bantam, Londra, 1993), p. 253.

541 Zygmunt Bauman, *Modernity and the Holocaust* (Polity Press, Cambridge, 1991), pp. 5 – 7.

542 Michael Burleigh, „The Chill of Evil”, recenzie în revista *Sunday Times Culture*, 25 iulie 2004.

543 Dr Moshe Bejski, „The Righteous Among the Nations”, în *Rescue Attempts during the Holocaust*, ed. Y. Gutman şi E. Zuroff (Ierusalim:, 1977), bazată pe

Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference, aprilie 1974, pp. 634 – 635.

544 Hubert Locke, „My Professional and Spiritual Journey", *Perspectives*, toamna 2003, p. 22.

545 Thomas Powers, „The everyday life of tyranny" în *The London Review of Books*, Vol. 20, Nr. 18, 21 septembrie 2000, pp. 3 – 7.

546 Hugo Gryn, *Chasing Shadows*: *Memories of a Vanished World* (Viking, Londra, 2000), pp. 236 – 237.

547 Monia Avrahmi, *Flames in the Ashes*, scris în 1985 pentru film. Monia a lucrat la muzeu.

548 H.D. Leuner, *When Compassion was a Crime*: *Germany*'s *Silent Heroes 1933 – 45* (Wolff, 1966), p. 71.

549 Ewa Berberyusz, „Guilt by Neglect" în *My Brothers Keeper*? *Recent Polish Debates on the Holocaust*, ed. Antony Polonsky (Routledge, Londra, 1990), pp. 69 – 71 (70).

550 Leonard Baker, *Days of Sorrow and Pain*: *Leo Baeck and the Berlin Jews* (OUP, New York, 1981), pp. 156 – 157.

551 Dr. Frances Henry, „Were All Bystanders indiferent or Malevolent?" în *Dimensions*: *A Journal of Holocaust Studies*, toamna 1985, Vol. 1, Nr. 2, pp. 7 – 10 (8).

552 Victoria J. Barnett, *Bystanders*; *Conscience and Complicity During the Holocaust* (Greenwood Press, Westport, 1999), p. 2.

553 Ibid., p. 3.

554 Ibid., p. 4.

555 Ibid., p. 5.

556 Henry, „Were All Bystanders indiferent or Malevolent?", p. 10.

557 Yehuda Bauer, *The Holocaust în Historical Perspective* (Sheldon Press, Londra, 1978), pp. 91 – 92.

558 Bauer, „Jew and Gentile: The Holocaust and After" în *The Holocaust în Historical Perspective*.

559 Ibid., pp. 77 – 78.

560 Adam Lebor şi Roger Boyes, *Surviving Hitler*: *Choices*, *Corruption and Compromise in the Third Reich* (Simon & Schuster, Londra, 2000), p. 306.

561 Nechama Tec, *When Light Pierced the Darkness*; *Christian Rescue of Jews în Nazi-Occupied Poland* (OUP, Oxford, 1987), p. 65.

562 Ibid., pp. 64 – 66.

563 Ibid., pp. 66 – 68.

564 Michal Grynberg (ed.), *Words to Outlive Us*: *Eyewitness Accounts from the Warsaw Ghetto* (Granta, Londra, 2003), p. 19.

565 Irene Gut Opdyke*, în My Hands*: *Memories of a Holocaust Rescuer* (Knopf, New York, 1999), p. 83.

566 Piotr Wilczek, „Michal Glowiński, Czarne Sezony", *Chicago Review*, 2000, 3/4, Vol. 46, pp. 383 – 385 (383).

567 Marci Shore, prefaţa traducătorului la *The Black Seasons*, trimisă autoarei via e-mail pe 8 iulie 2004, p. 1.

568 Michal Glowiński, *The Black Seasons*, trad. Marci Shore, p. 77. (îi sunt recunoscătoare lui Marci pentru că mi-a trimis manuscrisul tradus complet înainte de publicarea lui, în decembrie 2004).

569 Ibid., p. 79.

570 Michal Glowiński, „A Quarter-Hour Passed in a Pastry Shop, citat în Jan T. Gross", *Neighbours* (PUP, Woodstock, 2001), pp. 135, 241.

571 Margaret A. Salinger, *Dream Câtcher* (Washington Square Press, New York, 2000), p. 55.

572 Adina Blady Szwajger, *I Remember Nothing More* (Collins Harvill, Londra, 1990), p. 164.

573 Czeshv Miłosz, *Campo dei Fiori*, 1943, în *Holocaust Poetry* (Fount, Londra, 1995), p. 168, versul 5. Acest poet polonez a primit premiul Nobel pentru Literatură în 1980.

574 Szwajger, *I Remember Nothing More*, p. 87.

575 Barnett, *Bystanders*, p. 112.

576 Elie Wiesel şi Richard D. Heffner, *Conversations*

with Elie Wiesel (Schocken Books, New York, 2001), p. 14.

577 Gerda Haas, scrisoare către autoare, 29 aprilie 2000.

578 Henry Walton, scrisoare către autoare, 20 august 2000.

579 Ibid., 10 august 2000.

580 Barbara Lovenheim, *Survival in the Shadows*: *Seven Hidden Jews în Hitlers Berlin* (Peter Owen, Londra, 2002), p. 19.

581 Roman Halter, „The Kindness of Strangers" în *Perspectives: Journal of the Holocaust Centre*, Beth Shalom, toamna 2003, pp. 10 – 11.

582 Max Hastings, „The Shameful Peace: How French Artists and Intellectuals Survived the Nazi Occupation" în *The Sunday Times*, 23 noiembrie 2008.

583 Philip Gourevitch, „Behold now Behemoth: The Holocaust Memorial Museum: one more American Theme Park", *Harper*'s *Magazine*, iulie 1993.

584 „Reporting the Story of a Genocide", conversaţie cu Philip Gourevitch, Institute of International Studies, UC Berkeley, 11 februarie 2000, p. 6.

585 Salinger, *Dream Câtcher*, p. 45.

586 Berel Lang, „Un covering Certam Mischievous Questions About the Holocaust", Ina Levine Scholar-in-Residence Annual Lecture, 12 martie 2002, p. 11.

587 Ian Kershaw, *Popular Opinion & Political Dissent* in the *Third Reich*: *Bavaria 1933 – 1945* (Clarendon Press, Oxford, 1988), p. vii.

588 Ibid., p. viii.

589 Christopher Browning, Tabelele 1 & 2, *Ordinary Men*, pp. 191 – 192.

590 Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (New York. 1985), citat de Browning, p. 194.

591 Browning, *Ordinary Men*, p. XVI.

592 Ibid., p. XX.

593 Ibid., p. 188.

594 Ibid., p. 2.

595 Kristen Renwick Monroe, *John Donne's People*, pp. 427 – 428.

596 Nicholas Wapshott, „Archbishop of Canterbury blamed the Jews for excesses of the Nazis" în *The Times*, 23 aprilie 2004, p. 11.

597 Arthur Berger, Papers of Ambassador James G. McDonald, Record râse of Nazism to Creation of Israel, Comunicat de presă Washington Holocaust Museum, 22 aprilie 2004, p. 2; www.ushmm.org/museum/press/archive/collections/medondiary/htm, accesat 2 mai 2004.

598 Ibid.

599 James G. McDonald, scrisoare de demisie înaintată secretaruluigeneral al Ligii Naţiunilor (Londra: 1935).

600 Ibid., p. 5.

601 „Petiţion în Support of James Grover McDonald's Letter of Resignation", broşură nedatată de la Biblioteca Britanică, ref: 20087 b.38.

602 James G. McDonald, *Palestine to the Rescue* (Jewish Agency, Londra, 1943), p. 3. Document de la Biblioteca Britanică, ref: 4035. să.15

603 James G. McDonald, *My Mission în Israel 1948 – 1951* (Gollanez, Londra, 1951), p. xi.

604 Ibid., p. iii.

605 Camera Lorzilor, *Hansard*, coloanele 811 – 821, 858 – 860.

606 Camera Lorzilor, coloanele 820 – 821.

607 Site-ul CCJ, www.cei.org.uk/history.html, accesat 3 ianuarie 2010.

608 David Wyman, „Remembering William Temple" în *Jerusalem Post*, 20 februarie 2006.

609 „Stein plea to Pius XI" în *Jewish Chronicle*, 28 februarie 2003.

610 John Cornwell, *Hitlers Pope*: *The Secret History of Pius XII* (Penguin, Londra, 1999), p. 140.

611 Susanne M. Batzdorff, *Edith Stein*: *Selected Writings* (Illinois, 1990), pp. 16 – 17. Doamna Batzdorff

este nepoata lui Edith Stein.

612 „Stein plea to Pius XI”, 28 februarie 2003.

613 Batzdorff, *Edith Stein*, p. 17.

614 Epstein şi Rosen, *Dictionary of the Holocaust* (Greenwood Press, Westport, 1997).

615 Abraham H. Foxman şi rabinul Leon Klenicki, *The Canonization of Edith Stein*: *An Unnecessary Problem*, www.adl.org/opinion/edithstein.asp, octombrie 1998, pp. 1 – 3 (3).

616 Jean Medawar şi David Pyke, *Hitlers Gift*: *Scientists Who Fled Nazi Germany* (Piatkus, Londra, 2002), pp. 53 – 54.

617 Fry, *Surrender on Demand*, p. 224.

618 Varian Fry, „The Massacre of the Jews” în *The New Republic*, 21 decembrie 1942.

619 Amy Z. Gottlieb, *Men of Vision*: *Anglo-Jewry's Aici to Victims of the Nazi regime 1933 – 1945* (Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1998), p. 44.

620 Vicontele Templewood, *Nine Troubled Years* (Londra, 1954), p. 240.

621 Hansard, 7 iulie 1938 – Răspunsuri scrise (Camera Comunelor), http://hansard.millbanksystems.com/writtenanswers/1938/jul/07/refugees, accesat 5 ianuarie 2010.

622 Hansard, 14 iulie 1938. William Thorn (1857 – 1946) a fost un membru al parlamentului din 1906.

623 Gottlieb, *Men of Vision*, p. 45.

624 Dr. Ralph Kohn, *Nazi Persecution – Britain's gift*: *A personal reflection* (The Royal Society and Cara, Londra, mai 2009), pp. 6, 7.

625 Lord Beveridge, *A Defence of Free Learning* (OUP, Londra, 1959), p. 1.

626 R.M. Cooper, *Refugee Scholars*: *Conversations with Tess Simpson* (Moorland Books, Leeds, 1992), p. 33.

627 Ducele de Devonshire, scrisoare către autoare, 7 aprilie 2000.

628 Note în urma întâlnirii autoarei cu ducele de

Devonshire în camera sa de studiu din Chatsworth, 25 octombrie 2000.

629 Ducele de Devonshire, scrisoare către autoare, 13 aprilie 2000.

630 CARA broşură informativă, p. 4.

631 Archie Burnett (ed.) *The Letters of A.E. Housman* (Clarendon Press, Oxford, 2007), 2 volume.

632 CARA broşură informativă, pp. 13, 15.

633 Norman Bentwich, *They Found Refuge* (The Cresset Press, Londra, 1956), p. 67.

634 BBC *Breakfast with Frost*, Sir David Frost în interviu cu Bill Clinton, duminică, 18 iulie 2004.

635 Robert Walker, „Rwanda Remembers the Holocaust", BBC News, 27 ianuarie 2005.

636 Poveştile lui Sula şi Paul se află pe site-ul Holocaust Memorial Day Trust: www.nând.org.uk.

637 Stefan Lovgren, „«Hotel Rwanda» Portrays Hero Who Fought Genocide", National Geographic News, 9 decembrie 2004,http://news.nationalgeographic.com/news/pf/44550124.html.

638 Philip Gourevitch, „Reporting the Story of a Genocide", Berkeley University, 11 februarie 2000, http://globetrotter.berkeley.edu/people/Gourevitch/gourevitch-con4.html.

639 Site-ul Holocaust Memorial Day Trust: www.nând.org.uk.

640 Ibid.

641 Et gar Lefkovits, „Rwandan genocide survivors look to Israel" în *Jerusalem Post*, 3 noiembrie 2005.

642 Yifat Bachrach-Ron, „Shaping Remembrance: Seminar for Survivors of the Rwandan Genocide" în *Yad Vashem Quarterly Magazine*, Vol. 40, iarna 2006.

643 Elie Wiesel, discurs la Emergency Summit, de la Darfur, 14 iulie 2004 în New York (www.ajws.org), citat în *Darfur*: *A Jewish Response* (The Pears Foundation, Londra, 2007), pp. 11 – 12.

644 Yom Hashoah este Ziua Comemorării

Holocaustului stabilită prin lege în 1951, când Ben Gurion era prim-ministru. Este sărbătorită pe 27 Nisan, care pică undeva în lunile aprilie sau mai.

645 „Isralast: Darfur and the Holocaust", duminică 22 aprilie 2007, www.isracast.com/article.aspx? id = 546, accesat 15 decembrie 2009.

646 Cona King, „With fragile optimism" în *Guardian*, 19 aprilie 2006.

647 Simon Round, interviu cu James Smith, *Jewish Chronicle*, *2* septembrie 2009.

648 Rabinul Hugo Gryn, *Chasing Shadows*: *Memories of a Vanished World* (Viking, Londra, 2000), p. 258.

649 Tara McCartney, „I kept saying, «Help me, help me.» But no one did", *Guardian*, 4 august 2005.

650 Peter Walker, „Police errors contributed to suicide of tormented mother Fiona Pilkington", *The Guardian*, 28 septembrie 2009.

651 Edmund Burke, *Thoughts on the Cause of the Present Discontents* (1770), p. 71.

652 Elie Wiesel şi Richard D. Heffner, *Conversations with Elie Wiesel* (Schocken Books, New York, 2001), p. 14.

653 Eugene Heimler, *Resistance Against Tyranny* (Routledge & Kegan Paul, Londra, 1966), p. xi.

654 Zygmunt Bauman, *Modernity and the Holocaust* (Polity Press, Cambridge, 1993), p. 151.

655 Stanley Milgram, *Obedience to Authority*: *An Experimental View* (Tavistock Publications, 1974).

656 De când s-a scris despre faimosul caz genovez în *New York Times* în 1964, câteva articole au arătat faptul că acest caz a fost interpretat în mod greşit la scară largă, din cauza inexactităţilor din articol.

657 J.M. Darley & B. Latane, „Bystander Apathy" în American *Scientist*, 1969, Nr. 57, pp. 244 – 268.

658 Kristen Renwick Monroe, „John Donne's People" în *Journal of Politics*, Vol. 53, No 2, mai 1991, pp. 394 – 433.

659 Yehuda Bauer, *The Holocaust în Historical Perspective*, pp. 91 – 92.

Anexa I

660 Avner Shapiro, „Beisky's court of the righteous", www.haaretz.com, 17 aprilie 2007.

661 Mordecai Paldiel, *Haaretz*, Replică, 17 aprilie 2007.

662 Moshe Bej schi în Parlamentul italian, Gardens of the Righteous Worldwide, site-ul G ARI WO: www.forestadeigiusti.net/attivita.

BIBLIOGRAFIE

Arendt, Hannah, *Eichmann în Jerusalem*, Penguin, Londra, 1994.

Bailey, Brenda, *A Quaker Couple în Nazi Germany*: *Leonard Friedrich Survives Buchenwald*, Ebor Press, York, 1994.

Baker, Leonard, *Days of Sorrow and Pain*; *Leo Baeck and the Berlin Jews*, OUP, New York, 1981.

Barnett, Victoria J., *Bystanders*, *Conscience and Complicity During the Holocaust*, Greenwood Press, Westport, 1999.

Batzdorff, Susanne M., *Edith Stein*: *Selected Writings*, Illinois, 1990.

Bauer, Yehuda, *The Holocaust în Historical Perspective*, Sheldon Press, Londra, 1978.

Jews for Sale? *Nazi-Jewish Negotiations*, *1939 – 1945*, Yale UP, Yale, 1994.

Bauman, Zygmunt, *Modernity and the Holocaust*, Polity Press, Cambridge, 1991.

Bejski, Dr Moshe, „The Righteous among the Nations", *Rescue Attempts During the Holocaust* (ed.) Y. Gutman şi E. Zuroff, Ierusalim, 1977, Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference, aprilie 1974.

Solution in Poland, HarperCollins, New York, 1992.

Cornwell, John, *Hitlers Pope*: *The Secret History of Pius XII*, Viking, Londra, 1999.

Dawidowicz, Lucy S., *The War Against the Jews 1933 – 45*, Penguin, Londra, 1990.

Devonshire, Andrew, *Accidents of Fortune*, Michael Russell Ltd, Norwich, 2004.

Donne, John, *Devotions upon Emergent Occasions (1624) Mediation XVII*.

Dwork, Deborah, *Children with a Star*: *Jewish Youth în Nazi Europe*, Yale UP, New Haven, 1991.

Dying We Live: *The final messages and records of some Germans who de fied Hitler*, Fontana, Londra, 1960.

Eliot, George, *Middlemarch*, Penguin, Londra, 1994.

Erenburg, Mikhail şi Sakaitè, Viktorija, *Hands Bringing Life and Bread*, Vilna Gaon Jewish State Museum, Vilnius, 1997, 2 volume.

„Ethics of the Fathers", the *Authorised Daily Prayer Book*, Capitolul II, Versetele 20 – 21, Eyre and Spottiswood, Londra, 1962.

Fensch, Thomas (ed.) *Oskar Schindler and His List*, Eriksson, Vermont, 1995.

Fogelman, Eva, *Conscience & Courage*: *Rescuers of Jews During the Holocaust*, Cassell, Londra, 1995.

Fralon, José-Alain, *A Good Man în Evil Times*, Viking, Londra, 2000.

Fry, Varian, *Surrender on Demand*, Johnson Books, Boulder, 1997.

Gilbert, Martin, *The Boys*, Orion, Londra, 1996.

Glowiński, Michal, *Czarne Sezony*, traducere Marci Shore.

„A Quarter-Hour Passed in a Pastry Shop", citat în Jan T. Gross, *Neighbors*: *The Destruction of the Jewish Community în Jedwabne*, *Poland*, PUP, Princeton, 2001.

Gold, Mary Jayne, *Crossroads Marseilles 1940*, Doubleday, New York, 1980.

Gottlieb, Amy, *Men of Vision*: *Anglo-Jewry's Aici to Victims of the Nazi Regime 1933 – 1945*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1998.

Gryn, Hugo, rabin, *Chasing Shadows*: *Memories of a*

Vanished World, Viking, Londra, 2000.

Grynberg, Michal (ed.) *Words to Outlive Us*: *Eyewitness Accounts from the Warsaw Ghetto*, Granta, Londra, 2003.

Gutteridge, Richard, *Open the Mouth for the Dumb*! *The German Evangelical Church and the Jews 1879 – 1950*, Blackwell, Oxford, 1976.

Hahn-Beer, Edith, *The Nazi Officer's Wife*, Little Brown, Londra, 2000.

Harris & Oppenheimer, *Into the Arms of Strangers*, Bloomsbury, Londra, 2000.

Henson, Hensley, Introducere la *Yellow Book*, Victor Gollanez Ltd, Londra, 1936.

Hilberg, Răul, *Perpetrators*, *Victims*, *Bystanders*: *The Jewish Catastrophe 1933 – 1945*, Lime Tree, Londra, 1993.

Hughes, Robert, *Frank Auerbach*, Thames and Hudson, Londra, 1990. Isenberg, Sheila, *A Hero of Our Own*: *The Story of Varian Fry*, Random House, 2001.

Jasper, Ronald C.D., *George Bell*: *Bishop of Chichester*, OUP, Londra, 1967.

Kershaw, Ian, *Popular Opinion & Political Dissent in the Third Reich*: *Bavaria 1933 – 1945*, Clarendon Press, Oxford, 1988.

King, Christine, „Jehovah's Witnesses under Nazism" în *A Mozaic of Victims*: *Non-Jews Persecuted and Murdered by the Nazis* (ed.) Michael Berenbaum, Tauris, Londra, 1990.

Kohn, Dr. Ralph, *Nazi Persecution – Britain's gift*, The Royal Society & CARA, Londra, 2009.

Kuper, Simon, *Ajax, the Dutch, the War*: *Football în Europe During the Second World War*, Londra, 2003.

Latane, Bibb & Darley, John M., *The Unresponsive Bystander: Why doesn't he help*? ACC, New York, 1970.

Lebor, Adam & Boyes, Roger, *Surviving Hitler*: *Choices*, *Corruption and Compromise in the Third Reich*, Simon & Schuster, Londra, 2000.

Lee, Carol Ann, *The Hidden Life of Otto Frank*,

Viking, Londra, 2002.

Leuner, H.D., *When Compassion was a Crime*: *Germany's silent heroes*, Wolff, Londra, 1966.

Levi, Primo, *If this is a Man*, Abacus, Londra, 1979.

London, Louise, *Whitehall and the Jews*, *1933 – 1948*: *British Immigration and the Holocaust*, CUP, Cambridge, 2000.

London, Perry, „The Rescuers: Motivaţional Hypotheses About Christians Who Saved Jews from the Nazis" în *Altruism and Helping Behaviour*, (ed.) Macauley şi Berkowitz, 1970.

Lovenheim, Barbara, *Survival in the Shadows*: *Seven Hidden Jews în Hitler's Berlin*, Peter Owen, Londra, 2002.

Marino, Andy, *American Pimpernel*: *The man who saved the artists on Hitler's death list*, Hutchinson, Londra, 1999.

Marks, Jane, *The Hidden Children*: *The Secret Survivors of the Holocaust*, Bantam, Londra, 1997.

Martin, Josie Levy, *Never Tell Your Name*, First Books, 2002.

Márton, Dr Judah, *The Diary of Eva Heyman*, Shapolsky, New York, 1998.

Medawar, Jean & Pyke, David, *Hitler's Gift*: *Scientists Who Fled Nazi Germany*, Piatkus, Londra, 2002.

Moorehead, Caroline, *Iris Origo*: *Marchesa of Vai D'Orcia*, Murray, Londra, 2000.

Oliner and Oliner, *The Altruistic Personality*, Free Press, New York, 1988.

Opdyke, Irene Gut, *în my Hands*: *Memories of a Holocaust Rescuer*, Knopf, New York, 1999.

Origo, Iris, *Images and Shadows*: *Part of a Life*, John Murray, Londra, 1998.

War în Vai d'Orcia: *An Italian War Diary*, *1943 – 1944*, Allison & Busby, Londra, 1999.

Paldiel, Mordecai, *The Face of the Other*: *Reflections on the Motivations of Gentile Rescuers of Jews*, RFTF, 2000.

The Path of the Righteous: *Gentile Rescuers of Jews During the Holocaust*, KT AV, New Jersey, 1993.

Paris, Ema, *Long Shadows*: *Truth, Lies and History*, Bloomsbury, Londra, 2001.

Polonsky, Antony, *My Brothers Keeper*: *Recent Polish Debates on the Holocaust*, Routledge, Londra, 1998.

Porter, Monica, *Deadly Carousel*: *A Sânger's Story of the Second World War*, Quartet, Londra, 1990.

Quakers, *Gathered Stories*: *Commemorating the Kindertransport*, Quakers, Londra, 2008.

Rittner, Carol & Myers, Sondra, *The Courage to care*: *Rescuers of Jews During the Holocaust*, New York UP, New York, 1986.

Rosenthal, A.M., *Thirty-Eight Witnesses*, University of California Press, Berkeley, 1999.

Salinger, Margaret A., *Dream Câtcher*: *A Memoir*, Washington Square Press, New York. 2000.

Schindler, Emilie, *Where Light and Shadow Meet*: *A Memoir*, Norton, New York, 1996.

Schmitt, Hans A., *Quakers and Nazis*: *Inner Light în Outer Darkness*, University of Missouri Press, Columbia, 1997.

Schreiber, Marion, *Silent Rebels*, Atlantic Books, Londra, 2003.

Sharf, Andrew, „The British Press and the Holocaust" în *Yad Vashem Studies V*, Yad Vashem, Ierusalim, 1963.

Shepherd, Naomi, *A Refuge from Darkness*: *Wilfrid Israel and the Rescue of the Jews*, Pantheon, New York, 1984.

Silver, Eric, *The Book of the Just*: *The Silent Heroes who Saved Jews from Hitler*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1992.

Simpson, William W. & Wehl, Ruth, *The Story of the International Council of Christians and Jews*, CCJ, Londra, 1988.

Slack, Kenneth, *George Bell*, SCM Press Ltd, Londra, 1971.

Smith, Michael, *Foley*: *The Spy Who Saved 10.000 Jews*, Hodder & Stoughton, Londra, 1999.

Spiegel, Paul, Cuvânt înainte în *Silent Rebels*, Atlantic Books, Londra, 2003.

Steinhouse, Herbert, „The Man Who Saved a Thousand Lives" în *Oskar Schindler and His List* (ed.) Thomas Fensch, Eriksson, Forest Dale, Vermont, 1995.

Szwajger, Adina Blady, *I Remember Nothing More*, Collins Harvill, Londra, 1990.

Tec, Nechama, *When Light Pierced the Darkness*: *Christian Rescue of Jews în Nazi-Occupied Poland*, OUP, Oxford, 1987.

The Child Survivors' Association of Great Britain, *Zachor*, Elliott & Thompson, Londra, 2005.

„The Ethics of the Fathers", în *Authorised Daily Prayer Book*, traducere de pastorul S. Singer, Eyre and Spottiswood, Londra, 1962.

Tschuy, Theo, *Dangerous Diplomacy*: *The Story of Carl Lutz, rescuer of 62.000 Hungarian Jews*, Eerdmans, Grand Rapids, 2000.

Wasserstein, Bernard, *Britain and the Jews of Europe 1939 – 1945*, Leicester UP, Londra, 1999.

Wiesel, Elie & Heffner, Richard D., *Conversations with Elie Wiesel*, Schocken Books, New York, 2001.

Zembsch-Schreve, Guido, *Pierre Lalande*: *Special Agent*, Pen & Sword Books Ltd Londra, 1998.

INDEX

A

Abranches, John Paul, 11, 26, 86, 95, 97, 311, 320 – 321, 332 – 333

Adenauer, Konrad, 175

Africa de Sud, 14, 25, 153 – 155, 309, 319

Amsterdam, 14, 150 – 151, 156, 162 – 164, 184, 194 – 195, 200, 311

Anschluss, 109, 121, 232

Arhiepiscopul, de Bombay, 229

de Canterbury, 57, 274, 277

Cosmo Lang (1928 – 1942), 274, 277 – 278
William Temple (1942 – 1944), 57, 277, 351
Arian, 68, 109, 220, 240, 261, 274, 280
Arndt, Dr. Arthur, 182
Arnhem, Olanda, 152, 184, 194 – 197, 199
ascunşi, 76, 99 – 100, 106, 112, 116, 145, 159, 163, 196, 197, 202, 245, 265 – 266
Astor, Nancy, 274
Atlantis, Centrul de artă, 185 – 186 Auerbach, Frank, 14, 136 – 138, 141 – 143, 245, 336 – 337, 356
Auschwitz-Birkenau, 17, 27 – 29, 58, 67, 103 – 104, 112, 116, 139, 162 – 163, 168 – 169, 201 – 202, 206, 208, 211, 214, 228, 231, 239, 251, 280, 293
Avrahami, Monia, 252
B
Baeck, Leo, rabin, 36, 61, 71, 253, 254, 349, 355
Bailey, Brenda, 12, 34, 69, 326, 330, 341, 355
Baker, Joséphine, 45, 327, 349, 355
Barbie, Klaus, 116
Barczyński, Jozef, 11, 101 – 105, 241, 310, 314, 333, *foto 17 – 18*
Barna, Tibor, 56, 328
Basel, Elveţia, 61 – 62
Bauer, Yehuda, 93, 257 – 258, 303, 328 – 329, 349, 354 – 355
Beit Lohamei Haghetaot, muzeul, 252
Bejski, Moshe, judecător, 11, 170 – 172, 177, 247 – 248, 305 – 307, 309, 341, 348, 354 – 355
Bell, George, episcop de Chichester (1929 – 1958), 68, 69, 330, 357, 359
Berberyusz, Ewa, 253, 348
Bergen-Belsen, lagărul, 139, 207 Berlin, 15, 21, 33, 37 – 38, 46, 65, 69, 70, 123, 136, 143, 181 – 182, 184, 193, 216, 218, 226, 265, 266, 342, 349 – 350, 355, 357
Beveridge, Sir William, 284, 286, 352
Bilthoven, 178
Blair, Tony, 15, 53, 328, *foto 3*

Blake, Naomi, 42
Boicot economic, 34 – 35, 249, 254, 279
Bombay, 228 – 231, 233
Bonhoeffer, Dietrich, 22, 68, 69 Borcińska, Pani, 15, 233 – 234, 236, 237, 309, 314
Bordeaux, 11, 86 – 87, 89, 91, 93, 96
Bracey, Bertha, 12, 28, 32, 37, 39 – 42, 69, 308, 314, 326 – 327, *foto 1*
Brandenburg, 111
Brandt, Willy, 256, *foto 36*
Brinlitz, fabrica, 177
Browning, Christopher, 271 – 272, 350
Bruxelles, 12, 26, 188 – 189, 191, 201 – 202, 310, 323, 345
Buchenwald, lagărul, 120, 192, 207, 326, 355
Budapesta, 7, 13 – 14, 17, 54, 56, 58, 59, 60 – 61, 73 – 79, 244, 294
Bunce Court, şcoala, 136 – 137, 336 Buntinx, Willi, 206, 310, 322
C
Cahn, Lore (născută Grünberger), 139
Campo dei Fiori, 263, 350
Casals, Pablo, 45
Catolici, catolicism, 81, 128, 142, 251, 255, 265, 275, 279 – 280
Cavendish, Andrew, al II-lea Duce de Devonshire, 285 – 286 China, 121, 124 – 127, 313, 316, 335 Comitetul de Salvare de Urgenţă, 281
„Congres Uganda”, 61
Consiliul Creştinilor şi Evreilor (CCJ), 25, 70, 161, 278, 321, 330, 351, 359
Consiliul de Asistenţă Academică (AAC), 23, 284, 286, 288
Consiliul Internaţional al Creştinilor şi Evreilor, 245
Copii „ascunşi”, 99 – 100, 116, 163, 196, 245
Cosmo Lang, 274, 277 – 278
Costagutis, 105 – 107

Cracovia, 103, 167, 194, 237 – 240, 306
Crucea de Fier, evrei decoraţi cu, 77, 181 – 182
Crucea Roşie, 111, 134, 267
Cybard, sora Saint, 13, 80 – 85, 243, 245 – 246, 307, 310, 320 – 321
D
Dachau, lagărul, 70, 120, 269
Danzig, (Gdańsk), 182, 212, 218
Darfur, 289, 293 – 294, 298, 353
David, Dl, 12, 62, 96, 119, 136, 161, 182, 289, 334, 351 – 352, 357
Deferre, Gaston, 50
Dehra Dun, India, lagărul, 229, 347
Denner, Christi, 109 – 111, 314
Diplomaţi, 26, 60, 87, 97, 125, 246
Dora-Mittelbau, lagărul, 192
Dortheimer, Victor, 168 – 169, 340
Duckwitz, George, 306
Dullin, satul familiei Guicherd, 112, 114, 116
Dünner, Miriam (născută Cohen), 12, 97, 100, 245, 309, 316, 333
Dyk, van, 12, 97 – 100, 309, 316
E
Eichmann, Adolf, 70, 247, 301, 305, 345, 355
Eppel, Betty & David, 12, 118, 244 – 245, 310, 316, 334 – 335 *foto 19 – 22*
Essinger, Anna, 136, 336
Expoziţia „Vize pentru viaţă”, 26, 97
Eyam, Derbyshire, 299
F
Familia Schoen, 14, 156, 159 – 161, 243 – 244, 249, 311, 320 – 321, 339, *foto 32*
Familia Stenzel, 212 – 214, 216 – 218, 241, 245, 252, 309, 322, 323
Familia van der Velde, 206, 310, 322
Fawcett, April, 4*3, 52, foto 3*
Fawcett, Charles, 22, 42, 47, 50, 52, 243, 309, 316,

foto 2 – 4
Fawcett, Lilian, 50 – 51
Federaţia Mondială a Copiilor Supravieţuitori ai Holocaustului, 200
Fittko, Lisa şi Hans, 48
Fleischner, Hermann & Camilla, 207 – 209, 211 – 212
Fleming, Dorothy, 12, 345
Fleming, Otto, 12, 122, 208 – 209, 335, 345, *foto 24*
Face, La 133 – 134, 139 – 141, 143
Foley, Frank, 36, 326, 359
Francmasoni, 14, 319
Frank, Otto, 14, 36, 65, 136 – 138, 141 – 142, 181, 214, 245, 336, 337, 342, 356 – 357
Frankfurt, 33, 66, 175 – 176
Franz, Dr Margit, 20, 73, 228 – 229, 232, 347
Friedrich, Leonhard şi Mary, 34.
35, 53, 326, 355
Frim, familia, 104 – 105
Fry, Annette, /o to 5
Fry, Varian, 19 – 20, 22 – 23, 45 – 47, 50 – 52, 167, 242 – 244, 247, 281, 286, 325, 327 – 28, 352, 356
Fuchs, Kurt şi Hertha, 267
G
Gendel, Milton, 12, 14, 107, 310, 314 – 315, 333 – 334
Genovese, Kitty, 301
Ghetouri, 28, 253, 271
Glass House, The, /oto 7
Glowiński, Michal, 260 – 261, 349, 356
Gold, Mary Jayne, 21, 47, 243, 325, 327, 356
Goodman, Lea, 12, 237, 240, 310, 322, 347
Gourevitch, Philip, 269, 350, 353
Greenville, Carolina de Sud, 42, 43, 328
Grüber, Probst. Heinrich, 68 – 70 Grunfeld, Bela, 223, 346
Gryn, Hugo, rabin, 251, 296, 348, 353, 356
Guicherd, Victor & Joséphine, 12, 112, 114 – 119,

244 – 245, 249, 310, 316, 334
Gymnasium, 336
H
Haas, Gerda, 13, 45, 265, 323, 350 Hahn-Beer, Edith, 14, 109, 310, 314, 334, 356
Hajdudorog, Ungaria, 219, 222, 223
Halter, Roman, 267, 350
Hamburg, 137, 193, 271
Hardaker, Philip, 13, 186, 342
Hardy, Madame (Edith Bagshaw), 189 – 191, 316
Hastings, Max, 268, 350 Heidelberg, 61 – 2, 65, 70 – 71 Heimler, Eugene, 300, 354 Henry, Dr Frances, 254 – 257, 349 Henson, Hensley, episcop de
Durham (1920 – 1939), 38, 326, 356
Herzl, Theodore, 61
Heyman, Eva, 214, 263, 345, 357 Hill, A.V. profesor, 23, 185, 286 Hirschi, Agnes, 13, 26, 61, 309, 318 – 319, 328 – 329, 348, *foto 10*
Ho, Manii, 124 – 127, 246, 310, 316, 335
Ho, Dr Feng Shan, 13, 120, 310, 316, *foto 26*
Hoare, Samuel, 37
Holger, Hilde, 12, 18, 225 – 226, 230 – 231, 309, 346 – 347, *foto 35*
Hoover, Herbert, preşedinte, 34
Hortense, Helen, 43
Housman, A.E., 352
Huffener, Henk, 2, 13, 28, 167, 178, 180, 186 – 187, 243, 310, 316, 341 – 342
ICCJ (Consiliul Internaţional al Creştinilor şi Evreilor), 25, 70, 161, 278, 321, 330, 351, 359 Iehova, Martorii lui, 62
Ierusalim, 12, 55, 62 – 63, 70, 118 – 120, 126, 176, 305, 310, 326, 334, 341, 348, 355, 358
India, 12, 155, 225, 227 – 230, 232, 318, 361
Israel, 37, 51, 71 – 72, 79, 99, 105, 111, 118 – 119, 124, 132, 174, 175, 180, 223, 250, 267, 276, 292, 305, 351, 353

Israel, Wilfrid, 35 – 36, 181, 326, 342, 358
Jewish Chronicle, 26, 285, 317, 321, 329, 331, 334, 338, 340, 344, 351, 353
K
Kagan, Margaret & Joseph, 13, 143 – 144, 147, 149, 309, 337, 338
Kartuzy (Karthaus), 212, 218
Kaunas, (*vezi şi* Kovno), 128 – 129, 258
Keen-Thiryn, Claire, 13, 188, 309, 316, 342 – 343
Keneally, Thomas, 173, 175, 243
Kennedy, Arleen, 14, 66, 164, 198, 339, 340
Kershaw, Ian, 270, 329, 350, 357
Kindertransport, 32, 42, 136, 139, 210, 288, 336, 358
Klein, Armin, 29 – 30
Klemperer, Victor, 250 – 251
Klerk, Jacob & Hendrika, 14, 194 – 198, 200, 249, 310, 318, *foto 33 – 34*
Knesset, Parlamentul israelian, 132, 294, 305
Kovno, 128 – 129, 143 – 145, 337
Kristallnacht (Noaptea de Cristal), 64, 68 – 69, 122
Kruger, Haim, rabin, 89, 92, 94
Kwaadgras, Evert, 14, 198 – 199.
343 – 344
L
Lacalle, Louis, 13, 81, 83 – 84, 246, 332
Ladigiene, Stefanija, 15, 128 – 129, 309, 318
Landau, Moshe, judecător, 306
Landrea, Bernadette, 13, 16, 83, 84, 331 – 332
Lapid, Yosef (Tommy), 294
Ledger, Maria Sax, 186, 342
Leroy, numele de familie fals al lui Josie, 114
Lesterps, 13, 81 – 82, 85 – 86
Lezer, Max Arpei, 100, 333 Liga Naţiunilor, 88, 275, 289 Liov, ghetoul din, 105
Lisabona, 51, 86, 88, 90, 92 – 94, 112, 167
Lista lui Schindler, 22, 174 – 175 Locke, Hubert, 249, 348

London, Perry, 24, 139, 284 – 285, 337, 341, 348, 357
Londra, 2, 12, 14, 16, 26, 29, 33, 36, 42, 55, 66, 71, 79, 97, 100, 122, 141, 148, 150, 178, 180, 184, 187, 194, 200, 220, 226, 229, 232, 240, 243, 284 – 285, 299, 309 – 310, 317, 325 – 332, 334, 336 – 346, 348 – 359
L'Or, Josie, 80
Lutz, Carl, 13, 26, 53 – 56, 58 – 60, 86, 243 – 244, 246, 309, 318, 328 – 329, 359
Lyon, 114, 116
Lyon, Lillian Bowes, 135
M
Maas, Hermann, 13, 61 – 62, 64 – 72, 245 – 246, 309, 318, 330, *foto 11*
Maiştriau, Robert, 12, 26, 201, 202, 204 – 207, 310, 318, 323.
344 – 345
Malines (Mechelen), lagărul de tranzit, 27, 112, 201, 206
Man, insula, 39
Marsilia, 12, 21, 45 – 46, 48, 52, 228, 243 – 244, 281, 286
Martin-Levy, Josie, *13*, *foto 16* Martorii lui Iehova, 62 Mauthausen, lagărul, 191, 223 McDonald, James Grover, 273 – 277, 289, 293, 351
Mechelen, (Malines) lagărul de tranzit, 27, 112, 201, 206
Mehring, Walter, 52
Mendès, Sebastián, 11, 26, 86, 88 – 97, 246, 311, 320, 332 – 333
Metodişti, 63, 295
Meyerhof, Otto, 23
Meyerhof, Walter, 23, 325
Mezuză, 330
Milgram, Stanley, 301, 354
Miłosz, Czesław, 263, 350
Monroe, Kristen, 302, 351, 354
Moscova, 148, 198

Mower, Martha, 13, 71 – 72, 246
Mower, Paul, 246
Mower, Ron, 13, 71 – 72, 309, 318, 329 – 330
München, 79, 111
Mussolini, Benito, 133 – 134, 140
Muzeul Beit Lohamei Haghetaot, 252
Muzeul Holocaustului din Washington, 207
N
Nagyvărad, ghetoul din, 214, 263
New York, 12, 21, 174, 301, 325, 326, 341, 345, 349, 350, 353 – 359
Nissim, Gabriele, 11, 306, 307
Noaptea de Cristal (Kristallnacht), 64, 68 – 69, 122
Nobel, premiul, 23, 31, 88, 264, 285 – 286, 350
Non-arieni, 64, 68 – 69, 275 – 276, 280
„Numerus clausus”, 56
Nürnberg, 33 – 34, 183
O
„Oamenii lui John Donne”, 302
Obstfeld, Henri, 14, 194 – 195, 249, 310, 318, 343 – 344, *foto 33 – 34*
Öhler, rabin şef şi d-na, 208 – 209, 211
Opdyke, Irene, 260, 349, 358
Origo, Iris, 14, 133, 135 – 136, 138, 141 – 143, 246, 288, 311, 315, 336 – 337, 358
Origo, Benedetta, 141 – 142, 246, 311
P
Pacelli, cardinal (ulterior, papa Pius al XII-lea), 275
Paldiel, Mordecai, 124, 306, 354, 358
Papa Pius al XI-lea (1922 – 1939), 278 – 279, 351
Paris, 44, 46 – 47, 50, 74, 117 – 118, 187, 190, 198, 228, 230, 342, 358
Partidul Crucilor cu Săgeţi (fascişti maghiari), 59, 224
Pastre, Lily, contesă, 45
Petras, Charles (Karl), 12, 225, 227 – 232, 309, 318
Pilkington, Fiona, 297, 353

Pintus, Else, 13 – 14, 182, 212 – 213, 218, 245, 252, 309, 322, 342.
345 – 346
Pirinei, 23, 103
Porter, Monica, 14, 78 – 79, 320, 321, 330 – 331, 348, 358
Portugalia, 51, 87, 89 – 90, 92 – 93, 95 – 96, 180, 313
Praga, 37, 134, 211, 240, 267
Premiul Nobel, 31, 286
Pringle, Reginald, 464, 329
Proosdij, Jaap van, 14, 149, 152, 156, 242, 244, 309, 318, 338, 339, 348
Protestanţi, 317
Prycskowska, Dorota, (născută Stenzel), 218
Q
Quakeri (Societatea Prietenilor), 31, 33
R
Rácz, Vali, 14, 72, 242, 320, 331, *foto 12 – 13*
Ravasz, Lazio, 56 – 57
Ravensbrück, lagărul, 191
Raza, Sayed Halder, 230
Regimul de la Vichy, 48
Reich, Gisele, 13, 206, 322 – 323
Rezistenţa, 48, 81, 103, 161, 163, 179 – 180, 311
Rijswijk, Ed, van, 14, 161, 311, 339
Rinkevicius, Elia, 148, 260
Rinkevicius, Vytautas, 13, 143 – 144, 148 – 149, 249, 309, 320, *foto 29 – 30*
Roma, 12, 25, 53, 105, 108, 241, 263, 310, 314, 333
Roosevelt, Eleanor, 19, 274
Rosenzweig, Paul, 64, 67, 245, 329
Rotterdam, 97 – 98, 195, 200
Royal Society, The, 285, 352, 357
Rusesabagina, Paul, 290 Rutherford, lord, 285
Rwanda, 269, 289, 290 – 295, 302, 352 – 353
s

Saidler, Marie (Mitzi), 12, 207, 211, 320
Saint Cybard, sora, 13, 80 – 85, 243, 245 – 246, 307, 310, 320, 321, *foto 14 – 15*
Salazar, preşedinte, 86 – 87, 93 – 94, 96
Salinger, J.D., 263, 269 – 350, 358 Sanders, Ria, 14, 158, 311, 339 Schindler, Emilie, 170, 172 – 173.
341, 358
Schindler, Oskar, 2, 11, 22, 103, 167 – 177, 238, 242, 247, 305, 306, 309, 323, 340 – 342, 356, 359
Schindler, Lista lui, 22, 174 – 175
Schoen, familia, 14, 156, 159 – 161, 243 – 244, 249, 311, 320 – 321, 339, *foto 32*
Schutzpass, *55*, *foto 8*
Serviciul de muncă forţată, 77, 234, 276
Shanghai, 12, 120, 122 – 123, 21*0, 212*, *foto 27*
Shumate, Lily, mătuşă, 42
Siberia, 101 – 103, 111, 131
Sidney, Sir Philip, 299
Sobibor, lagărul, 162
Sommer, Dna, 208 – 209, 211 – 212
Sousa Mendès, Aristides, de 11, 26, 86, 88 – 97, 246, 311, 320, 332
Spiegel, Paul, 205, 344 – 345, 359
Spielberg, Steven, 22, 167, 171, 173, 339, 341
Stein, Edith, 249, 279, 351 – 352, 355
Steinhouse, Herbert, 169, 174, 175, 340 – 341, 359
Stenzel, familia, 212 – 214, 216 – 218, 241, 245, 252, 309, 322 – 323
Stern, Iţhak, 176, 341
Stiefel, Doris, 14, 212, 218, 309, 322, 342, 345 – 346
Strauch, Richard, 12, 238, 310, 322
Svitavy, 169 – 170, 177, 340 – 341
Szilard, Dr Leo, 284
Szinai, Naomi, 14, 219, 310, 322, 346
Szwajger, Adina Blady, 216, 263, 346, 350, 359
T
Tarfon, rabin, 18

Templewood, viconte, 282, 352
Theresienstadt (Terezin), ghetoul din, 139, 208, 211, 253
Times, The, 21, 26, 141, 230, 274, 275, 285, 287, 317, 328, 332, 334 – 336, 340 – 344, 348, 350, 351, 354, 356
Tory, Avraham, 145, 337
Toth, János, 14, 220, 223 – 225, 241, 257, 310, 322 – 323
Treatment (grup muzical), 186, 326, 342
Turkov, Margarita, 15, 233, 309, 314, 347
u
Utrecht, 183
V
Velde, van der, familia, 206, 310, 322
Varşovia, 104, 233, 253, 261 ghetoul din, 201, 216, 263
Veisaite, Irena, profesor, 15, 128, 132, 245, 309, 318, 336
Viccars, George, 299
Vichy, Regimul de la 48
Viena, 12 – 13, 33, 109, 120 – 124, 127, 194, 208 – 211, 226 – 227, 229, 232, 282, 284 – 285, 323, 326, 346
Vilnius, 15, 128, 130 – 132, 309, 336, 356
„Vize pentru viaţă”, expoziţia, 26, 97
w
Wallenberg, Raoul, 56
Walton, Henry, 15, 250, 265 – 267, 310, 322, 350
Washington, 55, 97, 137, 207, 269, 350 – 351, 358
Muzeul Holocaustului din, 207
Webb, Pat, 12, 28, 308, 314, 327, *foto 1*
Weizmann, Haim, 61 – 62, 285
Westerbork, lagărul de tranzit, 151, 153, 162
Whelan, Richard, 297 – 298
Wiesel, Elie, 264, 293, 298, 350, 353, 359
Willemsen, Els, 194 – 195, /oto *34* William Temple, 57, 277, 351 *Woman's Hour*, 194

Wundheiler, Luitgard, 171, 340
Y
Yad Vashem, 5, 16 – 17, 22, 85 – 86, 104 – 106, 112, 117, 119, 125, 155, 175, 187, 197, 209, 211, 220, 225, 292 – 293, 295, 305, 307, 312, 325 – 326, 333 – 334, 340, 342, 345 – 348, 353, 355, 358
Zeigerman, Dror, H.E., 2, 187, 342
Zembsch-Schreve, Guido, 192, 343
Zwittau, 173, 340
Tipar: ARTPRINT E-mail: officeartorint.ro Tel.: 021 336 36 33

1. Bertha Bracey împreună cu strănepoata ei, Pat Webb, în jurul anului 1938.

Sursa: *Pat Webb*

2. Charles Fawcett împreună cu autoarea în Londra, 1998. Sursa: *arhiva autoarei*

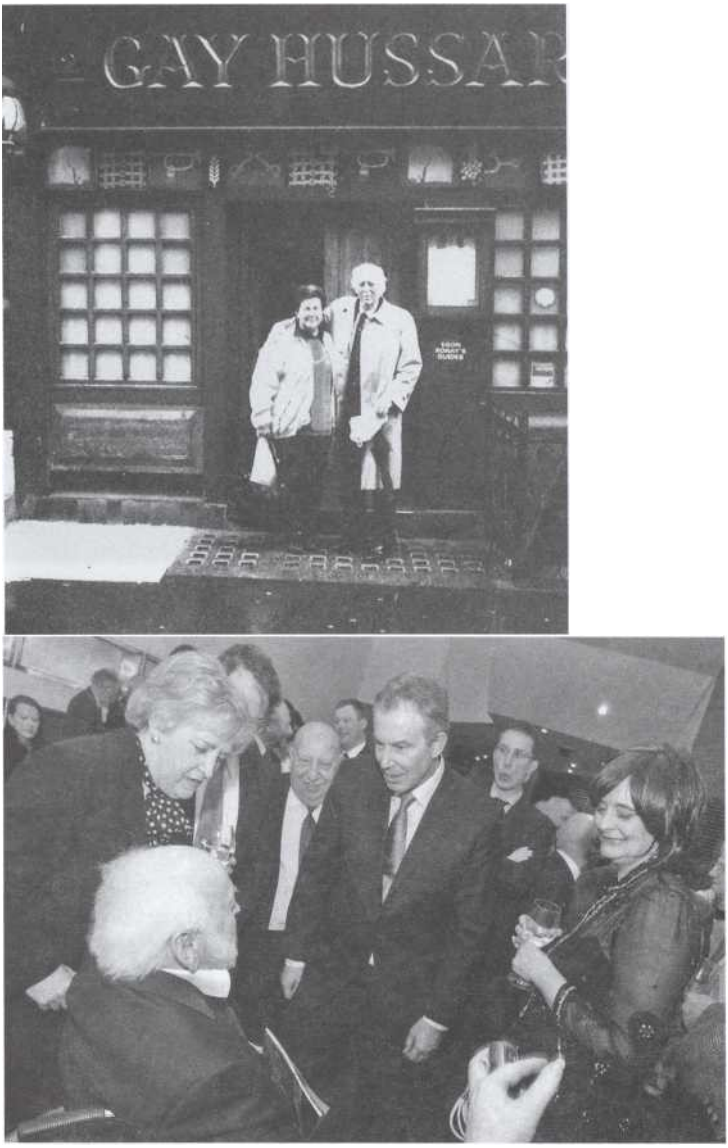

3. Charles şi April Fawcett împreună cu Tony şi Chérie Blair la Ziua Memorialului Holocaustului în Cardiff, 2006. Sursa: *HMDT*

4. De la dreapta la stânga: Miriam Ebel-Davenport, Charles Fawcet şi o persoană necunoscută, 1999. Sursa: *arhiva autoarei*

5. Annette Fry (văduva lui Variau Fry) la Colocviul Variau Fry, Marsilia, 1999. Sursa: *arhiva autoarei*

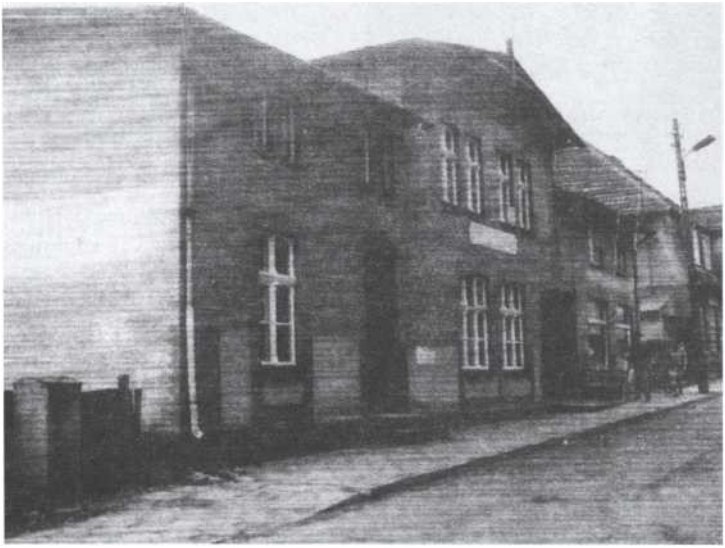

6. Casa soţilor Stenzel, unde a fost ascunsă Else Pintus, anii 1980.

Sursa: *Doris Stiefel*

7. Evrei stând la coadă în faţa Casei de Sticlă, Biroul de Imigraţie Suedez, aşteptând emiterea de *Schut-zpass* (document de protecţie), 1944.

Sursa: *Agnes Hirschi*

8. Un *Schutzpass* emis pentru István Krausz şi soţia lui, Rozsa

(părinţii lui Tom Keve), 23 octombrie 1944. Sursa: *Tom Keve*

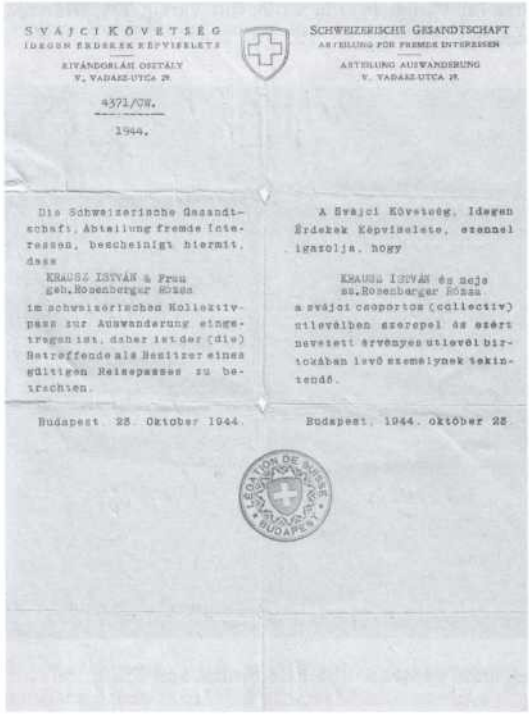

SVÁJCI KÖVETSÉG
IDEGEN ÉRDEKEK KÉPVISELETE
KIVÁNDORLÁSI OSZTÁLY
V. VADÁSZ-UTCA 29.

4371/KM.

1944.

SCHWEIZERISCHE GESANDTSCHAFT
ABTEILUNG FÜR FREMDE INTERESSEN
ABTEILUNG AUSWANDERUNG
V. VADÁSZ-UTCA 29.

Die Schweizerische Gesandtschaft, Abteilung fremde Interessen, bescheinigt hiermit, dass

KRAUSZ ISTVÁN & Frau
geb.Rosenberger Rózsa

im schweizerischen Kollektivpass zur Auswanderung eingetragen ist, daher ist der (die) Betreffende als Besitzer eines gültigen Reisepasses zu betrachten.

Budapest, 25. Oktober 1944.

A Svájci Követség, Idegen Érdekek Képviselete, ezennel igazolja, hogy

KRAUSZ ISTVÁN és neje
sz.Rosenberger Rózsa

a svájci csoportos (collectiv) útlevélben szerepel és ezért nevezett érvényes útlevél birtokában levő személynek tekintendő.

Budapest, 1944. október 25.

LÉGATION DE SUISSE
SERVICE DES INTÉRÊTS ÉTRANGERS
BUDAPEST

În sens orar de sus în jos:

9. Carl Lutz la vârsta de *55* de ani, 1950. Sursa: *Agnes Hirschi*

10. Agnes Hirschi.
Sursa: *Agnes Hirschi*

11. Hermann Maas.
Sursa: *Paul Mozoer*

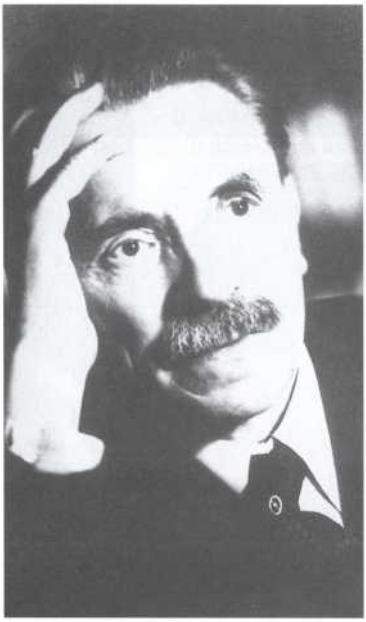

12. Vali Rácz în casa ei din Budapesta, în perioada războiului.

Marietta Herzog ascunsă în spatele bibliotecii în timpul unui raid Gestapo. Sursa: *Monica Porter*

13. Vali Rácz.

Sursa: *Monica Porter*

15. Eleve la École Saint-Gauthier din Confolens, 1944 – 1945.

Sursa: *Louis Lacalle*

16. Josie Martin Levy şi autoarea, 2003. Sursa: *arhiva autoarei*

14. Sora St. Cybard la vârsta de 59 de ani. Sursa: *Louis Lacalle*

17. Jozef Barczyński şi soţia lui, Anna, anii 1970.

18. Anna Barczyński şi recunoaşterea acordată de Yad Vashem lui Jozef, 1998. Sursa: *Olympia*

19. Familia Guicherd împreună cu Betty şi Jacques, 1943. Sursa: *Betty Eppel*

20. Betty Eppel şi Victor Guicherd, 1983. Sursa: *Betty Eppel*

21. Victor, Joséphine şi Betty, 1983. Sursa: *Betty Eppel*

22. Betty în bucătăria cu dulapul pentru păstrarea fainii şi pâinii, în care obişnuia să se ascundă împreună cu fratele ei, 2009.

Sursa: *Betty Eppel*

23. Mitzi Saidler la Yad Vashem, 1981. Sursa: *Dorothy Fleming*

Pe foto:

Mitzi plantând copacul său, un stejar de stâncă.

Mitzi în timp ce plantează copacul, pe placă scrie: *Maria Saidler*

Austria

March'81
Yad

24. Mitzi împreună cu Otto Fleming, 1993.
Sursa: *Dorothy Fleming*
25. Mitzi, 1988.
Sursa: *Dorothy Fleming*
31. Suze van der Biji, salvată de familia Schoen, la vârsta de 4 ani. Fotografia a fost făcută de familia Schoen în mai sau iunie 1945. Sursa: *Peter Schoen*
32. Joost şi Anna Schoen, 1945. Sursa: *Peter Schoen*

33. Vizita familiei Klerk la Heemstede, împreună cu Henri Obstfeld, iulie 1946. Sursa: *Henri Obstfeld*

34. Familia Klerk împreună cu familia Obstfeld în Arnhem, aprilie 1947. *De la stânga la dreapta*: Jan Wiliwmsen, soţia sa, Els (fiica soţilor Klerk), Henri Obstfeld (la vârsta de 7 ani), Emmy Willemsen (la vârsta de 5 ani), Hendrika Klerk, mama lui Henri şi Jacob Klerk. Sursa: *Henri Obstfeld*

35. Poster de la şcoala de dans al Hildei Holger, anii ’30. Sursa: *Primăver a Boman-Behram*

Tanzkünstlerin Hilde Holger Inhab der Neuen Schule für Bewegungskunst Wien, I., Sângerstraße 16

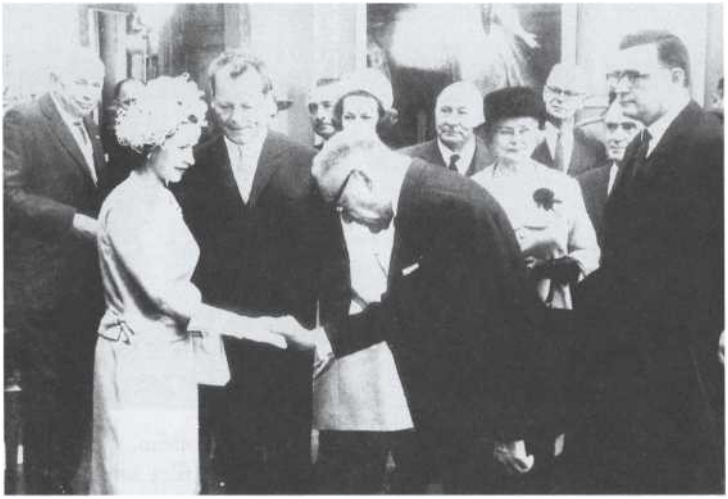

36. Tatăl lui Henry Walton, Siegmund Weltlinger, împreună cu regina Marii Britanii şi Willy Brandt, 1965. Sursa: *Henry Walton*